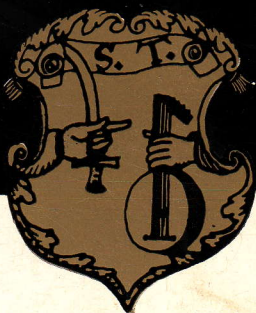

MAGYAR HISTÓRIA

Granasztói György

A KÖZÉPKORI
MAGYAR VÁROS

GONDOLAT

A középkori magyar város

GRANASZTÓI GYÖRGY

A középkori magyar város

GONDOLAT. 1980

Szerkesztő
Heckenast Gusztáv

Lektor
Szűcs Jenő

ISSN 0324-7716

ISBN 963 280 456 2

© GRANASZTÓI GYÖRGY, 1980

*„Az ilyen szép idő sehol sem élvezetesebb, mint az
olyan városban, mely a maga törvényei szerint él.”*

(Goethe)

E könyv címe – *A középkori magyar város* – azt a benyomást kelti, mintha tárgyát könnyű lenne meghatározni. Pedig a cím hosszabb kifejtést igényel, mert vitatható, meddig terjed városainkban a középkor, magyarázandó, miért magyarok, s legfőképpen, nehéz megmondani, mit értünk város alatt. A város szóban foglalt tartalmat valójában nem tudjuk kielégítően meghatározni. Nemcsak tájanként, koronként változik a szó jelentése, mást és mást látunk a városban attól függően is, hogy melyik tudomány szempontjai szerint vizsgáljuk. A napjaink itthoni igényeit összegezõ településtudományi meghatározásban például annak is szerepelnie kell, hogy a városban közműhálózat működik. A múlt kutatása során azonban el lehet tekinteni az ilyen és hasonló feltételektől, amellet tudomásul kell venni, hogy a középkorban a városi emberek olyan dolgokat is létfontosságúaknak tartottak, amelyeknek azóta az emléke feledésbe merült. Ugyan melyik városunk lakosságában keltene manapság általános rémületet a hír, hogy magas állami vezető látogatása várható. Régen viszont a rangos királyi tisztviselők beszállásolása sok teherrel járt, zűrzavarokat okozott, ezért a polgárság változatos eszközökkel védekezett ellene. Egyebek között úgy, hogy mentesítő kiváltságot szerzett.

„Az anyagi és a szellemi munka legnagyobb megosztása a város és a falu különválása” – írja Marx és Engels, majd hozzáfűzik, hogy a város és a falu közti ellentét mind a mai napig végigvonul a civilizáció történetén. Ebben a hosszú-hosszú történelmi folyamatban a középkori magyar város viszonylag

kis részt tett ki, mégis évszázadokig tartó, bonyolult, civilizációs jelenség volt. Mai megszokásaink, szemléletünk alapján tehát nem könnyű feladat véleményt alkotni arról, hogyan alakult városaink sorsa a 12. századtól a 16. század második feléig.

Ennek a most következő vállalkozásnak azonban két különleges körülmény is növeli a nehézségeit. Várostörténeti könyv lévén, műfaját tekintve többé-kevésbé eltér a Magyar História sorozatban megjelent elődeitől. A városi életről szóló könyvnek ugyanis összefüggő módon kell bemutatnia egy hosszú időszak különféle gazdasági, demográfiai, társadalmi, politikai, kultúrtörténeti változásait. Műfaji kötöttség, hogy egy-egy fontos város történetének fordulatairól ugyanúgy szólni kell, mint a fordulatok mögött kitapintható általánosabb törvényszerűségekről, beszélni kell egy-egy jellemző polgári életút részleteiről csakúgy, mint azokról a statisztikai adatokról, amelyek csoportok, tömegek viselkedéséről tájékoztatnak.

A másik akadály az, hogy a középkori magyar városról nem született még könyvméretű szaktudományos összefoglalás. Márpedig több polcnyi helyet kitöltő várostörténeti irodalmunk kritikai értékelése lehetetlen a Magyar História adta keretek között. Azt sem vállalhatja ez a kis könyv, hogy ismeresse azokat a nézetkülönbségeket, vitákat, amelyek néhány kérdés körül keletkeztek az elmúlt évtizedekben. Mindez viszont arra kötelez, hogy – már csak a kötet könnyebb forgatása érdekében is – röviden kifejtsük, miként törekszünk majd rendszerezni a városainkra vonatkozó ismereteket.

A középkori Magyarország városai nem azért voltak magyarok, mert lakóik magyarul beszéltek, mindamellett történetíróink azon a véleményen vannak, hogy városaink szerves egészt alkottak. Kérdés tehát, milyen szálakon, milyen módon fűződtek egységbe. Mi abból indulunk ki, hogy a Budán, Fehérvárott, Sopronban, Kassán, Brassóban és másutt élt emberek sorsa alakult jellegzetes módon. Mindennapi életüket néhány olyan körülmény befolyásolta, amely helyzetüket összehasonlíthatóvá teszi, de meg is különbözteti más, távo-

labb élt városlakók mindennapjaitól. A Kárpát-medence városainak arculata azért mutathat sajátos vonásokat, mert azok a magyar feudalizmus erőterében rajzolódtak ki. E városok a magyar feudalizmusba tagolódtak, vele együtt változtak. Ám városi életünk jó néhány részlete más tájak városaira emlékeztet, párhuzamok keresésére csábít; várostörténetünkben több általános érvényű mozzanat is felismerhető. A középkori magyar város nemcsak magyar, hanem európai is, nemcsak középkori, hanem – egyszerűen – város is.

Ha elismerjük, hogy a várost legjobban a benne lakók jellemzik, akkor – mint a bevezetés elején utaltunk rá – bele kell törődnünk, hogy magáról a várossal lehetetlen pontos képet készíteni. Mégis, miképpen lehetne válaszolni az előbb feltett kérdésre? Meggyőződésünk szerint három szempont kiemelésével lehet közelebb jutni a középkori magyar városi élet tényeinek, jelenségeinek, változásainak megértéséhez. Elsősorban azt kell kutatnunk, hogyan alakult bennük az anyagi javak termelése, elosztása, felhasználása; milyen hatalmi-politikai kapcsolatok fűzték a városlakókat egymáshoz és a külvilághoz; milyen hasonlóságok, eltérések mutatkoztak más városokhoz képest.

E szempontok természetesen meghatározzák a könyv felépítését is. A terjedelem nagyobbik felében fejlődésrajzok követik egymást, majd az elbeszélés módja megváltozik. Két helyzetképben, a kifejlődött állapot alapján kíséreljük meg leírni, milyen volt a 14–15. századi városaink gazdasága és társadalmi tagozódása. Ami a fejlődés vonalát illeti, a magyar várostörténet első nagy fordulópontjának a 14. század elejét tekintjük, mert ekkorra jött létre a továbbiakban évszázadokig változatlan városhálózat, kialakultak a városi élet keretei. A megelőző, 12–13. századi gyors változásokban sorsdöntő szerepe volt királyaink városalapító tevékenységének, amely elsősorban népességpolitikai (telepítő) és védelmi jellegű volt. A magyar városok a középkor folyamán nem vonzottak nagy néptömegeket, a hálózat megszületése után hamar, még a 14. században létrejött az egyes városok térbeli kerete, állandósult

gazdasági szerkezetük, lélekszámuk pedig lényegesen nem ingadozott. A továbbiakban, részben e kikristályosodási folyamattal is párhuzamosan, a minőségi változás már a városokon belüli uralmi viszonyokban, valamint a város és a külvilág közti kapcsolatokban következett be.

Sajnos ez a tárgyalási mód olykor bonyodalmakat okoz. Például külön kell majd foglalkozni a céhek gazdasági tevékenységével, külön a társadalmi rétegződésben játszott szerepükkel. Meg kell jegyezni, hogy bizonyos esetekben terminológiai nehézségek is felmerülnek. Így a „nemzetségi uralom” kifejezést és meghatározását a szociológiából vettük át, de felemlíthető az is, hogy például a „község” szónak a középkorban nem volt olyan körülhatárolt jelentése, mint amilyennel mi fogjuk használni. És természetesen magának a „polgár” szónak is sajátosan középkori értelmet kell tulajdonítanunk, hiszen a nemesektől, parasztoktól különböztette meg viselőjét.

Végül szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a könyvben található városalaprajzok léptéke egyforma. Az azonos méretaránynak fontos szemléltető szerepe van, különböző egybevetésekre kínál alkalmat.

Európa a 10–13. században

MAGYAR HISTÓRIA

Az európai városok középkori kezdetei

Amikor a 12. században arab és nyugati útleírások először tudósítottak a magyarországi városok létezéséről, már jelentős városok virágoztak Európa nyugati és keleti felén, valamint a mediterrán térségben. Említhetjük Párizst, Brügget, Genovát, Velencét, Firenzét csakúgy, mint Kijevet, Novgorodot, Bizáncot, Bagdadot, Mekkát.

A római birodalom bukását (476) követően Európa történetét több évszázadra meghatározta az a hatalmas áramlás, amelyet népvándorlásnak neveznek. Nyugaton a barbár hódítók gyökeresen átalakították a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai viszonyokat, s a városi élet elsorvadt. Keleten a bizánci civilizáció kifinomultabb és konzervatívabb volt, mint a nyugati, s lassan el is távolodott tőle. Délen az arabok a Földközi-tenger medencéjének több mint felét elfoglalták, s az arab és görög–latin civilizációk különleges keverékét hozták létre. E három nagy térséget legjobban vallásával jellemezhetjük: a nyugati kereszténységgel, az ortodoxiával és az iszlámmal. A három térség fővárosai távol estek egymástól: a rajnai Aachen helyzete mutatja, mennyire eltolódott a Karoling-birodalom súlypontja Rómától, Konstantinápoly a Fekete-tenger és Kisázsia kikötőinek ura, Bagdad pedig, a kalifák fővárosa, Közép-Ázsia küszöbe volt.

Európa középkori várostörténetének nagy korszaka a 10–13. század. E korszakkal kapcsolatban egyes történészek kereskedelmi, demográfiai és más „forradalmakat” említenek. Tény, hogy a 10–13. századi idősakra jellemző a népességnövekedés, a kedvező időjárási viszonyok, a mezőgazdasági termelés

fellendülése, a technikai fejlődés, a pénzviszonyok és a kereskedelem gyors változása. A 14–15. században azonban már minden téren lassulás észlelhető, melynek üteme eltérően alakult az egyes földrajzi övezetekben, a különböző gazdasági és társadalmi tevékenységek területein.

Hogyan jellemezhető a 10–13. századi gazdasági változás? A korai középkorban a kenyér vagy lepény biztosította a tömegek fő táplálékát, minden mást csak *companaticum*-nak, az étkezést kísérő ennivalónak neveztek. A legfontosabb mezőgazdasági termelési ágak, a gabonatermesztésnek a növelését elsősorban az új irtásföldek bevonásával érték el. Nöttek a terméshozamok is, terjedőben volt a szabályozott, nyomásos talajváltás. A fejlettebb termelési eljárások lehetővé tették a választék bővítését. Több tejet, húst, zöldségfélét fogyasztottak. A 10. század óta új szerszámokat és erőgépeket is alkalmaztak. Elterjedtek a vízimalmok: a 11. században Angliában már ötezerre tehető a számuk. A vízienergiában szegény vidékeken megjelentek az állati vonóerővel hajtott malmok és egyes helyeken a szélmalomok. A malmokat nemcsak őrlésre, hanem törésre, hántolásra, zúzásra, fűrészelésre, sajtolásra is felhasználták. A másik – a nyugati világ egy részén már a 11–13. században elterjedt – új szerszám a nehéz, ún. barázdaeke volt. A római kori, de időközben szintén továbbfejlesztett könnyű túrőekével ellentétben, ez mélyebb barázdát szántott, a földet porhanyósabbá tette, lehetővé vált a nehéz, kötött talajok művelése is. Az igavonó állat fogatolását válhámval oldották meg. A barázdaekét legalább két pár ökör vagy ló vontatta. A páros fogatolás új módja a szekéren való távolsági fuvározást is megkönnyítette, és fordulatot hozott a szállítmányozásban.

Megváltozott a pénzforgalom is. A 9. század első felében Nagy Károly pénzreformja az új igényekhez igazodott, és tartósan bizonyult, évszázadokig fennmaradt. Alapelve az, hogy csak ezüstpénzt ismer (monometallizmus). Egy font (kb. 450–490 gramm) ezüsből 240 dénárt vertek. Ebben a korban a kereskedelmi műveletekhez apró, kis értékű pénzt használtak.

Az érmék ezüsttartalma az idők során csökkent, mert a pénz-kibocsátók rézzel rontották őket, így a nagyobb üzletekhez a kereskedő zsákszámba vihetette magával a különböző pénzeket, az angol pennytől az arab dirhemekig. Ezen a nehézségen könnyített a kialakuló hitelrendszer, mely a 12. században már általánosan elterjedt.

A 10–13. században a városok száma és lélekszáma egyaránt megnőtt. Metz lakosainak száma a 9. században ötezer volt, a 13. században 30 ezer. Köln lélekszáma 20-ról 40 ezerre, Londoné 17 ezerről 40 ezerre emelkedett négy, illetve három évszázad alatt. A növekedés a 14. század első felére lelassult. Már a nagy pestisjárványok előtt felbomlott az egyensúly a népesség száma és az eltartásához szükséges feltételek között. A nagyvárosok túlnépesedése miatt munkanélküliség alakult ki, és éhínség pusztított. Az Alpoktól délre és a Rajnától nyugatra közel egy időben kezdődött a városfejlődés; több övezet keletkezett, amelyek között nagyok az eltérések. A továbbiakban néhány jelentős övezetre szorítkozva tekintjük át az európai városképződés legfontosabb mozzanatait.

Itáliában a város a civitasból született. Mi volt a civitas? Igazgatási körzet, melynek központja a falakkal védett, ezért menedékül szolgáló város. A rendszer még a római birodalom utolsó évszázadaiban született, s elsősorban a védekezést szolgálta a barbár betörések ellen. A kereszténység terjedésével a püspökök is a civitasba települtek.

Eredetileg Firenze is civitas volt. Itt a 12. században mintegy 60 hektárnyi területet övezett fal, és a városnak 25 ezer lakosa volt. A 14. századig ez a lélekszám megduplázódott, s Firenze Itália, de egész Európa legnagyobb városai közé számított. Gazdagságának alapja az a különleges közvetítő szerep, amelyet a Levante és Északnyugat-Európa között töltött be. Kereskedői Flandriában különleges minőségű posztókat vásároltak, s ezeket keletről származó anyagokkal megfestették. Firenze műhelyeiben készültek a kontinens legszebb és legdrágább szövetei. A gazdag kereskedők nagyszabású, tőkeigényes vállalkozásai folytán a város a nemzetközi bank- és

hitelügyletek egyik korai központja lett, adósaik között gyakran szerepeltek hercegek, fejedelmek, városok is. A 11. században a polgárok ádáz küzdelmet folytattak a sok bajt okozó, egyeduralomra törő püspökökkel, valamint a városban és a környéken lakó nagy nemesi családokkal, mert azok fegyveres kíséreteikkel állandóan fenyegették a városlakókat. A Kommuna (a firenzei polgárok intézményes testülete) e harcokban jelentős erővé kovácsolódott. A 12. században seregei fokról fokra meghódították a környező vidéket, és megvetették a városállam alapjait.

Firenzében a 12–13. században a környékbeli birtokos nemes lovagok és a gazdag kereskedők tartották kezükben a hatalmat. Utóbbiak között szép számmal akadtak nemesi származásúak is. A Kommuna legfőbb hatalmi szerve, a 12 tagú konzuli testület lovagok és kereskedők között oszlott meg, fele-fele arányban. Hatalma azonban nem terjedt ki számos, falakon belül levő egyházi intézményre. A püspök, a kolostorok, a 24 plébánia vikáriusai ún. immunitást élveztek. Továbbá igen sok vidéki nemes is lakott a falakon belül: olyanok, akiknek többségét maga a Kommuna kényszerítette kíséretével együtt a városba, hogy ne háboríthassák a kereskedelmet és a biztonságot. Palotákban éltek, tornyos épületeik függetlenségüket jelképezték. A város tarka társadalmához tartoztak az egyházi és világi hatalmak különféle hivatalnokai, megbízottai, szolgálói és a szerényebb forgalmat bonyolító kereskedők. A szegények hatalmas tömegét jórészt a kézművesek, alkalmi munkások, vidékről beköltözött parasztok alkották.

Az itáliai városok társadalmi viszonyaira jellemző, hogy különböző kiváltságos csoportok éltek egymás mellett tarka összevisszaságban, ami gyakran villongásokhoz vezetett. Ebből a káoszból vált ki néhány szövetség, s tagjaik esküvel pecsételték meg összetartozásukat. Amikor a szövetségek megegyeztek egymással, katonai túlsúlyt képeztek a városban, s ők rendelkeztek a városi hadsereggel. S ha sikerült kivívniuk a teljes önállóságot, megszabadultak a város feudális urától: a püspöktől vagy a világi földesúrtól. A Kommuna hatalmi szerve meg-

JELMAGYARÁZAT

A falak:

- római kori
- · - · bizánci
- - - - karoling kori
- - - - 12. századi
- 14. századi

F római Forum

K Katedrális

M Medici palota

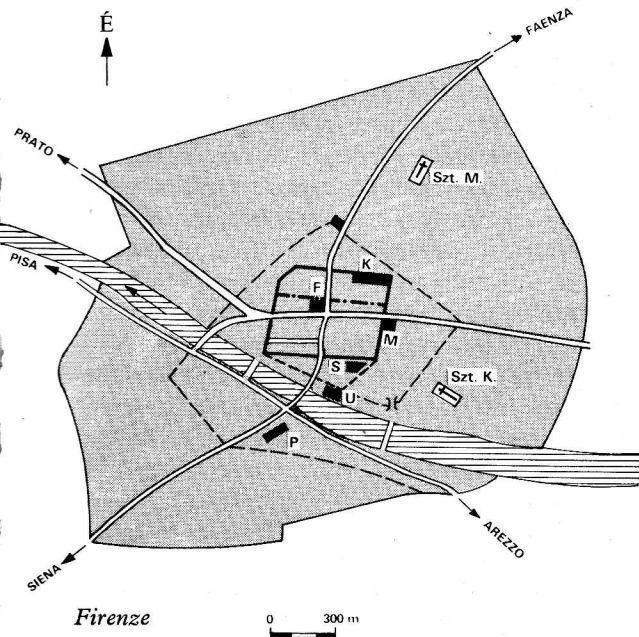
P Pitti palota

S Signoria

Szt. K. Szent Kereszt templom
és kolostor

Szt. M. Szent Márk templom
és kolostor

U Uffizi, korábban Altrafonte
palota

szerezte a bíraskodás jogát, irányította a város ügyeit, és parancsolt a hadseregnek. A további hatalmi harcok immár a legerősebb családok között folytak. Itáliában tehát város és vidék viszonya különleges volt, amely eltért az Alpoktól északra meghonosodott kapcsolatokról.

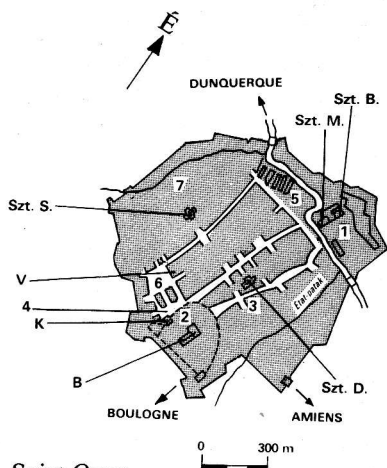
Az utóbbiak, t. i. az északiak, tisztább formában mutatják az európai városok két jellemzőjét: a feudalizmusban újszerűnek mondható földtulajdoni viszonyokat, valamint a polgárok sajátos személyes jogi helyzetét.

A Rajna és a Mosel vidékét a rómaiak közel ötszáz évig tartották birtokukban. Uralmuk vége felé az egyházi intézmények az itáliaiakhoz hasonló civitasokban összpontosultak.

1200 előtt összesen 16 városias település volt a Rajna mentén, közülük 9-ben lakott püspök. Valamennyi város életét sorsdöntően befolyásolta, hogy a Rajna az európai kontinens déli és északi része közötti forgalom egyre fontosabb tengelye lett.

Ezen az útvonalon feküdt többek között a ma is nevezetes Strasbourg, Speyer, Worms, Mainz és Köln. Utóbbi kettő egykor provinciashékhely volt. A római birodalom bukása után a civitasok közigazgatási szerepe megszűnt. Eltűnt a legfontosabb városi fogyasztóréteg, a katonaság és a hivatalnokok serege, a pislákoló városi élet a falak előtt, a külvárosi részeken folytatódott. A falakon belül a püspök vagy más egyháznagy, továbbá a körzet grófja és kísérete lakott, s csupán az egyházi intézmények és a különböző kultuszhelyek működtek. A romos, egykor oly pompás városok a Karoling-birodalom idején, a 9. században kezdtek újjáéledni, de a lakosság túlnyomó része földjét művelte, gazdálkodott. Új színfoltot jelentettek a csónakkal járó, durva posztóval, ruhaneművel kereskedő fríz kereskedők. A 9. század első felétől a normannok, később a kalandozó magyarok portyái elől mind több környékbeli keresett oltalmat a városok falai között.

A 9. században a kereskedelem fellendüléséről Mainz, Worms és más városok hetivásáraitól szóló oklevelek tudósítanak. A várszerű civitasban élő egyházi és világi hatalmaságok továbbra is elkülönültek a kereskedők és kézművesek falak előtt terjeszkedő településeitől. Ezeket a kis telepeket a germán wik és a latin vicus szóval illették. A telepből lassan település lett, amely végül fallal vette magát körül, és ekkor már burgusnak hívták. Polgáraikat e szó nyomán emlegették németül Bürgernek, franciául bourgeois-nak. A kettős települések egyik magja a régi civitas (franciául: cité, angolul city) székesegyháza és körzete, másik magja a falakon kívül került plébániatemplom és a vásártér volt. Az utóbbi mag köré tömörült a gazdálkodó, iparos és kereskedő lakosság. A 10. században egyes városok, mint például Köln, már bekapcsolódtak saját termékeikkel a távolsági kereskedelembe. Hamarosan

Saint Omer

JELMAGYARÁZAT

- 1 Szt. Bertin apátság
 - 2 Vár és kultuszhely
 - 3 korai zarándokút
 - 4 régi vásárhely
 - 5 portus
 - 6 új vásártér és kereskedőnegyed
 - 7 szegényebb iparos negyedek
- [Temple icon] fontosabb templom
 B Boldogasszony templom (benne Szt. Omer sírja)
 K kapu
 Szt. B. Szent Bertin templom
 Szt. D. Szent Dénes templom
 Szt. S. Szent Sír templom
 V városháza
 Szt. M. Szent Márton templom

megkezdődött a késhegyig menő harc a városok uraival a hatalom kizárólagos birtokáért.

Worms püspöki székhelyből fejlődött szabad birodalmi várossá. Már a 9–10. században részt vett a Levantével folytatott kereskedelembe, kézműipara a 12–14. században élte virágkorát, cserzői, takácsai, fegyverkovácsai, aranymetszői messzi piacokra dolgoztak. Wormsnak a 12. század végén közel 15 ezer lakosa volt.

A város polgársága a gazdag kereskedők vezetésével vívta ki függetlenségét, s a harc több száz évig tartott. A 10. században Worms püspökei töltötték be a körzetben a grófi tiszteket, vagyis egyházi fennhatóságuk mellé a területi hatalmat is megszerezték. A város lakóival kényük-kedvük szerint bántak. A gazdasági erejében mindinkább gyarapodó vagyonos polgárság érdekeit azonban sértette az önkény, 1073-ban a IV. Henrik ellen szegülő püspököt a wormsiak elkergették, majd az uralkodó kegyelmébe ajánlották magukat. Fontos lépés volt, amelyhez hasonló számtalanszor bekövetkezett: a területi feudális úr ellenében a polgárság királyához fordult

védelemért, s egyben támogatta is. Mégis, Wormsban a küzdelem sokáig elhúzódott, s a többi rajnai püspöki városban is hasonló volt a helyzet. 1232-ben például Worms püspöke az összesereglett polgárok előtt gyújtatta fel a Tanácsházát, függetlenségük jelképét. A polgári szabadságot biztosító autonómiát a wormsiak csak a 14. század elején tudták kivívni.

Korántsem volt szükségszerű, hogy a városi szabadságokért folytatott küzdelemben mindig a városlakóknak kellett győznie. A Rajnánál a nagy gazdasági növekedés és a lélekszámgyarapodás következtében a harc a városok javára dőlt el. Azonban a városi termelőerők fejlődése nem vezetett törvényszerűen az önálló polgári hatalom kialakulásához. Még a nagy gazdasági erejű városokban is lehettek bizonyos tényezők, amelyek útját állták annak, hogy lakóik időlegesen szövetséget, majd önrendelkező városi szervezetet alkossanak. Ilyen gátló tényező volt például a lakosság felett álló politikai igazgatás, amelyre a keleti városokkal kapcsolatban térünk vissza. Worms, Speyer, Strasbourg, Mainz, Köln és más városok fokozatosan kivívott függetlensége éppen ebből a szempontból jelentős fegyvertény.

A Rajna-vidék közelében fekvő Flandria a Németalföld egyik grófsága volt. A 10. században néhány jól védett püspöki székhelye (Cambrai, Tournai), apátsága (Saint Omer, Arras) vagy grófi vára mellett (Brügge, Gent [Gand]) kereskedő és iparos települések keletkeztek. Népük annak idején a normann dúlások elől (9. század) keresett itt menedéket. Saint Omerben a grófi vár magaslaton emelkedett, belsejében templom állt, amely a névadó szent sírját őrizte. A hely fontos zarándokhely volt. A vár kapuja előtt hetivásárt tartottak, a vásárteret iparosok, földművesek házikói vették körül, itt találkozott a szűkebb környék lakossága. Mintegy 800 méterrel lejjebb, egy folyócska szigetén emelkedett a nagy hírű és gazdag, fallal védett St. Bertin-apátság. Közvetlen közelében kereskedők által lakott portus terület el. Házaikban csónakon hozott és úgy is továbbított gyapjút, halat, gabonát, bort stb. tároltak, adtak és vettek. A fenti vár melletti burgus lakosság sze-

gényebb volt a portus kereskedőinél, többsége gyapjúfonással, bőrkikészítéssel foglalkozott.

A következő száz év alatt gyökeresen megváltozott Flandria arculata, mert időközben a korabeli Európa különleges ipari övezetévé fejlődött. Kereskedelmének legfontosabb központja Brügge lett. A városok lélekszáma többszörösre nőtt, s a grófok újabb és újabb városokat alapítottak (Ypern, Thorout, Messines, Lille). Saint Omernek a 11. század végén már négy plébániája volt, falai akkori fogalmak szerint igen nagy területet, 90 hektárt védtek. Posztókereskedői tartották kezükben a hatalmat, a gróf az ő gildéjükkel egyezkedett, 1127-ben nekik adott kiváltságlevelet. (A Saint Omer-i az egyik legrégebb európai városi kiváltságlevél.) A posztókészítők és bőriparosok nyomorúságos házai a város szélső részein álltak. A 13. század végén Saint Omer lélekszáma 15 ezer körül mozgott.

Mi lehetett e viharos változás magyarázata? Flandria földje alig termelt gabonát, legeltetésre volt inkább alkalmas. A táj különleges adottsága a sok hajózható vízfolyás, s ez a sűrű „úthálózat” a belső részeket is összekapcsolta a távolabbi Észak-Franciaországgal, valamint a tengerrel. Abban a korban a tengelyen való szállítás még igen nehézkes volt, ezért mondhatjuk, hogy a szállítmányozás tekintetében Flandria előnyt élvezett. Flandria lakói között régi hagyománya volt a juhtenyésztésnek és a gyapjuszövézésnek. A posztó a vízi utakon messzire eljutott, cserébe élelmiszer s egyéb áruk érkeztek. A középkori kereskedő eddig általában akkor számíthatott nagy nyereségre, ha kis tételben ritka, nagy értékű holmit közvetített. Most viszont (a 11–12. század óta), bár az egyes tételeken nem volt nagy haszon, sok-sok eladásból adódott a nagy nyereség. Az újfajta kereskedővállalkozásokat a tömeges ipari jellegű árutermelés tette lehetővé, amelyre a középkorban a textilipar volt a legalkalmasabb.

Miért éppen a posztó lett a tömeges termelés és eladás legfőbb árucikke? A kérdésre nehéz világos választ adni. Feltétlenül a posztó mellett szólt, hogy a nyersanyag (a gyapjú), valamint a végtermék is könnyen szállítható. A szerszámok

1. Középkori takácműhely

viszonylag egyszerűek, a munkafolyamat sok önálló részre, mintegy harminc külön mesterségre bomlott. Elősegítette a tömegtermelést egy fontos találmány is. A lábitós szövőszék használatával a takácsok munkája termelékenyebb lett, szabványosítani lehetett a posztók méreteit. A középkori posztógyártás nagyságát és jellegét érzékelteti két adat. A közel 50 ezer lakosú Gent a 13. század második felében Európa egyik legnagyobb termelőjének számított, évente kb. 40–50 ezer véget állított elő. Pedig egy-két takács évi teljesítménye mindössze 30 vég körül mozgott. Vagyis az iparnak nagyok sok munkáskézre volt szüksége. Gent lakosságának felét, hasonlóan a többi flandriai központhoz, közvetve vagy közvetlenül, a textilipar élte. A munkások megélhetése a vállalkozóktól függött, mert ők biztosították a nyersanyagot, és ők is vették át a készítőtől a terméket. A vállalkozói haszon a nyersanyag és

a kész posztó közti árkülönbségből származott. Amikor például a kallós vagy csapó befejezte a munkát, a fonásra, szövésre alkalmassá tett pihés gyapjú nem a posztókészítés szakmai láncát követte, hanem a kereskedő raktárába szállították, onnan került a takácsokhoz. A vállalkozók így szakaszonként ellenőrizték a minőséget, s egyúttal kiszolgáltató helyzetben tartották a túlnépesedett városokban a nagy versengés s alacsony bérek mellett tevékenykedő kézműveseket.

A városok feletti uralmat a kereskedő-vállalkozók maroknyi és igen gazdag csoportja tartotta a kezében. Gentben például 30–40 család birtokolta a környék nagy értékű legelőit, közülük választották a városi tanács tagjait, és hatalmuk a vagyonnal öröklődött. Jó néhány nemest is találunk közöttük, olyanokat, akik birtokaikat legelőkké alakították, és pénzüzleteket folytattak.

A gildék által vezetett rajnai, flandriai polgárság a vár és a burgus különállását akarta kiküszöbölni, mert nem tűrhette a feudális hatalom jelenlétét a városban. Az Alpokon innen és túl lezajlott kommunális mozgalmak vívmányai gazdasági és jogi-politikai természetűek voltak. Gazdasági téren többé-kevésbé sikerült biztosítani az áruforgalom zavartalanságát. Jogi téren sikerült megszabadulni a földesúri ítélkezés alól, amelynek rendje alkalmatlan volt a kereskedelem és a kereskedők tevékenységének mérlegelésére. A kereskedők vezetésével a városok saját intézményeket alkottak, amelyek elkülönültek a vidéktől. A városi függetlenség kivívása kezdetben a kereskedőknek kedvezett, mert a kereskedő-vállalkozók sajátították ki a város politikájának irányítását. még akkor is, ha kezüket az egész végrehajtó hatalomra nem sikerült rátenniök. Nem léteztek tehát középkori városi demokráciák. A gazdagok tartották kezükben a gyeplőt mindenütt.

„Az ember azt hinné, hogy egy városban minden nap vásár van” – írta a 12. század végén a lovagregények egyik híres francia költője, Chrétien de Troyes. Valóban, a korai középkor óta a vásárok voltak a kereskedelmi tevékenység legfőbb színterei. A heti-, olykor havi vásárokon a környékbeliek, váro-

siak és őstermelők cserélték ki áruikat. Az évi vásárok valóságos ünnepszámba mentek, ahová csapatostól érkeztek látogatók messziről is. Az évi vásárok számos részletre kiterjedő rendet, szervezettséget igényeltek; többet, mint a szintén rendezett körülmények között zajló hetipiacok. A messziről jött kereskedők például csak akkor voltak hajlandók felállítani sátrukat, ha biztosítékot kaptak személyük és áruik biztonságára, továbbá, ha megfelelő haszonra számíthattak.

A 10–13. században a kereskedelem volt az európai gazdaság legtevékenyebb szektora. Újabb és újabb fogyasztórétegek, újabb és újabb kevésbé fejlett övezetek kapcsolódtak a középkori kereskedelembe, miközben a fogyasztás ellenőrzése és a kereskedő tőke egyre kevesebb kézben összpontosult. Megjelentek a közepes és kisfogyasztók tömegei, keresletük tartós volt és bővíthető. Veük valóban megnőtt a vásárlók köre, igényeik következtében pedig az áruba bocsátható cikkek választéka is. Kialakulóban volt a városi tömegfogyasztás, amely megváltoztatta a termelés és a kereskedelem kapcsolatát.

Új fejlemény: városalapítások

A 12. században a páratlan méretű telepítési mozgalom sok európai táj arculatát gyökeresen átalakította.

Az első évezred végéig Európa az erdők világa volt. Ám 1000 és 1300 között hatalmas irtások és mocsárlecsapolások zajlottak. A szűzföldek feltörését éhségtől űzött emberek végezték, s a terület feudális ura munkájukat minden eszközzel támogatta, mert a vállalkozástól jövedelmeinek növekedését várta. Az irtások régebbi és egyszerű módja volt a meglevő termőterületek határainak kiterjesztése, vagyis a környező műveletlen földek csökkentése. A második mód vagy szakasz: új falvak alapítása az addig lakatlan vidékeken. A 12. században ily módon igen sok új település keletkezett.

A telepítések egyik sajátos módja volt, amikor az új otthont keresők távolabbról, túlnépesedéssel küszködő vidékekről érkeztek. Ezzel kapcsolatban gyakran emlegetik a német Ost-siedlungot. De hasonló volt az ibériai félszigeten lezajlott ún. Reconquista is, amelynek során a 11. századtól kezdve sok-sok paraszttelepes költözött a móroktól visszafoglalt területekre. A nemesség körében keletkezett demográfiai feszültséget vezették le a keresztes háborúk és túlnépesedett vidékekről költözött számos vándor az Égei- és a Fekete-tenger partján alapított új itáliai kereskedőtelepekre is. A nagyszabású telepítések különleges formája volt, amikor egy terület ura várost vagy városokat alapított. Új városokat a Rajnától nyugatra – például Flandriában – éppen úgy létesítettek, mint a Rajna és az Elba között vagy a Baltikumban. Alapítottak továbbá

Európa déli részén, Közép-Európában és más vidékeken. Miért alapították a városokat?

A Rajna vidéken a klevei hercegek például attól féltek, hogy hercegségük lakosságát elcsábítják a közeli nagyvárosok. A 12. században várakat építettek, s ezek mellé telepítették alattvalóikat. A városias településtől rendszeres jövedelmet vártak, egyúttal a ritkábban lakott határterületeket is be akarták népesíteni. Az alapítások azonban – egy-két kivételtől eltekintve – nem rendelkeztek megfelelő gazdasági háttérrel, legfeljebb kisebb körzetek központjai lettek. Más hercegek, püspökök meglevő várak vagy éppen római kori települések mellett alapítottak városokat, ott, ahol vásárok is voltak (Andernach, Boppard, Remagen stb.). Belőlük sem lett igazi város. Hogyan sikerült azonban olyan várost alapítani, amelyben a szándékból valóság lett, a településből jelentős központ keletkezett?

A breisgaui Freiburgot (ma az NSZK-ban) a Fekete-erdő fővárosának nevezik. A Felső-Rajna vidékének közelében fekszik, Strasbourg és Basel között, majdnem félúton. Erre halad ma is a Rajnát és Itáliát összekötő egyik fontos útvonal. A 14. században lélekszáma 15 ezer volt.

Freiburg az első alapított városok egyike. 1120-ban Konrád Zähringen herceg kiváltságlevelet adott 24 kölni származású vagyonos kereskedőnek, akik esküszövétséget alkottak. A herceg és az alapítók megállapodtak, hogy a kereskedők vásárt létesítenek, és gondoskodnak fejlesztéséről. Évente fizetendő adó fejében a vállalkozók mindegyike szabadon örökíthető, mintegy 15 méter széles és 30 méter hosszú, ún. udvarhelyet – telket – kapott. Az alapításkor átadott – egyébként lakatlan – földterületet a herceg a saját birtokából hasította ki. A kiváltság értelmében bárki szabadon a jövevények közé telepedhetett, feltéve, ha szabad ember volt. A kiváltságlevelél előírásokat tartalmazott a belső biztonság fenntartására és az igazságszolgáltatásra is. Kiemelte, hogy a herceg vagy tisztségviselői, valamint a katonái nem lakhatnak a városban, az egyes városnegyedektől külön nem fognak adót követelni, a város keres-

kedői csak a Rómába vezető úton tartoznak útvámost fizetni, a városlakók maguk jelölhetik ki előljáróikat és plébánosukat, akiknek kinevezését a herceg hagyja jóvá.

A Frei-burg név szó szerint szabadsággal bíró burgust jelentett, tehát olyan helyet, ahol vásár van. Lakóit a herceg az „én kereskedőimnek” szólította. A város közvetlenül a herceg igazságszolgáltatása alá tartozott, környékbeli uraknak vagy a helytartónak nem lehetett beleszólása az ügyekbe. Az alapítás teljes mértékben a herceg akarata szerint zajlott le. A Zähringen hercegeket gazdasági érdekek vezették, több más jelentős alapításuk is volt (például Bern). Minthogy uralmuk a Fekete-erdő vidékén tartós maradt, körzetük pedig meglehetősen kiterjedt, biztosítani tudták az új város jövőjét. Az alapítók társasága az erdős, lakatlan vidéken a kereskedői haszon reményében vállalta a kockázatot. Számításuk be is vált, mert a környék régi városainak fejlettsége, a nagy összekötőút forgalma, a hercegek által biztosított nyugalom és rend gyors fejlődést eredményezett Freiburgban. A vállalkozás busás hasznot hozott a kereskedőknek és a hercegeknek egyaránt.

A városhoz tartozó földek az alapítók birtokában maradtak, s a 24 vagyonos telepes alkotta a születőben levő polgárság vezető csoportját. Címük *conjurator fori*, azaz a „vásár szövetségének tagja” megkülönböztetés volt. Ők lettek a „község” első kormányzatának tagjai, a tanácsosok, akik az itáliai mintákat követve „konzul” címet adományoztak maguknak. A kiváltságok megfogalmazásakor és a jogrend kialakításakor Köln példája lebegett a szemük előtt. Később már éppen Freiburg a példa a délnémet városok többsége számára, míg a keleti német városok Magdeburg kiváltságaira és jogára hivatkoztak.

Város alapítása mindig jogi aktussal kezdődött. Tudatos és tervszerű cselekvés vezette az alapító urat és a beköltözőket is, de természetesen csak a későbbi fejlemények döntötték el, mi lett az egyezés eredménye. A nem alapított városokban fordítva történt. A gazdasági csomópont már kialakult, az árucserét már lényeges társadalmi változások követték, amikor

vége az a jogi természetű változás is bekövetkezett, amelynek következtében formailag is intézményes társulásba (községbe) szerveződött a polgárság. Ezeknek a városoknak a szervezete eredendő módon jött létre, az alapítottaké másodlagos volt. Az eredendő változat hosszú fejlődés folyamán mindig a helyi feudális hatalom ellen szerveződött politikai társulásból keletkezett. A polgárok másodlagos szervezetei ellenben úgy születtek, hogy a városalapító, törvényes hatalommal bíró feudális úr vagy urak, akár szerződés alakjában, akár egyoldalú döntés útján, valamilyen önrendelkezési joggal ruházták fel a közösséget. Elébe mentek a fejlődésnek, a másutt keservesen kiharcolt vívmányokat előlegként adták a még ki sem alakult közösségnek. Ez olyan ellentmondás, amelyet az élet az esetek jelentős részében nem is tudott feloldani. A korszerű jogrendű településből a legjobb alapító szándék mellett sem lett szükségképpen város.

Lübeck városát a Balti-tenger partján, egy kisebb folyó torkolatában alapították. Rövid idő alatt az egyik leghíresebb és leggazdagabb kereskedőváros lett, miközben a Balti-tenger térségében sorra alapították az újabb városokat. Új városi övezet született, a Hanza.

Lübeck helyén régen szlávok laktak, később németek költöztek be. 1158-ban Oroszlán Henrik herceg kiváltságokat adott a Lübeckbe érkezett kölni és más német kereskedőknek.

2. Lübeck pecsétje 1280-ból

Miként Freiburgban, itt is telkeket kaptak a jövevények, jogait pedig a herceg kölni minta szerint fogalmazta meg. Békében kereskedhettek a szász hercegség területén és a Keleti-tenger medencéjében. Alig száz év múlva Lübeck valóságos vasúti fordítókorong szerepét töltötte be a térség kereskedelmében, kikötőjéből új meg új telepessrajok, csoportok keltek útra.

Így például Lübeckből indultak el azok a városszervező vállalkozások is, amelyek Gotland szigetéig jutottak. Innen hajóztak tovább a telepések a Keleti-tenger túlsó széléig. (Tallin [Reval], Rīga). De sorra alapítottak városokat a Baltikum déli partjain is (Rostock, Stralsund, Szczecin (Stettin), Gdańsk [Danzig] stb.).

A Balti- és az Északi-tenger partja mentén keletkezett új övezet átalakította Észak-Európa kereskedelmét. A forgalom Brüggettől Novgorodig ívelt. Egyik végpontja körül alakult ki Nyugat-Európa textilipara, a másikon Skandinávia és az orosz tájak kínálták nyersanyagkészleteiket. A közvetítés jelentős hasznot hozott a kereskedőknek. Nyugat felől flandriai, angol, itáliai, később német posztót, fonalat, cérnát, finom fémárut szállítottak keleti irányba; a dániai Skanör vásárain óriási mennyiségű hal kelt el. Skandináviából érkezett a jó minőségű építőfa, a kátrány és a szurok. Az északon járó hajók svédországi vasat, rezet vittek, és gabonát hoztak. Keletről ritka prémeket (coboly, menyét, hiúz, hermelin) szállítottak, valamint viaszt és mézet. A tokhal is közkedvelt árucikk volt.

Lübeckből Dél-Európával is volt összeköttetés. Szicíliába, sőt Alexandriába is eljutottak például az izlandi vadászsólymok, egyes prémek és a Baltikum különleges cikke, a borostyán. A tokhal szintén ismert volt délen, akárcsak a sózott hering, amellyel Lübeck kereskedett. A Hanza-városok forgalma elsősorban nagy befogadóképességű hajókon, ún. koggékon bonyolódott. Modern kereskedelem volt, mert a városi fogyasztáshoz, tehát a közepes és kisfogyasztók állandó, tömeges igényeihez igazodott.

Maga a hanza szó eredetileg a 10–12. században a kereske-

3. Vándorkereskedő a 14. században

dők, olykor fegyveres társulását jelölhette, amely külföldi vállalkozás lebonyolítására alakult. A német városok Hanzája viszont városközi szövetség volt. A 13. század óta sok észak-európai város kötött szövetséget egymással, hogy biztosítsa a nyugodt tengeri kereskedelmet. Az ún. Hanza Liga forma szerint 1369-ben alakult meg, amikor a rajnai városok és Köln is csatlakozott a szövetséghez.

A Hanza-városok társadalmának egyik különleges vonása már korán kirajzolódott. A hatalmat kézben tartó gazdag kereskedő-vállalkozó családokat szoros rokon szálak fűzték össze. A vérségi kapcsolatok még a Hanza egymástól távol eső nyugati és keleti szélei között is tartósak maradtak. A brüggei, lübecki, rīgai német kereskedők ugyanazt az alnémet dialektust beszélték, és ezen a nyelven is leveleztek egymással. Münster, Köln, Lübeck, Wismar, Stralsund, Rīga vagy Königsberg (Kalinyingrád) gazdag kereskedői tehát hatalmi-politikai közösséget alkottak, amelyet családi kapcsolatok tartottak szoros egységben. 1274-ben mélyértelműen írta a meszsi, keleti Tallin (Reval) a nyugati Lübeck Tanácsának: „A két város úgy összetartozik, mint a keresztre feszített Krisztus két karja.” Az érdekközösségből azonban az egyes városok kevésbé vagyonos és szegény rétegei természetesen kimaradtak.

A 12–13. század folyamán igen sok várost alapítottak Európában, így például Németország területén a 12. század végén mintegy 50 város volt, száz évvel később viszont már bő 500-ra tehető a számuk. Igaz, a régiek többsége évszázadok múlva is nagyváros volt, míg az újak közül viszonylag kevés bizonyult igazán életképesnek. A kereskedelmi-vállalkozói szempont háttérbe szorult, tőkés vállalkozók a 13. század eleje óta legfeljebb bányavárosokat alapítottak.

Az új alapítások kiterjedt típusát alkották azok, amelyek valamilyen szűkebb körzet piaci csomópontjai lettek. Más új városokat várak oltalma alatt alapítottak, egyesek pedig – például fontos átkelőhelynél – a várak védő feladatát is ellátták. A kiváltságot adó feudális urakat immár alig vezették tiszta gazdasági megfontolások. Egyesek területük határait kívánták megvédeni a városok segítségével, mások terjeszkedésüket próbálták friss alapításokkal tartósítani, ismét mások lakatlan vidékeket népesítettek be. Például az Elbától keletre eső, szlávok által lakott síkságokon német lovagok katonai fölényüket kihasználva telepítettek, miközben sok várost is alapítottak. A mai Lettország és Észtország területén a kegyetlenül hódító

Német Lovagrend meg is előzte a Hanza telepeseit, míg Litvánia a végsőig ellenállt a hódítóknak. A lengyel királyok ellenben maguk ellenőrizték a nyugatról érkezők beköltözését. Sok város a frissen telepített vidék központja vagy egy-egy püspök, más feudális úr népes székhelye lett. A városalapítások többségéről szerte Európában bebizonyosodott, hogy vár, váraljai vagy más vásáros hely, rév és egyéb, hosszabb múltra visszatekintő település mellett történtek, azaz rendszerint fontos települési előzményeik voltak.

Miért különlegesek a középkori Európa városai

A 11–13. századi európai városi fejlődésről régebben két ki-tűnő történész, a belga Pirenne és a német Rörig alakított ki nagy hatású elméleteket. Szerintük a középkori városok fejlődése Európában sugárszerűen kezdődött, a kiindulási terület a Rajna és a Loire folyók közti széles övezet volt. Innen terjedt tovább a távolsági, tehát közvetítő kereskedelem révén. A Rajnától keletre eszerint akkor születhettek városok, amikor gazdag kereskedők egy csoportja a forgalom számára kedvező helyen telepedett le, és a telepet bekapcsolta a távolsági kereskedelembe.

Az elmúlt évtizedekben a felfogás megváltozott. Ma úgy látjuk, hogy szoros összefüggés van a városok növekedése és a környező vidék gazdasági fellendülése között. A fejlődés megindítójának tehát nem annyira a távoli piacokat, mint inkább a környék többlettermékeinek erősödő forgalmát tekintjük. Város és környék fejlett kapcsolatának döntő jelentőségét a következő, egyszerű számvetéssel lehet alátámasztani.

Ha – mondjuk – egy háromezer lakosú város évi gabona-szükséglete ezer tonna volt (ez fejenként valamivel kevesebb, mint napi egy kilogramm), akkor a gabona megtermesztéséhez szükséges szántóföldek a középkori viszonyok között legalább 3-4 kilométer sugarú körzetet kellett hogy alkossanak. Ám ez a vidék kizárólag szántókból állt volna, és termelése egyedül a várost tartotta volna el, ami elképzelhetetlen. Valójában legalább 30 kilométeres körzet látta el a szóban forgó várost. Továbbá a városi ipar is olyan nyersanyagokat, fűtőanyagot használt, amit a középkorban zömmel a környék biz-

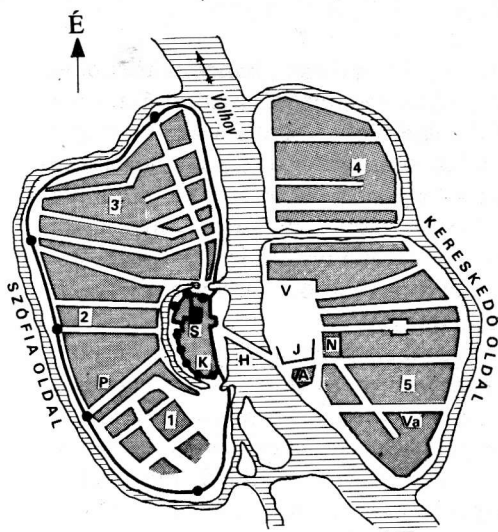
tosított. Ezért mondhatjuk azt, hogy a középkorban a város élete a környékkel való kapcsolattól függött. Természetesen a városi árutermelés és a fogyasztás a munkamegosztással fokozódott. Kedvező esetben tágult a vonzáskörzet, nőtt a lakosság, és más városokkal is sűrűsödtek a kapcsolatok; egy-egy nagyváros körzete az idők során valóban jelentősen kiszélesedett.

A híres német mondás szerint „Stadtluft macht frei” – „a városi levegő szabaddá tesz”. Sokan kerestek boldogulást a falak oltalmában élő polgárok között, mert így tudtak kibújni a földesúri kötelékek alól. Ebből fakadt a városok különleges helyzete az európai feudalizmusban. A polgárok egyforma joga azonban nem azt jelentette, hogy minden városlakó egyenlő. Számos vagyoni-gazdasági-politikai tényező osztotta meg a társadalmat.

A nyugat-európai városok társadalmában különleges vívmány volt az ingatlanok szabadon öröközhető polgári tulajdona. Maguk a polgárok „jogtársak” voltak, társulásuk intézményes volt, kizárólag az őket megillető jog hatálya alatt álltak. A középkori nyugat-európai városok társadalmi szerkezete valóban egyedülállónak látszik. Az orosz városok társadalma például gyökeresen különbözött tőlük.

Novgorod egyik krónikása 1270-ben a következőket írta: „Nincs már hercegünk, de miénk helyetté a Törvény és a Szent Szófia!” E büszke mondattal azt fejezte ki, hogy a város szabad, csupán törvénye és hite kormányozza. Hitét a Szent Szófia-székesegyház jelképezte. Novgorod igen nagy város volt. Falai a 12. században 100 hektárnyi területen 25 ezer lakost védtek. Népsűrűsége 250 fő volt hektáronként, míg ugyanekkor Firenzéé 400; Wormsé 88, Saint Omeré 160 fő.

Novgorod alaprajza, utcarendje kitűnően érzékelteti, hogy társadalmának szerkezete határozottan különbözött az eddig ismertetett városokétól. Az Ilmeny- és a Ladoga-tavat összekötő Volhov folyó Novgorodot két, nagyjából egyforma részre osztotta. A folyó nyugati partján állt a püspöki udvart oltalmazó, téglafallal övezett Kreml. Központjában emelkedik ma

JELMAGYARÁZAT

- 1 Fazekas vég
- 2 Külváros vég
- 3 Nyerevszki vég
- 4 Ács vég
- 5 Szláv vég
- A árulerakó hely
- H „Nagyhid”
- J Jaroszláv udvara
- K Kéreml
- N Németség
- P porosz utca
- S Szent Szófia Székesegyház
- V vásártér
- Va varjágok utcája

Novgorod

0 300 m

is az arany kupolákkal fedett Szent Szófia-templom. A várat több negyed vette körül: a fazekasoké, a csud (észti) kereskedőké, az ezüstműveseké, a gazdag bojároké. Az alaprajzot szemlélve feltűnik, hogy Novgorodnak, az európai városokkal ellentétben, nem volt olyan tere vagy utcája, amely a vár előtti lakosságot, mintegy központként, szervezte volna. Az egyes negyedek utcái mind a Kremlhez futottak, egymással láthatóan nem volt kapcsolatuk. Hasonló képet mutat a szemközti parton települt rész is. Ennek központja Jaroszlav fejedelem egykori vára, amelyet Jaroszlav udvarának neveztek. Mióta a város elűzte a fejedelmet, itt volt a vásártér, az árucsarnok, közelében volt a Hanza-kereskedők negyede. A nyugati oldalhoz hasonlóan különültek el itt is a kereskedők, kézművesek.

A krónikás által dicsőített szabadság Novgorodban és a többi orosz városban nem a polgárok jogi egyenlőségét jelentette, hanem azt, hogy minden csoport saját törvényei szerint élhe-

tett. A társadalom nem alkotott egységet, hanem a térbeli elkülönüléshez hasonlóan olyan csoportosulásokból állt, amelyek jogrendje, személyi függőségi viszonyai egymástól gyökeresen különböztek. A lakosság területileg is elkülönülő részei között gyakori volt a fegyveres összetűzés. A katonai és jogi hatalom csúcsán az egész város „századosa”, mondhatni rendőrfőnöke állt. A polgári kormányzat feje a polgármester, az ún. poszadnyik volt, akit csupán az öt városi vég (szervezeti egység) vezetői közül lehetett megválasztani.

A nyugat-európai városokban a társadalmi élet központi színtere a vásártér s a környező utcák (főtemplom, városháza stb.). A részekre bomló orosz városokban nincs hasonló központi szerepet játszó hely. A közösségek egymással versengve építették templomaikat, a saját törvényeiknek megfelelően maguk választották papjaikat is. Létezett ezenfelül még az egész városállamot magába foglaló nagy népgyűlés is, amely a mindenkit érintő háborús és egyéb kérdésekben döntött. Irányítását hamar kisajátították a dúsgazdag kereskedők és bojárok, és a nagy népgyűlésen fellobbanó ellentétek gyakran vezettek fegyveres összecsapásokhoz. Hagyományosan véres küzdelmek színhelye volt például a két novgorodi városrészt összekötő széles híd is.

Az orosz városokban tehát, mint azt Novgorod példája bizonyítja, nem létezett városi polgárjog. A városi szervezet nem volt egyéb, mint a lakók teherviselési és kiváltságélvező szervezete. Az egyes városrészek elkülönültek, a falon belül a lakosság csak laza egységet alkotott.

Hasonlóképpen a keleti városokat sem a munkamegosztás méretei vagy a lélekszám különböztették meg a nyugat-európaiaktól. Egy flandriai származású szerzetes kitűnő leírást készített az egyik keleti városról, amelyhez hasonló a honfoglaló magyarok is ismerhettek. Rubruk ferences barát a 13. század derekán járt Karakorumban, és a következőket jelentette róla IX. Lajos francia királynak:

„Karakorum városáról tudja meg felséged, hogy a kán palotáját nem számítva bele, nincs akkora, mint Saint Denis belvárosa, és Szent Dénes monostora tízszer többet ér annál a palotánál. Két negyede van: az egyik a mohamedánoké, ahol a hetivásárokat tartják, és sok kereskedőt vonz magához, egyrészt az udvar miatt, amely mindig a közelében van, másrészt a követek sokasága miatt; a másik negyed a kínaiaké, akik valamennyien mesteremberek. Ezeken a negyedeken kívül állnak az udvari írnokok nagy palotái. Tizenkét bálványcsarnoka van, különböző nemzetbelieké; két mecsete, ahol Mohamed vallását hirdetik, és egy keresztény temploma a város végén. A várost agyagfal zárja körül, és négy kapu nyílik rajta. A keleti kapunál adják-veszik a kölest és más gabonafélét, ami ritkán kerül eladásra, a nyugatinál vásárolják a juhokat és kecskéket, a délinél az ökröket és a taligákat, az északonál a lovakat.”

Az egykori város a Bajkál-tótól délre az Orhon (Wakhan) folyó partján feküdt. (Karakorum Dzsingisz kánnak is székhelye volt.) Láthatjuk, a keleti város sok társadalma még szélsősége-sebb képet mutat, mint Novgorod. Különböző nemzetiségű és vallású lakosságuk csoportjait, rétegeit változatos függőségi viszonyok jellemezték. A falakon belül a közösségek gettószerűen különültek el, s csak egyetlen fegyveres hatalmat ismer-tek: a kán hatalmát. Ilyen viszonyok között nyugat-európai típusú város kialakulása elképzelhetetlen volt.

MAGYAR HISTÓRIA

A korai magyar városok

MAGYAR HISTÓRIA

Fehérvár és Esztergom

1147-ben VII. Lajos francia király és keresztesei a Szentföld felé menet áthaladtak Magyarország délnyugati részén. Az uralkodó kíséretében levő egyik szerzetes, Odo de Deuil (Deogilo) így ír hazánkról:

„Magyarországot Németországtól mocsár, Bolgárországtól pedig egy tiszta vízű folyó (ti. a Száva!) választja el. Közepén folyik a Dráva, melynek partjai meredek, ennél fogva ritkán önt ki, mégis a közeli mocsarak a távolabbi vidéket is elárasztják. A Drávánál kevés hajót találtunk, tehát lovakon kellett átkelnünk, ami a sebes ár miatt nehéz volt. Magyarország vizei, az egyetlen Duna kivételével, mind tavak, mocsarak és források; a Duna sok vidék gazdagságát szállítja hajón Esztergom nemes városába.”

Odo de Deuil tehát nyomatékkal említi az ország határainál található lakatlan mocsaras vidéket, s az utolsó mondatban, Esztergom nemes városáról és kereskedelméről emlékezik meg. Útleírásában másutt Metz, Worms, Würzburg, Regensburg és Passau városokról azt mondja, hogy nagyon gazdagok. Székesfehérvárt ellenben egyszerűen városnak írja, Belgrádot csak várnak. A délvidéki Barancs (Braničevo) nagyon szegény város, Ništ, Szófiát és más balkáni városokat pedig ugyanazzal a szóval jellemzi, mint Székesfehérvárt. A különféle jelzőkkel, kétségtelenül útközben szerzett benyomásait kívánta tömören összefoglalni. Városnak (civitasnak) mondja Esztergomot és Fehérvárt, miközben jelzi, hogy a látott nyu-

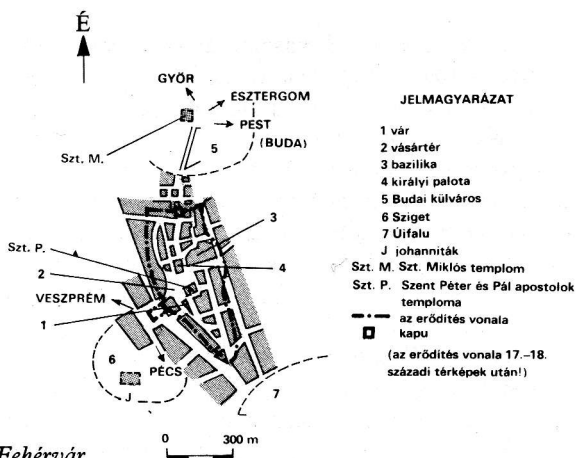
gati városokhoz képest különbségeket tapasztalt. Mintha Esztergom kevésbé, de Fehérvár inkább elmaradott lett volna.

Lehet, hogy ez volt az egyik első híradás a magyar városokról. Száz évvel korábban a Lietbert cambrai-i püspök és zarándoktársainak utazásáról (1054) készült elbeszélés még nem említ városokat Magyarországon, jöllehet a király fogadta a szent életű főpapot és kísérőit.

Három évvel Odo de Deuil után, 1150-ben egy arab utazó, talán vándor hittudós, Abu Hamid al Andaluszi jött Magyarországra. Ő 1150 és 1153 között tartózkodott az országban; hogy pontosan mi célból, nem tudni. Elbeszélése szerint a király is fogadta. Két fennmaradt útleírását élete végén írta Mekkában és Bagdadban. Azt írja többek közt, hogy „Három évig éltem köztük, mégis csak négy városba léphettem be.” Úgynevezett kozmográfiájában még hozzáfűzi, hogy egyes magyar városok Bagdadhoz és Isfahanhoz hasonlítanak.

Az arab utazó tehát négy városunkat látta. Minden bizonynyal köztük volt ismét Fehérvár és Esztergom, mert ezekben fogadhatta a király, valamint Pest és talán Nyitra, minthogy ott mohamedán közösségek éltek. Ami a két nagy arab várossal kapcsolatos egybevetést illeti, az nyilvánvaló túlzás. A meglátogatott magyar városok nem lehettek olyan nagyok és gazdagok, mint Bagdad és Isfahan. Külső képük viszont emlékeztethette őt e keleti városokéra, különben akár szülővárosát, Granadát is említhette volna. Isfahan különösen mezőgazdasági termékekkel kereskedett. A két bazárváros talán azért idézte fel számára az egykor látott magyar városokat, mert ezekből is csak a templomok és a paloták emelkedtek ki.

Városaink nagyságát és élénk forgalmát ecsetelte egy szicíliai arab földrajztudós, Idriszi is. Azt írja többek közt, hogy „Bács ismert és híres város a régi székhelyek (más olvasat szerint: nagyobb városok) között. Piac és vásár, kézművesek és görög tanulók vannak benne. A lakosoknak szántóföldjük és népes vidékük van. Az árak alacsonyok, mert sok a gabonájuk.” 1153-ban készült munkájában név szerint említi még a szintén délvidéki Kevét, Barancsot, Nagyolaszit, továbbá nyu-

A korai Fehérvár

gaton Sopront, Nyitrát, valamint más helységeket. Ő azonban nem járt Magyarországon. Értesüléseit Könyves Kálmán királyunk sógorának, II. Rogernek nápolyi udvarában szerezte, jórészt itáliai kereskedőktől.

Úgy látszik, városaink nem keltettek mélyebb érdeklődést az utazókban, legfeljebb gazdasági tevékenységük foglalkoztatta őket. A látogatások idején Fehérvár és Esztergom volt a legjelentősebb központ. Az első külföldi útleírások tartózkodó hangja érthető. Valóban, a 12. század közepén még a két királyi székváros sem volt több kiterjedtebb településhalmaznál. Azokra a városokra emlékeztetnek, amelyeket az Alpoktól északra láttunk a 10–11. században (Saint Omer, Worms).

Fehérvár súlypontját a vár és az előtte elterülő vásártér, valamint a királyi épületek alkották. A vár még a 10. század végén épült, egy mindössze 6–8 méter magas halmon, ott ahol jelenleg a Péter-Pál templom áll. Palánkkal és árokkal erősítették körül, kőből épült templom emelkedett benne, és polgári lakosság is lakta. A vásártér a vár kapuja előtt alakult ki. Ideérkeztek a Győr, Esztergom és Pest felől jövő utak, amelyek azután tovább Várpalota–Veszprém, Siófok, vala-

mint Pécs felé vezettek. A vásárteret az István király által alapított királyi magánkápolna, valamint a királyi palota határolta. A magánkápolnában (a Bazilikában) zajlott le a koronázás, és Kálmán óta ez volt a királyok temetkezőhelye.

E központi magot vették körül a 12. században keletkezett külvárosi részek. A legrégibb külváros északon a Szent Miklós-prépostság körül jött létre: templom, zárandokok gondozását szolgáló kórház, menhely működött benne. A falusias település földesura a prépostság volt. Később ezt a részt Budai külvárosnak nevezték. A délnyugatra fekvő Sziget egyidős a Budai külvárossal. Johannita lovagok alapították, akik innen igazgatták távolabb és elszórtan fekvő birtokaikat. Földesúri hatalmuk alatt kézműves szolgálónepek, kereskedők éltek, s a városnak ide később sem terjedt ki a hatalma. Kezdetben a johanniták a zárandokok istápolását látták el, később kolostoruk hiteles hely lett. A 12. század második feléig nyúlnak vissza a harmadik külvárosi rész, a déli Újfaluk kezdetei. Valószínűleg csak egyetlen utcából állott, a prépostság földművesei laktak.

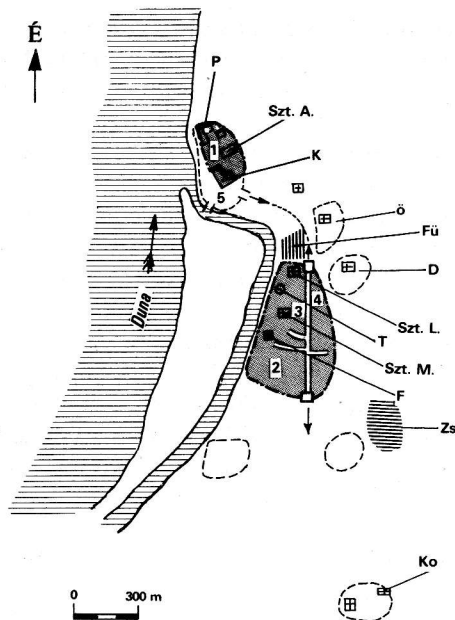
Fehérvár központja fontos állami és politikai események színhelye volt, működött iskola, s tudunk a veszprémi püspök palotájáról. Sóraktárából meglehetősen tág körzetet látott el e létfontosságú cikkel. Feltehetően a 12. század első felében nyugati, francia eredetű, ún. latinus kereskedők telepedtek le a városban. A temetőfeltárások azt a következtetést támasztják alá, hogy a lakosok száma egyenletesen nőtt, s zömmel falusiak voltak még, akik a külvilággal keveset törődve éltek, termeltek, különböző földesurak alá tartoztak.

Másik korai városunknak, Esztergomnak két csomópontja volt. Az egyik a Duna fölé magasodó sziklás domb, a Várhegy, déli oldalán a régi királyi szállással, amelyet III. Béla király részben felhasznált, amikor a 12. század végén új nagy palotát épített. Ettől északra templomok, az érsek és a káptalan épületei álltak. A másik csomópont lent volt a folyó partján. A palota alatt ugyanis régi királyi lakótorony, és a szemközt fekvő

JELMAGYARÁZAT

- 1 vár
- 2 királyi város
- 3 káptalani rész
- 4 udvarnokok
- 5 érseki város
- D domonkosok
- F ferencesek
- Fü fürdő, hévforrás
- K királyi palota
- Ko kovácsi falu
- ö örmények
- P püspöki palota
- Szt. A. Szent Adalbert templom
- Szt. L. Szent Lőrinc templom
- Szt. M. Szent Miklós templom
- T királyi lakótorony
- Zs zsidó temető
- - - sánc, védelmi mű

A korai Esztergom

sziget ellenőrizte a dunai átkelőhelyet. A torony mellett létesült a piac.

A torony szomszédságában hévforrás tört fel. A vásárhelynek kedveztek a forgalmi adottságok, mert a 12. században a vándorkereskedők, ahol tehették, a vízi utakat részesítették előnyben. Márpedig a Duna kitűnő összeköttetést kínált Regensburgon át a fejlett nyugati városokhoz, Odo de Deuil is célzott erre Esztergommal kapcsolatban. A vásáron zsidó, örmény, német, lombard kereskedők tevékenykedtek. A zsidók temetőjét kissé távolabb, a mai vasútállomásnál tárták fel, míg az örmények különálló települése a hévforrásnál volt. A 12. század második felében latinus kereskedők is költöztek a piac közvetlen közelébe. Templomukat Szent Miklósnak ajánlották. A mintegy 8-10 hektárnyi sűrűn lakott területen

a kereskedőkön kívül királyi udvarnokok és valószínűleg érseki, káptalani szolgálónépek is laktak. A várostól délnyugatra levő Kovácsi faluban két templomot is emeltek. Lakosai feltehetően pénzverők voltak.

Az esztergomi halmazban más földesurak népei is éltek, a kis-dunai szigeten állt például a bencés apácák kolostora. A 12. század közepén keletkezett Szentkirály az Esztergomból nyugat felé vezető út mellett, itt volt a Szent István királyról elnevezett keresztesek temploma és ispotálya. A középkorban Esztergom területén és közvetlen környékén közel negyven templomos hely ismeretes.

Esztergom német neve – Gran – a 11. század végén bukkant fel. Azt a révátkelőhelyet és vámot jelölte, amelyet a Duna szemközti oldalán betorkolló Garam (németül Gran) folyóról neveztek el. (Hasonló módon nyerte nevét többek között a Wien folyó torkolatánál Wien – Bécs, a Rába torkolatánál Raab – Győr.) Egy 11. század elejéről való forrás Szombathelynek (Sobottin) nevezi e helyet a hetivásártartás után. A magyar Estrigun alak először 1146-ból ismeretes. A délszláv közvetítéssel átvett, „bőrpajzs” jelentésű szó a király részére dolgozó kézművesekre utal.

A városképződés feltételei

A latinusok

A 11–12. század még a zárt természeti gazdaság korszaka volt Magyarországon. A 12. század végén a lélekszám hozzávetőleges becslés szerint mintegy 2 millió volt. Az ország területének harmada erdő és mocsár. A lakott vidékeken a népsűrűség – bár erősen ingadozott – 8–10 főre tehető négyzetkilométerenként. Ha az erdős-mocsaras részeket is számítjuk, az átlag 5–6 főre csökken.

Ezzel a – hangsúlyozni kell – hozzávetőleges, tehát bizonytalan adattal a 11. század előtti nyugat-európai sűrűségi adatokat lehet párhuzamba állítani. Nagy átlagban a 10. század táján ott is még 5–6 fő jellemző a népsűrűsége. Nyugaton viszont a demográfiai fellendülés a bennünket érdeklő időszakban – tehát éppen a 12. század végén – csúcsához közeledett. Száz évvel később, a 13–14. század fordulóján, Franciaország népsűrűsége már átlagosan 30–36 fő volt, ami a hazai viszonyokhoz képest hallatlanul magas, a középkori Magyarországon sohasem érték el.

A természeti gazdaság viszonyai között (a 13. század elejéig), amikor tehát a parasztok csak maguknak és uruk részére termeltek, egy-egy udvar (királyi, egyházi birtokközpont) igényeit különleges szolgálatra, szolgáltatásra rendelt népek (szövők, kovácsok, ácsok, méhészek stb.) elégítették ki. E rendszernek középkori városaink keletkezésekor fel kellett bomlania, mert a várost a piaci árutermelés élte. A vásári kereskedelem volt az, amely a természeti gazdálkodást lazította, s kijelenthetjük, hogy városi életünk születésének egyik legfontosabb előfeltétele a vásár volt. A vásárhelyek száma a

11. század második felében kezdett gyarapodni. A hetivásárok legfontosabb mozzanatait királyi törvények szabályozták. Hosszú ideig csak királyi földön, maga a király alapíthatott vásárt, amelynek rendjét, békéjét az ő tisztségviselői biztosították. Az árusok helypénze a királyi bevételeket gazdagította. Az áruk javát a környékről felhozott mezőgazdasági, illetve egyszerű iparcikkek tették ki (gabona, hús, kenyér, bőr, bor, vasáru, lábbeli, durva posztó stb.).

A vásárokra járó kereskedők között hamarosan vagyoni és szakmai különbségek keletkeztek, néhány vásárhely forgalma pedig kimagaslott a többi közül. Már Kálmán király (1095–1116) különbséget tett gazdagodó és szegény kereskedők között. A szegények saját, házilag termelt cikkeket árultak, a gazdagok ellenben távolsági kereskedést folytattak. Milyen magyarországi áruk érdekelték az idegeneket?

A már idézett arab utazó, Abu Hamid az országban található aranyat és ezüstöt említi, László és Kálmán király törvényei a határon folyó marha- és a lókereskedelemről szólnak. A behozott áruk választékáról csak sejtéseink lehetnek, de nyilvánvaló, hogy a királyi és az egyházi udvartartások luxusingényeihez igazodott. A két királyi székhely, továbbá a püspöki várak mellett működő vásárhelyek voltak a legforgalmasabbak. A forgalom útvonalai az ország belsejéből keleti irányban a vereckei hágón át Olaszország felé, délre Belgrádon, a Morava völgyén, Szófián keresztül Bizáncba, a Duna völgyében pedig nyugatra Regensburgba, majd Bamberg érintésével Mainzba vittek. Északra Prágáig jutottak a magyarországi kereskedők.

Korai kereskedelmünkben három népcsoport, a kálizok, a zsidók és a latinusok különleges szerepet játszottak. A nagy értékű luxuscikkekkel kereskedő mohamedán kálizok (magyarul böszörmények) már a honfoglalás előtt kapcsolatban voltak a magyarokkal. Legjelentősebb és legtovább fennmaradt telepük minden bizonnyal a pesti lehetett. Feltételezhetően Taksony fejedelem telepítette őket 955 után a mai Március 15-e tér területére, majd a mai Kristóf tér környékére költöz-

tek. A keleti áruk közvetítésével, később a sókereskedelemmel és a pénzváltással foglalkoztak. Több törvény is előírta, hogy keresztény hitre kell térniök, vám- és egyéb bérleteik a 13. századi Aranybulla-mozgalmak során heves támadásokat váltottak ki.

A nyugati és északi forgalom fő bonyolítói a 10-11. században a zsidók voltak. Kálmán király törvénye vallási okokból csak a püspöki székhelyeken engedte letelepedésüket, és szabályozta azt is, hogyan köthetnek a zsidók, illetve a kálizok kölcsönüzletet a keresztényekkel.

A magyar városok kezdeteinél azonban egy harmadik népcsoport, a latinusok játszottak fontos szerepet. Ők voltak az első városlakó telepések, akik fellendítették a Nyugattal folyó kereskedelmet, s közben otthoni szokásaikat átültetve, fejlettebb, városias életforma meghonosítására törekedtek.

Betelepedésük azzal a népességnövekedéssel függ össze, amely hatalmas demográfiai feszültséget okozott a 11-12. századi Európa egyes vidékein. Nemcsak hozzánk jöttek románus, gallicus, latinus, vallon telepések, otthont találtak a cseh, a lengyel és a német vidékeken is. Az olasz jelölés a felsoroltak közül elsősorban a latinusnak a megfelelője. Honnan származtak a latinusok? A mai Franciaország északi és keleti területeiről, továbbá Flandriából és a Felső-Rajna, a Maas és a Mosel folyók vidékéről.

Ez a terület – nagyrészt Felső- és Alsó-Lotaringia – a kor egyik gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból is legfejlettebb városi övezete volt. Szíve a belgiumi Maastricht és Dinant közti rész. Az itt gyártott szövetek a flandriai posztóval együtt nagy utat jártak be, a 11. század második felében az áruk már Kijevig is eljutottak. A 13. század elején készült bécsi vámtarifa Regensburg és Svábföld, Aachen, Metz és Maastricht kereskedőit, valamint a magyarországi forgalmat említi. Egybevág ezzel egy 12. századi németalföldi költő állítása, aki azt írta, hogy Maastricht mellett visz az az út, amely Angliából vezet Magyarországra. Melyek voltak az út legfontosabb állomásai?

Az első Köln, ahol a 12. században több utcából álló, templomos francia telep volt. Innen a kereskedők és a vándorok útja a Rajnán Mainzig vezetett. Mainzból a zsidó kereskedők által is használt utak vittek Regensburgba, ahol szintén igazolható latin kolónia a 12. században, akárcsak a következő fontos állomáshelyen, Bécsben. A latinusok másik útvonala Cseh- és Morvaországon át vezetett. Prágában a 12. század második felében említ egy forrás romanikat. Az esztergomihoz hasonlítható telepük volt Brünnben (Brno) is. Itt a 13. században – miként Esztergomban – saját templomukat Szent Miklós-nak ajánlották, a templom papja beszélte a nyelvüket. Kölnből egyébként a latin telepések keleti irányban is kirajzottak. Goslarban, a híres bányavárosban, Sziléziában Boroszlóban (Wrocław) szintén keletkeztek telepeik. Összefoglalva: a latinusok bevándorlási útvonala egybeesett a fő kereskedelmi utakkal, s hazánkba egyrészt a Duna völgyén, másrészt a Prága–Brünn útvonalon jöttek.

A latin telepések bevándorlása nálunk a 12. században élénkült meg, s a 13. században érte el tetőpontját. Egybeesett bizonyos egyházi reformokkal, a párizsi egyetem felvirágzásával, a francia román és korai gótikus művészet, a lovagi és udvari kultúra kisugárzásával. Kereskedőkön kívül jöttek tehát iparosok, parasztok, de egyháziak, lovagok, művészek is. Például még 1048-ban huszonnégy kanonok költözött Verdunból Magyarországra, akik közül többen püspökök lettek. Latinusok korai beköltözését igazolja a szerémségi Nagyolaszi (Francavilla) elnevezése. 1235 táján hazánkban alkotott a kor egyik nevezetes építész Villard de Honnecourt, aki szintén a már említett övezetből, közelebbről Pikardiából származott. A francia származású egyházi személyeknek bizonyára fontos szerepük volt a kulturális hatások közvetítésében, valamint művészek, kereskedők, más városlakók behívásában. Esztergom és Fehérvár mellett latinusok költöztek Zágráb, Pécs, Eger, Várad püspöki rezidenciáinak környékére. Pécsvárad apátsága mellett is volt egy Olaszi nevű település, amelyből azonban sohasem lett város. Lakóit maga az apát hívta be a

13. század első felében. Jellemző, hogy a betelepülők a pécsváradi Olaszi templomát Szent Miklósnak ajánlották.

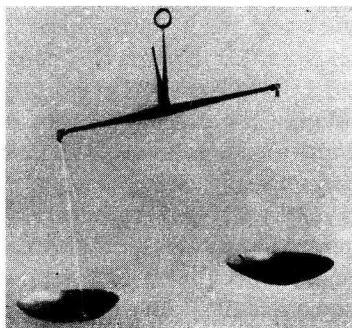
Nem kétséges, hogy Köln, Regensburg, Bécs vagy Goslar latinusai csupán színfoltot jelentettek a nyüzsgő, fejlett nyugati városban. Keletebbre azonban, így Sziléziában és Magyarországon telepeik olyan zárt magot alkottak, amelyek Prága, Brünn, Esztergom, Fehérvár életében vezető és erjesztő, mindenképpen kiemelkedő szerepet játszottak.

A részletekről sajnos keveset tudunk. A fehérvári latinok a 12. század első felében költöztek a belső városba. Kiváltságaikról csak későbbi oklevelek, így egy 1237. évi irat alapján alkothatunk képet. Biztosítékot kaptak arra, hogy saját – városi – szokásaik szerint élhetnek:

1. Maguk választhatták a bírójukat és az esküdteket.
2. Saját testületük ítélkezett minden peres ügyükben.
3. A közéjük költözők is megkapták a latinus szabadságokat.
4. Országszerte vámmentességet élveztek.

Kiváltságuk értelmében peres és büntetőjogi ügyeikben saját bíróságuk, jogszokásuk döntött. Ítéletükkel szemben csak a királyhoz lehetett fellebbezni, más hatóság, földesúr nem szólhatott bele dolgaikba. Ezért mondhatjuk, hogy teljes bírói immunitásuk volt. Megszerzett kiváltságaik elérhető célként lebegtek a már városiasodó települések lakói előtt is, amelyek közül néhány meg is szerezte a fehérvári városi szabadságokat.

4. Pénzváltó mérleg Óbudáról
(12. század)

A latinoknak tehát nemcsak a kereskedelmi tevékenysége, kulturális hatása, hanem példája is szerepet játszott a magyarországi városi élet kibontakozásánál.

A 13. század elejéig a kereskedelmi forgalom egyes helyeken határozottan fellendült. A hetivásár már nem volt képes megfelelő kereteket biztosítani. Zágráb püspöki vára mellett például hétfőn és csütörtökön is tartottak vásárt, esztergomi lakosoknak pedig arra is volt kiváltságuk, hogy a nap bármely órájában mehetek árulni. Állandó árusítás folyt például a kocsmákban. Ilyenek nagyobb egyházas helyeken már korán léteztek. Beszédes módon nyilatkozik erről az esztergomi zsinat rendelete 1100 körül, amikor kereken kimondja, hogy „egyházi személyek ne legyenek kocsmárosok vagy pénzkölcsönzők”. A 13. század elején városainkban egyes kézműveseknek és kereskedőknek már állandó bódéik voltak, sőt Esztergomban ablakon át történő árusításról is szól egy forrás.

A 12. század második felében tehát két korai fővárosunk központjában pezsgő kereskedelmi élet zajlott, amely a külföldiek érdeklődését is felkeltette. A pénz nemcsak a királyt, hanem a papokat is érdekelte. Hogyan alkalmazkodott pénzrendszerünk a növekvő forgalomhoz? Első pénzeinket a Karoling-rendszer módosított átvételével István király verette. Ezüst aprópénz volt. Nagyobb tömegben a 11. század közepétől készítették, ekkor kezdődtek a hírhedt pénzrontások is. III. Béla (1172–96) igyekezett a pénzromlásnak gátat vetni. A király haszna eredetileg az volt, hogy a nyers ezüst, idegen vagy régi pénz beváltásakor illeték fejében tekintélyes százalékot vontak le részére. A pénzt úgy lehetett rontani, hogy például az ezüst érméket körülnyírták, ami a hasznát alaposan megnövelte. A pénzrontásnak volt bizonyos serkentő szerepe a természeti gazdaság bomlasztásában, mert a pénz körforgása meggyorsult. Minél jobban rontották a pénzt, annál inkább igyekeztek tőle szabadulni. Ez viszont tovább gyorsította a forgalmat. A gazdasági átalakulást – ezt ne felejtjük el – nem a pénzrontás idézte elő, csupán része annak a folyamatnak, amelynek hatására a zárt természeti gazdaság falain mind több

rés keletkezett. Olyan apró szolgáltatások, termékek, tárgyak is áruvá lettek immár, amelyekért korábban nem kellett fizetni. A pék darabonként adta el a cipókat olyanoknak, akik otthon maguk is megsüthették volna. A kőműves napszámbérért is vállalt munkát kisebb alkalmi megrendelőknél, holott korábban kizárólag nagy megbízóknak dolgozott, akik fizetségül lakást és étkezést biztosítottak számára. Most maga vásárolta az élelmet, és gyakran a szállásért is fizetett. A varga ideje java részét bőrkikészítéssel és lábbelik készítésével töltötte, termékeit eladta, hogy kenyeret vehessen, s megfizethesse a kőműves munkáját. Később megjelentek a cserzővargák, a tímárok, s akkor már célszerűbb volt a bőrt is a piacon vásárolni. A szakosodás, a szakszerűbb kikészítés következtében az áruk és a szolgáltatás minősége javult. A tömeges árucseré további fejleményei, a nagyméretű tranzakciók és a lebonyolításukhoz szükséges nagy értékű pénzek, hitelrendszerek csak később, a 13–14. században váltak a hazai kereskedelem nélkülözhetetlen részeivé. A fent leírt változások azonban hozzájárultak a forgalmas központok további gyors fejlődéséhez.

Bár figyelmünket jórészt a gazdasági változásokra összpontosítottuk, érzékeltetni lehetett, hogy a feudális állam létrejötte is a városiasodás feltételei közé tartozik. A törvények, a rendelkezések a kialakult rendet tartósították. Az állam berendezkedése mindenütt a területi elvet követte, Magyarországon a megyék központjai, valamint a király fontos tartózkodási helyei (udvarházak stb.) voltak az állami élet legfőbb színterei. A városképződés számos korai csomópontját ezeknél kereshetjük.

Annak is nagy jelentősége volt, hogy a magyar királyság a nyugati kereszténység vallási körében született meg. A keleti városokban szokásos, mély vallási különbségekkel súlyosbíttott nemzetiségi elkülönülés a magyarországi városok területén nem jöhetett létre.

Korai városaink két típusa és a magyar városhálózat

A ma ismert és kimutathatóan kora középkori alaprajzok nyomán a korai magyar városok két típusba sorolhatók. Az első típus a vár és a lábánál húzódó elővárosi részek együttese. A másik típus több településből álló halmaz, melyben nincsen vár, vagy ha van is, nincs meghatározó szerepe. Fehérvár és Esztergom átmeneti alakzatok.

Az első típusra jellemző Győr, Nyitra és Vác. A vár kisebb halmon helyezkedett el, belsejében püspöki templom és más épületek emelkedtek. Nyitra és Vác lakói a falak előtt telepedtek le. Győrben már a 10. század óta a városból ellenőrizték a nyugati határ forgalmát. A Duna és a Rába találkozásánál levő dombon épült fel az ispáni központ, amely oltalmat adott a püspök templomának és palotájának is. A jól védhető magaslaton, Nyitrával és Váccal ellentétben, maradt hely még várnépek számára is. De a püspök és a később alapított káptalan népe a domb tövébe, a várkörzeten kívül telepedett le.

Győr is halmaztelepülés volt. A királyi népek faluja jó másfél kilométernyire keleti irányban, a mai Vagongyár helyén terült el. Lakói földművesek, de volt köztük néhány iparos és kereskedő is. A Szent Adalbert-prépostság falva és birtokközpontja a vártól délre feküdt. Méretei szerényebbek, központjában kolostor és templom állt. A másik magánföldesúri falu, a Héderváriaké ugyancsak jó 600-800 méterre volt a vártól, később a domonkosok birtokába jutott. Délen voltak még a királyi és más szolgálónépek falvai, a johanniták falva. A Duna partján halászok, révések és vízimolnárok falvai feküdtek. A vásárt a vár kapuja előtt, a rábai átkelőhelynél tartották.

Hasonló a helyzet a másik csoportba sorolható „vár nélküli” városoknál is. Mai tudásunk szerint Óbudát, Pestet, Pécsét számíthatjuk közéjük. A régi Budán – későbbi nevén Óbudán – királyi udvarhely volt, mely várnépek és szolgálnépek felett rendelkezett. A római katonai amfiteátrum és környéke nem lett ispáni vagy püspöki székhely, amit részben a honfoglaló Kurszán kündü halálát követő hatalmi küzdelem, a hozzá tapadó rossz emlékek magyaráznak, részben pedig az, hogy Géza fejedelem politikája Esztergomot segítette. Péter király (1038–41) Óbudán prépostságot, annak kebelében pedig társas káptalant alapított: templom épült, amelynek Szent Péter volt a védőszentje. Alkalmas helyet kínált a prépostságnak és templomának az egykori római tábor maradék erődítménye. Innen ellenőrizték a révátkelést is, míg a római falmaradványok déli oldala előtt vásártér feküdt. Tovább délre, a Lajos utca vonalán húzódott a Kovács utca, ahol iparos és kereskedő nép lakott. Északon Óbuda határa a mai Római fürdőig tartott, délen eredetileg hozzátartozott Felhévíz, a másik révátkelésnél alapított Gézavásárával együtt.

A pesti rév közelében böszőrmények, szláv révészek laktak. Az Erzsébet-híd tövében ma is látható római erőd maradványai között királyi kápolna állt. Falu is volt a közelben. A 12. század közepe táján lotaringiai eredetű telepések költöztek a pesti rév szemközti, budai partjára, a mai Döbrentei tér környékére. Falujukat Kelenföldnek, Kispestnek is nevezték, lakói szőlőt műveltek.

Hogy Pest közelében élénk volt a kereskedelem, az II. Gézának (1142–62) abból a híres 1148. évi adományleveléből is kiderül, amelyben a budai (óbudai) káptalant, bizonyos elmaradt pénzjavadalmakért cserében, jelentős bevételi forrásokkal látta el. A Szentendrei- és a Csepel-sziget között élénk halászat folyt, jól jövedelmezett a neki juttatott négy vám is: Gézavására, a pesti rév, Kerepes falu (itt jött az oroszországi út), valamint a legfontosabb, a dunai hajózás váma. A vízen sót és szerémségi bort szállító hajókat vontattak fel, lefelé első sorban posztót szállítottak.

Pécs alaprajzának az az érdekessége, hogy a püspöki központ és a többi rész között elég nagy volt a távolság. A dóm és a palota északnyugaton az antik Sopianae város keresztény temetője felett épült. Északkeleten, jó 800 méterrel távolabb, domboldalon terült el egy templomos hely, amelyet szőlőműves nép lakott. Közelükben egy pataknál kézműves szolgáltatófaló volt, később Malomszegnek nevezték. A vásárt a mai Széchenyi téren tartották, itt épült fel a Szent Bertalan-plébánia. A püspökség a 12. században sánccal vette magát körül, amellyel látványosan hangsúlyozta különállását a többi településtől, jóllehet továbbra is földesuruk maradt. A város falait a tatárjárás után építették.

Korai városaink képében tehát fel lehet ismerni néhány olyan elemet, amelyet a régebben fejlődésnek indult nyugati városok kezdeteinél láttunk. A legfeltűnőbb az olykor erődített civitas volt. Ebben állt a kőből emelt királyi vagy püspöki palota, mellette egy kisebb téren a székesegyház, a káptalan háza, kápolnák, egyéb épületek: tárházak, istállók, a szolgáltatók, a fegyveres kíséret lakhelyei. A vásárt a vár kapuja előtt találjuk. A vásár körül épült ki a polgári lakosság, kereskedők, kézművesek városrésze, benne gazdagabb kő- és szegényebb faházakkal. A földművesek, szegényebb kézművesek nádtetőn tapasztott házakban laktak. A téren vagy közvetlen szomszédságában építették fel a polgárság plébániáját, amely olykor menedékkül szolgálhatott, értékeket is őriztek benne. A birtokközpontok, szolgáltató- és egyéb falvak – képletesen szólva – gyűrűként vették körül a belső részeket.

A leendő várost legfeljebb hevenyészett sánc, árok védhette. Igaz, még nem is volt szükség a falak oltalmára. S a lakosság ekkor még nem is húzódott össze olyan kis helyre, mint a korai nyugat-európai városokban, amelyek közül jó néhányat keletkezésük idején a normannok, majd a kalandozó magyarok fenyegettek. A központi mag körül alakuló halmazokban itt-ott kiváltságolt kereskedők éltek, továbbá várjobbágyok, várnepek, világi és egyházi hivatalnokok, papok, szerzetesek, apá-

cák. A térbeli kuszaság a jogviszonyok bonyolultságával párosult.

A 11. századi törvényekben civitasoknak nevezett megyei székvárok, mint kezdetleges és szerény központi helyek, korai városaink szerkezetére emlékeztetnek. A földvárban állt az ispán és az esperes lakóháza, a raktárak, valamint a lakóépületek a kíséret részére. Újabb megfigyelések szerint a templom általában a váron kívül állt, mellette volt a piac és a szerényebb váraljai telep, messzebb szolgálófalvak terültek el. A 12. század folyamán azonban e központok általában lehanyatlottak, mert az ispán mind kevesebbet tartózkodott bennük. Eltávozott az esperes és kísérete is. Az ispán a király körül buzgókodott, vagy saját birtokára ment, az esperes pedig beköltözött a székeskáptalanba, a püspöki székhelyre.

Korai városaink földrajzi elhelyezkedését és a fő kereskedelmi utakat tekintve feltűnik, hogy a forgalom csomópontjai Esztergom és Fehérvár, vagyis a két királyi székhely, továbbá a jelentősebb egyházi és királyi intézményektől egyaránt mentes Pest, valamint Óbuda voltak. A négy város közti távolság nem számottevő. A többiek közül egyeseket érintenek a fő tengelyek, másokat nem, súlyponti helyzetük azonban nincsen. A másik szembetűnő vonás az, hogy a 11 püspöki székhelyből 4 volt a Dunántúlon, amelyek mellett még Fehérvár és Óbuda növeli ennek a viszonylag kisebb területnek a jelentős túlsúlyát a városhálózatban. A fennmaradó városok közül Vác és Pest is a Duna mellett van, Kalocsa és Bács (a görög metropolita székhelye) ugyancsak a Duna partján fekszik.

A korai városhálózat aránytalansága a Dunántúl és különösen a Kisalföld gazdasági túlsúlyára enged következtetni. Felvethető, hogy a Dunántúl különleges helyzetét esetleg a római civilizáció hagyományai magyaráznák. Ennek elsősorban az mond ellent, hogy a birodalom bukása után az antik városi szervezet nem élt tovább sem Erdélyben, sem a jóval tovább római uralom alatt maradt Dunántúlon. Bizonyos vallásos hagyományok, kézműves és más termelési eljárások fennmaradtak ugyan a honfoglalásig, a legjelentősebb azonban a

romjaikban is használható létesítmények ún. kontinuitása volt. Óbuda például átvette az aquincumi táborváros úthálózatát, Esztergom várhegyén római erőd volt (Solva). A római utakat is, ahol lehetett, az egész középkoron át használták. Egy-egy romot, kőépületet egyházi intézmények, ispánok vettek igénybe, olykor királyi lakhely lett belőlük. Mélyebb összefüggés azonban nem volt a római múlt és a középkori magyar város között.

Korai városaink sorsa

Gergely, a franciaországi Tours városának püspöke a 6. században írta híres Frank Történetét. Néhány érdekes mondat tal jellemzi Orleans városát abból az alkalomból, hogy Gont-ran király látogatást tett benne. Többek közt a következőket írja: „Amikor megérkezett, éppen Szent Márton napját ünne-pelték. Zászlókat, lobogókat lengetve hatalmas tömeg jött a látására, és zsolozsmákat énekelt; itt a szírek, itt a latinok, emitt meg a zsidók nyelvén visszhangoztak a különböző him-nuszok, amelyek mind azt zengték: Éljen a király, tartson uralma sokáig népei felett! A zsidók, akik szintén részt vettek dicsőítésében, azt mondták: Minden néped imád, letérdel előtted, és engedelmeskedik neked.”

A leírás azért érdekes, mert olyan viszonyokról szól, ame-lyek saját – igaz 600 évvel fiatalabb – korai városainkra emlé-keztetnek. A történetíró arról beszél, ami a legjobban meg-ragadta: a sok ember, a nép sokfélesége, jámborsága, mely a király iránti hódolatban jutott kifejezésre. Nincs még szó azonban Orleans polgáraitól. A korai városok halmaz jellegét a rajnai és a flandriai városok kezdeteinél is meg lehetett figyelni. Az egyes részek, telepek, miként más európai városok esetében is, dominókockákhoz hasonlóan illeszkedtek egy-máshoz. Hamburg például négy részből egyesült, Braun-schweig ötből, Aix-en-Provence és Limoges három-három-ból. Keletebbre ilyen képet mutatott Krakkó is, valamint Prága, amelynek négy városrésze csak 1783-ban olvadt egybe.

A 12. század második felében megismert magyar városok

késői, de önálló fejlődés folyamán jöttek létre, a négy-hat évszázaddal korábbi nyugati városokra emlékeztető kezdetleges, de természetes képződmények voltak. A városfejlődés nemcsak a Kárpát-medencében késett el. Magyarország széles sávba tartozott, amely a Balti-tengertől a Balkán félszigetig húzódott. A sáv mindkét oldalán nagy és régi városok voltak, ám a keletiek és a nyugatiak társadalma, mint láttuk, eltérően fejlődött. A sáv belsejében a fejlődési folyamat a 11–12. században indult el, és a nyugati városok mintáját követte, azonban a változás egyes szakaszai jóval rövidebb idő alatt zajlottak le.

A 12. század második felétől a magyar városok életében új jelenségek bukkantak fel. Megnőtt a belső vándorlás, idegen telepések érkeztek. A városi lakosság is megváltozott. Miközben a kontinens nyugati szélén egyes területek mezőgazdasága már képtelen volt az ott élőket eltartani, Magyarországon a 12–13. században bőven volt még feltörésre váró erdő és kiszáriteható mocsaras vadon. Nagyszabású vándormozgalom bontakozott ki. Nagyobb lett a mezőgazdaság termelése, igaz, elsősorban a termőterületek növekedése miatt. Fokozódott a piaci árutermelés, megváltozott a földesúri járadék formája, és több pénz forgott az országban. A királyi birtokok eladományozása következtében kialakult és megerősödött a világi földbirtokos réteg. A királyi gazdaságot újabban elsősorban a pénzbevételekre: az adóra és a regáléjogok kihasználására alapozták. A külföldi kereskedelmi kapcsolatok a földesúri fogyasztóréteg igényei szerint fejlődtek, a nyugati kereskedő tőke relfeaezte a magyar nemesfém kincset. A tatárjárás után, a 12. századtól kezdve tapasztalható átalakulás felgyorsult, s IV. Béla király alatt kiteljesedett az uralkodók telepítő politikája. Mintha most lépnénk be a magyar város kapuján! Csak-hogy a városoknak ekkor még a valóságban, de átvitt értelemben sem volt igazi fala, kapuja. Elsősorban népes csomópontok voltak, amelyek számtalan szállal kötődtek a paraszti és az úri társadalomhoz, miközben túltengett bennük a mezőgazdaság. Vár + as helyek, későbbi „város” szavunk ebből a

képzésből származik. Nem alkottak azonban önálló testet. A paraszti, szolgarendű termelő éppen úgy a „város” lakója volt, mint némely feudális úr. Korai városaink kezdetlegessége végeredményben úgy is jellemezhető, hogy nyitottak voltak.

Esztergom 13. századi fejlődése jól érzékelteti, milyen gyorsan változott meg korai városaink élete. Az esztergomi káptalan a 13. század elején megszerezte a vásár vámját, s a század végén (1288) megerősíttette vásárvám- és vámkiváltságait. Ekkor készült el, régi feljegyzések alapján, a káptalan vámtarifája, ami azért érdekes, mert tájékoztat arról, hogy milyen sokféle áru fordult meg a 13. századi Esztergomban. A tarifából kiderül, hogy II. András korában (1205-35) élő állatok (marha, ökör, disznó, juh, bárány), délvidéki (szerémségi) és egyéb borok, orosz prémek, viasz, réz, ólom, élelmiszer után szedtek vámot a káptalan tisztjei. Az 1255-re keltezhető tarifában megjelennek a posztók (bíbor, színes, szürke), továbbá a gyolcs, a német vászon és a barchent, valamint a nyúl- és a mókusbőr. A századvégi tarifákban gabonát, szekérszámra hozott halat, külön vizát, tokhalat, sajtot, gyümölcsöt, ökör-, kecske- és más bőroket említenek.

Az áruk felsorolása mutatja, milyen széles volt már a választék a 13. században. A hagyományos cikkek (pl. élőállatok) mellett megjelentek a külföldi posztók, sok-sok iparcikk, valamint a század végén a tömegesen felhozott olcsó élelmiszerek. A fennmaradt 1255. évi budai és az 1278-as gölnici tarifa hasonló összetételt mutat, bár ezekben még ezüstöt, rezet és vasat is felsorolnak a vámolandó áruk sorában.

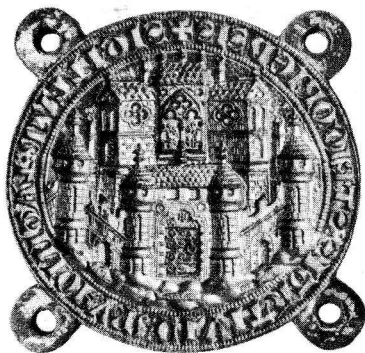
Az áruk között tehát a paraszti termelők tömegesen előállított olcsó cikkei mellett úri fogyasztók részére hozott luxusárukat is találunk. A luxuscikkek tömegesebb kereslete új jelenség volt, amelynek kibontakozása a 12. század végére tehető. Nélküle a középkori kereskedelem nem növekedhetett volna tovább. A leggazdagabb vásárló természetesen a király és udvara, valamint a püspökök, más egyházi főméltóságok lehettek. Hatalmas vevőkről volt szó, amit jól igazol a követ-

kező példa. Feltételezés szerint 1264-ben készült az az elszámolás, amelyet egy idegen kereskedő készített István ifjabb király, IV. Béla fia részére. Egyszeri, rövid időszakra vonatkozó ügyletről volt szó. A kereskedő követelése 270 kilogramm ezüst értékét tette ki (összehasonlításul: egy ló ekkortájt 0,16–3,6 kilogramm ezüst értékének megfelelő pénzbe került). A szállított áruk értékéből 66 százalék esik a textilneműekre, 23 százalék ékszerekre és ruhadíszekre, 7 százalék fűszerekre, 4 százalék prémekre. A pompa és fényűzés méretei valóban nagyok.

A luxusfogyasztók igényeit elsősorban a nyugat-európai, itáliai áruk elégítették ki. 1204-ben a keresztesek elfoglalták Bizáncot, a déli forgalom tehát megszűnt, felélénkült ellenben a velencei, itáliai kapcsolat. Az 1255-ös esztergomi tarifa már említi a velenceieket, akiket külön vámostak. A nyugati kereskedőket most is főként az olcsó nemesfém érdekelte, az ezüstöt veretlenül vagy pénz formájában vitték ki. A határ menti forgalomban továbbra is számottevő maradhatott a marhakereskedelem. Győr tarifája (1260) német marhakereskedőket is említ.

A várhegy tövében kezdődő és a síkságon szétterülő Esztergom legforgalmasabb, sűrűn lakott központi részét 1221 előtt sánccal és árokkal vették körül. A 13. században néhány ún. palota is állhatott már benne. Különleges épület lehetett a piactér északi részén, a Duna közelében a „Zeniapalotaia”, melyet először 1243-ban említ egy oklevél. Esztergomban 1273-ban egy nagyobb kőház kb. 4 kilogramm ezüstöt ért, egy másik, amely a vásártéren állt 1309-ben, 14 kilogramm ezüstöt érő összegért kelt el. Valóban tekintélyes méretű, emeletes, tornyos kőházak lehettek. A 13. század második feléből összesen több mint hatvan esztergomi kő- és faházról van okleveles adat, és úgy látszik, hogy a város akkortájt külső megjelenésében felülmúlta a többi magyar várost, Budát is beleértve.

Az erődített Esztergom mintegy 8 hektárt foglalt el. Északi felén, a hévforrás szomszédságában a káptalan volt a földesúr. A déli részén, a királyi városban éltek a kiváltságokkal bíró

5. Az esztergomi latinusok
pecsétjének előlapja (13. század)

6. Az esztergomi latinusok
pecsétjének hátlapja (13. század)

latinusok és más kereskedők. A két rész külön adózott, s teljesen más jogrendben élt. Az esztergomi latinusok pecsétje II. András uralkodásának idején készülhetett. Első lapja erődített város képét ábrázolja, hátsó lapja pedig a sávozásból kiolvashatóan ezüsttel és vörössel kilencszer vágott háromszögletű pajzsot. A pajzzsal a királyi pecsét mintáját követték.

A nagy európai városokban már a 12. században feltűntek a polgárság öntudatát kifejező pecsétek, s a 13. században általánossá is váltak. Az esztergomin látható képek mély tartalommal bíró szimbólumok, az autonómia kifejezői. A pecsét birtokosai testületet alkottak, jogi személyként bármilyen ügyben oklevelet készíthettek, s pecsétjükkel hitelesíthették. A káptalani földesúr alá tartozó rész lakóinak természetesen nem lehetett ilyen pecsétjük. Nem lehetett az 1239-ben alapított érseki városban élőknek sem. Ennek helyét a király mintegy két és fél hektárnyi területen, a Várhegy lábánál, a Duna partján jelölte ki, mert – mint mondotta – az érseknek „eddig nem volt városa, hol szolgáló népeivel önmagát és egyházát megvédhetne volna”.

Egy szörnyű tragédia, a tatárdúlás leírása teszi lehetővé,

hogy képet alkossunk, milyen is lehetett Esztergom a 13. század első felében. A tatárjárásról egy olasz származású pap, Rogerius váradi prépost írt részletes elbeszélést. Esztergom ostromáról azt mondja el, hogy „... árkokkal, bástyákkal, fatornyokkal jól megerősítették a várost. Számtalan nép volt a városban, igen gazdag polgárok, nemes vitézek és úrasszonyok; azért gyűltek mind oda, mert Esztergom jeles erősség volt. El is bizakodtak annyira, hogy azt vélték, az egész ország nem bír velük.

De íme, egy napon körülvették a várost a tatárok, s foglyaikkal annyi rőzsekévéit hordattak össze, hogy a város egyik felén egyszeriben falat raktak kévéből, a sáncoknál is magasabbat.” Éjjel-nappal folyt az ostrom, s olyan pánik tört ki, hogy a városba szorult nép képtelen volt védekezni. A tatárok az árkok betömése után lerontották a fatornyokat is. „A városbeliek közül pedig sem magyar, sem más nem állta a helyét az árkok mellett, a kövek és a nyilak miatt. A magyarok és a város volta-képpen urai, a latinusok és az itáliaiak látták már, hogy nem tudják magukat tartani; ezért felgyújtották az alsó várost és a sok faházat a belvárosi palotáig. Töméntelen szövetet és ruhát is odaégettek a házakban, leölték a paripákat is, földbe ásták az aranyat, ezüstöt, s elrejtették minden javukat. Azután palotáikba vonultak, hogy ott védjék magukat.” A tatárok, miután rájöttek, hogy a zsákmány elpusztult, bosszúból körülvették a várost, és egyenként ostromolták meg a palotákat, végül szinte mindenkit leöltek, a faházakat felgyújtották. Senki sem menekülhetett. Csak azok maradtak életben, akik előre látóan a várhegyre, a királyi palota és az érsekségi épületek oltalmába húzódtak.

A pusztulás leírásából kiderül, hogy Esztergom gazdag város volt, amely az ostrom következtében rettenetes veszteségeket szenvedhetett. Szó esik a már említett palotákról, az ostromlókat csábító nagy értékekről. Látjuk, hogy a környék lakói, társadalmi helyzetüktől függetlenül, mentsvárnak tekintették a központi részt. A védelmi szempontból rossz fekvésű, kezdetlegesen erősített városrész elesett. A tragédia, mely

másutt is megismétlődött, intő jel volt, tanulságait megszívték.

1249-ben IV. Béla elrendelte, hogy a Kis-Duna melletti város életben maradt lakói költözzenek a megerősített várhegyre. A királyi palotát az érsek kapta meg, cserében a király és polgárai tulajdonába ment át a várterület nagyobbik, északi fele. Itt nem volt vásárhely, nagy volt a zsúfoltság, mégis „paloták” kezdtek épülni, újonnan jött latinusok is letelepedtek. A súrlódások hamarosan elkerülhetetlenek lettek az egyháziak és a polgárok között, akik, mint egy oklevél mondja, nem érezték jól magukat a papok és a halottak szomszédságában. IV. Béla nem tudott és nem is akarhatott az érsek ellen állást foglalni: megengedte tehát, hogy a polgárok régi városrészükbe költözzenek vissza.

A káptalani, az érseki és a királyi város különállása továbbra is fennmaradt. A vásár vámja régóta a káptalané volt. 1284-ben a királyi rész polgárai kényszerűségből belementek, hogy a káptalani tulajdonban levő vásár vámját az egész város területén, tehát tőlük is szedjék a káptalan tisztjei. Ezzel lemondtak kiváltságukról, a vámmentességről. Viszont engedélyt kaptak: a káptalan területén, ti. a vásártéren építhetik fel a zsúfolt városukból kiszorult városházát. (Ez az első hazai adat városháza építéséről!) A viszályok később folytatódtak. A királyi város szabad polgárai az érseki és a káptalani rész lakóin is beakarták hajtani az adót, ki akarták terjeszteni reájuk joghatóságukat, és erőszakoskodtak velük. Majd az érsek többszöri fenyegetés után, 1319-ben kiközösítette a polgárokat. A vilongások ügye néhányszor a király elé került, a káptalan egyszer még a pápához is fellebbezett. A káptalani és az érseki város különállását azonban nem sikerült megszüntetni, a királyi város polgárságát vasmarokkal szorította az egyházi földesurak kezén levő földek, települések gyűrűje. Láthatjuk, saját vásárterük sem volt. Nem tudták megszerezni a régi királyi lakótornyot és épületegyüttest sem, amelynek hátsó frontja a káptalan kezén levő vásárteret zárja le. Észak felé már a káptalan volt az úr, nyugaton a Duna, kelet és dél felé

7. „Magyar” kőfaragó feje az esztergomi királyi palotában

8. „Francia” kőfaragó feje az esztergomi királyi palotában

pedig ismét csak idegen, jórészt egyházi földesurak vágták el a terjeszkedés útját. A szűk terület is oka volt annak, miért nem tudott a polgárság terjeszkedni, s miért nem növekedett jobban a létszáma. A polgárok szabad közössége nem tudta az egész városi területet hatalmába venni. Jól nyomon követhető terjeszkedő, városegyesítő kísérleteik végül is egytől egyig kudarcba fulladtak.

Esztergom és Fehérvár, a két legnagyobb korai város azért torpant meg a fejlődésben, mert a területükön immunitást élvező egyházi intézmények keményen ellenálltak a függetlenségre törő szövetkezéseknek, amelyeket a gazdag kereskedők vezettek. Zágráb, Nagyvárad latinusai sem jártak jobban. A többi püspöki székhely: Pécs, Veszprém, Vác, Eger lakossága körében nem tudunk nyugtalanságról, holott érdekeik nyilván ellenkeztek egyházi uruk törekvéseivel.

Nyitra esete is jellemző. Lakói hőiesen ellenálltak a tatár ostromnak, megvédték a várat. Jutalmul IV. Béla a fehérvári kiváltságokat adományozta nekik, megkapták a vásár vámját,

továbbá lakótelkeket a várban, a határban pedig külsőségeket. A püspök azonban nem nyugodott bele a helyzetbe. 1288-ban IV. (Kun) László királytól (1272–90) megszerezte a város-lakók feletti földesúri jogokat. Így ő lett a bírójuk is, vagyis a nyitraiak jobbágysorba süllyedtek. Hasonló történt Óbudán, ahol a prépostság lett az úr. 1212-ben a prépostság végleg megkapta a város területén a csöböradót, amelyet a bortermésből kellett fizetni, továbbá a vásárvámot és a lakosság feletti bíráskodás jogát.

Felvetődik a kérdés, miért volt olyan ellenséges az egyház a városokkal? Ezt az ellenszenvet szerte Európában tapasztalni lehetett. A felszínen látható számtalan közvetlen ok hátterében az húzódhatott meg, hogy az egyház néhány súlyos vereség és sok intő jel (például a korai eretnekmozgalmak) nyomán megértette: a városban formálódó közösség előbb-utóbb megkísérli lerázni nyakáról az ellenőrzést. Az egyház gyanakvása intézményes lett, és fejletlen magyar városainkban is érezni lehetett. Figyelembe kell venni, hogy e korban az egyházi intézmények inkább helyhez kötöttek voltak, mint a király intézményei. A királynak korszakunkban még állandó székvárosa sem volt. Amellett az egyház a világi társadalomnál szorosabban ragaszkodott a feudalizmus formáihoz. Merev, városellenes magatartásával csak az erősek szállhattak szembe, ám városainknak nem volt elég ereje és szövetségese sem akadt a küzdelemhez. Pest példája éppen ezért látszik olyan sokatmondónak. E város mintha azért fejlődhetett volna tovább, mert nem adott otthont magas egyházi intézményeknek.

MAGYAR HISTORIA

**„Örvendjen védelemnek
az ideérkező!”**

MAGYAR HISTÓRIA

Pest és Buda a 13. században

A 12. század végén, a 13. század elején bekövetkezett változások (Bizánc eleste stb.) Pest térségében módosították a déli kereskedelem útvonalait. A déli út jelentőségét veszítette, a keleti áruk Velence és Dalmácia közvetítésével érkeztek hazánkba, s Pest – (Ó)Buda térségében keltek át a Dunán. Ide tartottak az orosz áruk, itt pihent meg a dunai forgalom is. A kereskedelem méreteit érzékelteti a következő adat. III. Béla pénzbevételei között az ország valamennyi út-, rév- és vásárvámja (72 megye több száz vámhelyéről van szó) több mint hatezer kilogramm ezüstöt érő összeget jövedelmezett, ami megyénként átlagosan bő 86 kilogramm ezüstnek felel meg. A pesti vásárvám 1217-ben jó 40 kilogramm ezüsttel ért fel, vagyis egymaga annyit hozott, mint fél megye összes vámhelye. Ugyanekkor a pesti böszörmények adója valószínűleg még többet tett ki.

II. András az 1233. évi beregi egyezményben kötelezettséget vállalt, hogy felszámolja az Aranybulla-mozgalmak során oly sokat támadott böszörmények bérlői tevékenységét. A pesti böszörmények azonban még az egyezmény megkötése előtt szabad emberek lettek, ugyanolyan városi szabadságokat kaptak, mint a frissen Pestre költözött németek.

E német telepések 1218 és 1225 között érkezhettek. A Duna mentén jöttek, feltételezhetően bajor vagy osztrák eredetűek voltak. Letelepedésük azonban nem hasonlítható az olyan tőkés vállalkozásokhoz, mint amilyenekkel kapcsolatban Freiburgot idéztük példaként. A 13. században szokásos és elterjedt ún. lokációs telepítésről volt szó. Ilyen esetekben az tör-

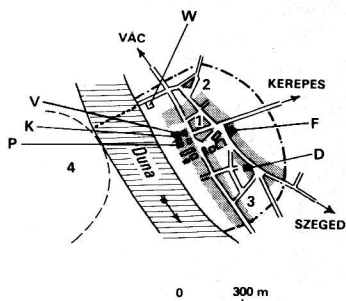
tént, hogy a király jó származású (nemesi vagy vagyonosabb polgári eredetű) lokátornak, tehát toborzónak adott megbízást. A lokátor azután telepeseket szegődttetett, esetleg saját költségén utaztatta őket az új hazába. Minden vendégnek házhelyet és gazdálkodásra alkalmas földterületet, a különböző haszonélvezetekből pedig egyforma részesedést ígértek. A lokátor is megtalálta számítását: ő lett a település bírása, nagy adómentes birtokot, a vadászat és halászat előjogát és malom-monopóliumot kapott. A pesti vendégek között kereskedők, iparosok is szerencsét próbáltak.

Nem tudjuk, ki volt a pesti németek lokátora. De feltűnik köztük egy Werner nevű alsó-ausztriai birtokos, akit lovagnak, nemes úrnak szólítottak. A megszólítás alapján lehet, hogy bécsi, ún. Ritter-Bürger patrícus, tehát lovag-polgár volt. Ezek általában a távolsági kereskedelemről éltek, és ingatlanokba fektették keresetüket. Werner a többiekkel elkülönülve építtetett palotát, és bizonyos, hogy ő is, utódai is vezető szerepet játszottak a gyorsan fejlődő város életében.

Az 1231. évre tehető II. András királynak az a rendelete, amely a fehérvári kiváltságokat Pest böszörmény és német lakóinak adományozta. Az oklevél nem maradt fenn, de a város 13. század végi pecsétjének előlapján az Árpád-ház családi címere, a hétszer vágott pajzs látható, amit II. András uralkodása utolsó éveiben használt saját nagypecsétjén.

Milyen volt Pest helyrajza a tatárjárás előtt? A legrégebbi Pest „város” a római castrum körül kialakult település volt, amely előtt állatvásárokat tartottak. Erre futott a kerepesi, valamint a szegedi út. A váci út a várba érkezett. A németek beköltözéséig ebben az erődben lakott a böszörmények nagy része. Mellette alakították ki négyszögletes főterüket a németek, a mai ELTE Bölcsészkar épülete helyén, és ezt a Nagypestet egyesítették a budai oldalon levő 12. századi Kispesttel. Az 1230-as években két ízben is „Kétpest”-nek mondták a várost, amelynek nagy határa volt.

A Bécsi utca és a Kristóf tér környékén volt a böszörmények Újbécs nevű része. Kálmán király rendelte el, hogy a böször-

JELMAGYARÁZAT

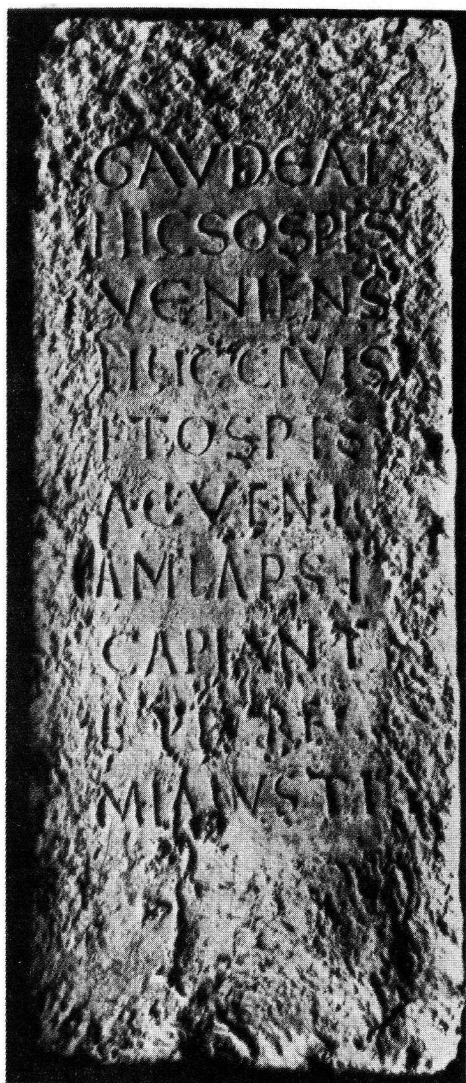
- 1 Pest
- 2 Újbécs
- 3 Szentkeresztbelfalva
- 4 Kispest
- D domonkosok
- F ferencesek
- K királyi ház
- P plébániatemplom
- V vásártér
- W Werner-palota
- sáncok (1241)
- pesti rév

Pest a 13. században

mény települések lakói fele részben költözzenek el, és telepedjenek máshová. Ekkor mehettek a régi Bécs-Pest toldott-foldott római kori erődje mellől az új helyre. 1220 táján érkeztek a városba a domonkosok. Hogy a kolostoruk hol állott, pontosan nem lehet tudni, talán a mai Egyetemi-templom helyén. Innen indulhatott útjára az a Julianus barát, aki megtalálta a keleti magyarokat, és hírt hozott a tatárok háborús előkészületeiről.

A muhi csata után Pesten is menekülők tömegei zsúfolódtak össze. Bár a mai Kiskörút vonalán hevenyészett árkot ástak, palánk építéséhez fogtak, a tatárok rövid ostrom után elfoglalták a várost, és rettenetes vérfürdőt rendeztek. Csak a domonkos kolostor épületét nem tudták bevenni. Ezért felgyújtották a tetejét, és mindenki bennégett.

A tatárjárás szörnyű pusztítása a városok lakosságát nagyobb elővigyázatosságra, szervezettebb védekezésre kényszerítette. Esztergom, Nyitra várba húzódott lakói, hála erődítéseiknek, sikerrel álltak ellent. Fehérvárat a mocsarak és a sánc védte meg. Pest új várának alapításához is a védekezés szüksége vezetett azon a kopár, köves dombon, amelyet később a budai Várhegynek neveztek. A tatárdúlás előtt a legújabb ásatási leletek szerint kőházakból álló kisebb település

9. Feliratos kő,
valószínűleg Budáról
(13. század)

volt rajta, amely 1241-ben szintén elpusztult. A születő városban régi környékbeli lakosok és a tatárdúlás után érkező új vendégek kerestek boldogulást. Egy ismeretlen helyről – talán Budáról – előkerült 13. századi latin feliratos kövön a következő (itt magyar fordításban adott) versezet olvasható:

*„Örvendjen védelemnek
Az ideérkező polgár és vendég,
Nyerjenek a vétkesek megbocsátást;
Az igazak pedig jutalmat.”*

Tömörebben nem is lehetne jellemezni az 1241 utáni országos újjáépítő munka célját, hangulatát.

A magyar lakosság először 1243-ban kezdett felköltözni; Gézavására (a mai Lukács-fürdő) körül éltek, s ekkor a hegy északi felére telepedtek át. Mária-Magdolnának ajánlott templomuk (a mai Magdolna-torony) előtt tartották nagy szombati vásáraikat. A pesti németeket 1247-ben egy újabb, a tatár betöréssel kapcsolatos vész hír bírta rá a feltelepülésre. 1248-ban már új helyén áll Boldogasszony-plébániájuk (a mai Mátyás-templom elődje).

A Várhegy magasabb és szélesebb tömbjén kialakított magyar és német városrész szabályos telepítés képét mutatja. Buda utcarendje az 1270-es években lényegében kialakult. A magyarok lakta északi részen volt a nagyméretű piactér, ahonnan négy utca indult délkeleti irányba. Futásuk a Várhegy peremvonalához igazodott, s minthogy a domb keskenyedik, egymás után hegyes szögben torkollnak ma is a Duna felőli oldalon húzódó utcába. Minden torkolatnál tér keletkezett. Az elsőnél épült a domonkos kolostor (Hilton szálló), a következőnél a városközpont tere és a Boldogasszony-plébánia, amely mögött temető volt. A Mindszent (Úri) utca végében, a mai Dísz térnél nagyobb méretű, háromszög alakú téren később országos vásárokat tartottak.

A Várhegy déli, alacsonyabb végét a Kelenföldi kapu zárta le, ott, ahol most a helyreállított körbástya van. A vásártér és

a kapu közti szakaszon, a tér közvetlen közelében az 1250-es években folyt betelepülés. Ezen az alacsonyabb szinten két utcát nyitottak, ismét a peremvonal mentén. A Dunára nézett a ferencesek IV. Béla által alapított kolostora, amely a hatvanas években már állt. De ezen a részen emelkedett néhány fontos személyiség palotája is, így Walter kamaraispáné. Ez a budai rektori (főbíró, várparancsnok) méltóságot is betöltő, magas rangú személy bérelte és irányította a frissen felállított pénzverő kamarát, s házában őrizte a nyersezüstöt, itt folyt a finomsági próba. A zajos, füstös pénzverő műhely a város másik végén volt, a Szombatpiac közelében, a Dunára néző, ún. Kammerhof épületben, amelyet Károly Róbert uralkodása alatt királyi udvarházzá alakítottak. Walter házától nem messze állt az imént megismert Werner unokájának háza, aki szintén viselte a rektori címet. A közelben volt a zsidó utca. Jelentősebb királyi épület ekkor még nem volt a budai Várhegyen.

A frissen betelepített Budán egységes elv szerint osztották ki a házhelyül szolgáló telkeket. Az utcai oldalon hatvan láb azaz kb. 18-20 méter széles parcellákat jelöltek ki. Ezek voltak az adózás, teherviselés alapegységei, tulajdonukhoz kötődött a polgárjog. A gyakorlatban fél és háromnegyed telkek is kialakultak. A tiszta és kötött telekrend a polgári jogviszonyok térbeli kifejezése volt. A jogrendet királyi szabadságlevél intézményesítette, amelyet IV. Béla király 1244-ben adott a város polgárainak. Ma már nincs meg, de szövege teljes egészében összeállítható. Ismertetjük lényegét, mert alkalmat ad arra, hogy felmérjük, mit jelentett a városi szabadság a 13. századi Magyarországon. A 19 pontot tartalmazó privilégium gazdasági kiváltságokat biztosított, szabályozta a város urához fűződő viszonyt, s intézkedett a város belső jogrendjére vonatkozóan.

A gazdasági jellegű kiváltságok a következők: országos vámmentesség, kivéve a harmincadot és a budai káptalan sóvámját. Szőlőik után nem fizetnek ún. csöbörpénzt. A Dunán járó hajók, valamint a réven szállított szekerek álljanak meg és tart-

sanak vásárt (árumegállító jog). – Történtek bizonyos birtokadományok is.

A király és a város viszonyát a következő pontok szabályozták: Bírójukat a királynak kell bemutatniok. Ügyeikben közvetlenül a királyhoz viszik a fellebbezést, aki előtt csak bírójuknak kell megjelennie, összesen tíz nehézfegyverzetű lovast kell kiállítaniok a király által vezetett hadjáratokban. Királyi méltóságviselők erőszakkal nem szállhatnak meg náluk, az alnádor sem bíraskodhat felettük. Szabadon végrendelkezhetnek, ingatlant az vehet Budán, aki le akar telepedni, s aki birtokos, az tartozik viselni a polgárság terheit. A polgárok szabadon vásárolhatnak birtokot. Szabályozták a pénzváltást is.

Jogi kiváltságuk, hogy bírójukat, aki minden világi ügyben ítélkezik, szabadon választhatják a már említett bemutatási kötelezettséggel. Idegen ember vádaskodása esetén csak közülük való vagy hasonló helyzetű tanúskodhat. Párbajjal bizonyítani nem lehet köztük, a büntetést a büntett mértéke szerint kell kiszabni. Egyházi kiváltság volt, hogy szabadon választhatták plébánosukat.

Kik kapták 1244-ben az ismertetett kiváltságlevelet? Pest német polgárai, valamint a jobb parti Kispest lakói. Alig három év múlva, az átköltözéskor, jogaikat is magukkal vitték Budára. A teljes Várhegyet elfoglaló budaiak joghatósága alá tartozott a Váralja, vagyis az északkeleti lejtő, a Várfok utca táján levő Tótfalu, a Várhegy déli lábánál elterülő Kelenföld vagy Kispest, továbbá a bal parton az anyaváros, Ópest. Pest bírója a rektor alattvalója lett. Pestre új lakosok, jórészt magyarok költöztek, mert innen nemcsak a németek zöme települt máshova 1241 után, nem jöttek vissza a böszörmények sem. A tatár ostrom ellen készített árkot és sáncot megerősítették, s Újbécs fele részben az erődön kívül került. A néhány évtized alatt újjáépülő Pest, bár nem vetekedhetett Budával, fontos vásárhely, átkelőhely maradt.

Még tíz év sem telt el, s a budai polgárok szerzett jogai komoly csorbát szenvedtek. 1255-ben a király a Nyulak- (Margit) szigeti apácáknak adományozta az épülő Boldogasszony-

templom kegyuraságát, valamint „Pestvár” (Buda) piacainak vámját. Az adomány valószínűleg a kialakulóban levő országos évi vásár vámját is magában foglalta. (Az országos vásárt szeptember 8-tól, Kisasszony napjától tartották, két héten keresztül.) Szívós küzdelemben a század végére érte el csak a város, hogy vámmentes legyen. Csorbát szenvedett továbbá a szabad bíróválasztás intézménye is, mert 1264-től kezdve új tiszttviselő, a király által kinevezett rektor lépett a helyére. Bár a polgárság ellenezte, a rektorság még a 14. században is fennállt. Csak 1347-től sikerült bírójukat ismét maguknak választani.

Néhány évtized alatt Buda az ország egyik legfontosabb helye lett. Országos vásárának forgalma a század végén 2450 kilogramm ezüst értékére becsülhető. Pénzverdejének jelentőségét mutatja, hogy márkasúlyát országosan használták. Védelmi műveinek kiépítése a pestiek felköltözésekor indult meg. A király több megye jobbágyait kényszerítette arra, hogy rendszeres kőhordással segítsenek, s a királyi támogatást élvező építkezés még a hetvenes években is tartott. A polgárság a hatalmas feladatot egyedül képtelen lett volna teljesíteni. Egyébként az 1945 után végzett nagy ásatások során kiderült, hogy a falat és a tornyokat hevenyészve, gyorsan építették, alig alapozták őket, és nem is voltak korszerűek.

Budának ez az első, patkó alakú tornyokkal tagolt védőrendszere azokra emlékeztet, amelyek nyugatabbra annak idején még a normannok elleni védekezés során készültek. A budai hegyen a 13. században a falak még nem várat és nem is várost öveztek, hanem nagy tömegek védelmét szolgáló menekítőhelynek, mentsvárnak épültek. A vár stratégiai jelentősége már IV. Béla uralkodása alatt megmutatkozott, mert végvár lett az István ifjabb királlyal kitört viszály során.

Pest polgárainak átköltözése, Buda keletkezése a magyar várostörténet különleges eseménye. Az idők során Buda lett az „ország közepe”, a királyi székhely, az ország legnagyobb és legfontosabb városa. De ez még a jövő. Ámde születése pillanatában is különleges város volt már. Rajta kívül egyik korai

városunk sem rendelkezett megfelelő feltételekkel a további fejlődéshez. Polgárait egyházi intézmények immunitása nem zavarta, kiváltságlevele rendezte belső viszonyait és a királyhoz fűződő kapcsolatait. Független, önálló fejlődése tehát biztosítva volt, jóllehet, néhány zavaró körülmény (rektorátus, idegen vámjog) is felbukkant. Pest volt az első olyan városunk, amelynek lakói megkapták a latinusok jogát. A kiváltságoltak német telepesek voltak, akikhez akkor (ti. 1231-ben) még böszörmény lakosság is csatlakozott. Amikor a Várhegyre települve a németek jogukat is áthozták, a gyorsan kiépülő új város a királyi alapító akarat jegyében született meg.

A király és városai

A német vendégek magyarországi betelepődése más volt, mint a franciáké. Köztük is voltak egyházi személyek, lovagok, túlnyomó részük azonban földműves, akiről már elmondható, hogy nagyobb tömeget alkottak. A németek, a latinusokkal ellentétben, nem játszottak vezető szerepet korai városainkban, mert nem törekedtek a meglevő jelentős központokba. Pesten és egyéb városokban is (így Nagyszombatban, Sopronban), más nemzetiségű lakossággal keveredtek. A budai polgárság is vegyes magyar–német volt 1243 után. A polgári fejlődés kezdeteinél a latinusoknak jóval nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a korszerű városi jogviszonyok közvetítésében, a kereskedelmi forgalom bonyolításában. A németek ezzel szemben tömeget alkottak. Jó ideig még utánpótlásuk sem szűnt meg. Jelenlétük évszázadokon keresztül érzékelhető volt, miközben a francia hatások – a kulturális emlékeken kívül – elenyésztek, és a latinusok is beolvadtak.

A változások láttán felvetődik: mi volt a király viszonya a városokhoz. Buda keletkezése már megfontolt királyi várospolitika részleteiről tanúskodott. Egyes intézkedések, rendeletek, elképzelések, adományok régebben is befolyásolhatták a városok fejlődését, anélkül azonban, hogy a királyok szükségképpen tudomást vettek volna a városok meglétéről. Két újabb törekvésüknek viszont már közvetlen következményei voltak a városi fejlődés kezdeteinél. Az egyik törekvés a céltudatos telepítés volt.

A telepítések során keletkezett vendégjogú falvakkal együtt széles körben honosodott meg az önkormányzat elve. A hospes

(vendég) önkormányzat megadása – habár a falvak esetében erősen korlátozott maradt – egybeesett a függési viszonyok átalakulásával. A jogrendben többé nem a régi személyes jellegű, személyhez kötött kapcsolatok határozták meg az álvettett egyének függő helyzetét, hanem tartózkodási helyük jogviszonyai döntöttek. A vendégjogú falvak lakói elmondhatták, hogy „a levegő egyenlővé tesz bennünket”, minthogy a falu földesurának joghatósága egyformán vonatkozott mindnyájukra. „Szabaddá” viszont csak a városi levegő tehetette őket.

A közönséges vendégek joga abban különbözött a fehervári latinusok és a példájuk nyomán kiváltságolt többi városias település jogától, hogy bírójuk csak kisebb ügyekben ítélezhetett, a nagyobbak (emberölés, vérontás stb.) földesuruk elé tartoztak. Általában e függőség következtében ügyeikbe a földesúrnak nagy beleszólása volt, ami megakadályozta a városi fejlődést.

Nem lehet véletlen, hogy városainkkal kapcsolatban a királyi cselekvés éppen ezen a ponton változott át céltudatos politikává. Amikor a király a fehervári mintát követte, új szempontnak engedelmeskedett, és különbséget tett a települések között.

A másik új királyi törekvés a vásárokkal kapcsolatos. Ennek szintén nagy hatása volt városaink életére. A 13. század elején II. András engedélyezte először, hogy magánföldesurak is tarthatnak vásárt. Az ilyen vásárokon a király képviselője nem szedhetett vámot, joghatósága sem volt. A leendő közösségek számára nagyon fontos volt ez a változás. Nem válhattak volna szabaddá, ha gazdasági tevékenységük legfontosabb színhelyén nem ők az urak.

A céltudatos királyi várospolitikai első ízben a 13. századi alapításokban nyilvánult meg. Először IV. Béla király adott városi szabadságleveleket. A városprivilegium olyan ünnepélyes alakban kiállított oklevél, amely a városi rangra emelt telep jogait és kötelességeit szabályozza. Nálunk a privilegiumot eleinte csak a király bocsáthatta ki, de a 13. század végén

megjelentek a magánföldesurak hasonló oklevelei is, amelyekben egy-egy birtokukban levő falut emeltek mezővárossá. Az uralkodókat várospolitikájukban kezdetben három összefüggő szempont vezette. A 13. század elejétől a körülmények hatása alatt megváltozott népesedési (telepítési) politikájuk. Később, a tatárdúlás, majd egyéb háborúk felhívták a figyelmet az erősített városokra (a városprivilegiumok túlnyomó többsége 1241 után kelt!). Végül gazdasági megfontolások is vezethették őket.

A telepítési politika a 13. század elején II. András király uralkodása alatt változott meg. Minthogy egyre több királyi birtok, velük parasztok kerültek magánkézre, a királynak cselekednie kellett, ha nem akarta tétlenül nézni hatalma alapjának megsemmisülését. Ezért változott meg a telepítések jellege. A továbbiakban a telepéseket nagyobb tömbökben igyekeztek tartani, természetesen királyi felügyelet mellett. A 12. században beköltözött erdélyi szászok 1224-ben kaptak tömbösítő célzatú kiváltságot. Ez a kiváltság több vonatkozásban a városi kiváltságlevelek előképének tekinthető. „Az egész nép egy nép legyen” – mondta az uralkodó az oklevél bevezetőjében. A Szeben környéki szászság (a barcaságiak és a beszerceiek ekkor még nem tartoztak a kiváltságoltak közé) egységesen adózott és viselte a haditerheket, saját joga szerint élt. Önkormányzatuk nem volt teljes, mert bírójuk a királyt képviselő szebeni ispán lett. A később betelepült szepesi szászok hasonló kiváltságot kaptak 1271-ben V. Istvántól, jóllehet területük nem volt összefüggő. Az ő főbírájuk Lőcsén ítélezett.

A tömbösítő telepítési politika másik eszköze a városok kiváltságolása volt, minthogy a városok szintén nagyobb lakosságot tömörítettek a királytól kapott területen, s csak ő gyakorolhatott rajtuk felügyeletet. Az intézkedéseket sürgette az is, hogy a magánföldesurak számos egyéb királyi előjog mellett a 13. század során megkapták a telepítés jogát. A messzeható, döntően népességpolitikai elvet nagy királyunk, IV. Béla a következőképpen fogalmazta meg a tatárjárás előtt, még 1238-ban kelt nagyszombati városi kiváltságlevél első soraiban:

„A királyi hatalom feladata, hogy egyesítse a szétszórta élők, hogy megtartsa az egybegyűlteket, s hogy az uralma alá tartozó népeket nyugodt békében, saját jogát meghagyva pártfogolja.”

Királyaink első privilégiumaikat a 12. században dalmát városok részére állították ki, azonban a városi jog, a városügy ekkor még teljesen idegen volt számukra. Pestet (1231) és Selmecet (1235–39 között) követve, az első ismert szövegű városi kiváltságlevelet éppen Nagyszombat kapta. A további kiváltságolások közül a következőket említjük: Zágráb (1241), Zólyom (1243), Pest (1244), Korpona (1244), talán Szeged (1246), Beregszász (1247), Nyitra (1248), Besztercebánya (1255), Késmárk (1269). E szabadságleveleket IV. Béla király adta, akinek nevéhez összesen mintegy 25 városi privilégium fűződik. Utódai alatt 1301-ig a fontosabb városok közül Győr (1271), Szatmár (1271), Sopron (1277), Gölnyicbánya (1287), Pozsony (1291) és Eperjes (1299) kapott kiváltságlevelet. Hiányzik Bártfa, Brassó, Kassa, Kolozsvár, Körmöcbánya, amelyek a 14. században kapták meg szabadságaikat, míg az erdélyi (Szeben) és a szepességi (Lőcse stb.) szász városok kiváltságolása némileg más keretek közt ment végbe. Polgáraik, értelemszerűen, az egész szászságnak adott kiváltságokat tekintették a sajátjuknak.

Ha a kiváltságolt helyek földrajzi szóródását tekintjük, fel tűnik: IV. Béla alapításainak többsége a Zólyomtól Beregig és Ugocsaig húzódó erdős, hegyes vidéken történt. Így mintegy kiegészítette a szepességi és erdélyi szászok tömbjeit. Új, ritkán lakott terület kapcsolódott az ország törzséhez.

A tatárok elleni védekezés szüksége vezette IV. Bélát arra a felismerésre, hogy a támadó ellenséggel szemben a fallal védett városok képesek a legjobban védekezni. Egy 1255-ben kelt oklevélben az uralkodó határozottan kifejtette, hogy annak idején Budát védelmi megfontolásokból alapította. Elmondja, hogy a tatárok vad pusztítása után gondoskodott az ország helyreállításáról, s „az ország megvédésére alkalmas egyéb

11. Erdőirtó telepés képe egy pecséten (1290)

várák között a pesti hegyen (ti. a budai Várhegyen) nagy tömegű emberrel benépesített várat építettünk”.

Fehérvárott 1246-ban az egyik külváros lakóit költöztette a várba, ahol megkapták a prépostság telkeinek egy részét, hozzá szántót, legelőt a határban, valamint a Szent Péter és Pál-templomot. Zágráb lakóit mindjárt 1242-ben telepítette fel a Gréc hegyre. 1266-ban megerősítette kiváltságaikat, hangsúlyozva, hogy a szomszédos vend hercegségből fenyegető betörések ellen kell védekezniök. Fia, V. István 1271-ben Győr helyzetét – szintén védelmi okokból – az osztrák herceg elleni védekezés céljából rendezte.

Nagyszombat kiváltságlevelének elején az uralkodó elmondja, hogy „miután Pozsony megyében a hely, melyet Zombathelynek mondanak, igen alkalmasnak látszik a vendégek letelepedésére, szabadságot adunk azoknak a várnépeknek [cíves], akik ott laknak, valamint azoknak, akik később kívánnak betelepülni”. Ez a tatárjárás előtt történt, a védhetőség szempontja ekkor még másodrendű volt. Nézzük meg, mit tekintett a király letelepedésre alkalmas helynek.

Az idézett sorokból is kitűnik, hogy 1238-ban a vásárhely körül tartósan letelepedett lakosság élt. A telep annak köszönhetett kereskedelmi jelentőségét, hogy itt vezetett az út – Holicson át – Morvaországba, s itt találkozott két eltérő jellegű táj: a Kisalföld és a Kis-Kárpátok vidéke. A vásárhely mellett nem volt vár, és nem volt jelentősebb egyházi földesúr sem, de a közelében két szolgáló falu is feküdt. A telep központja egy észak–déli irányban húzódó, orsó alakú tér, amely magaslaton fekszik. Ez a régi vásárhely. Közepénél állt a Szent Miklós-nak ajánlott plébániatemplom. 1211-ben már említi egy oklevél. A tatárjárás előtt épült fel a tér déli végét lezáró klarissza kolostor, míg a domonkosoké északon van. Nyugaton hosszanti, tehát szintén északi–déli irányban fut a Trnávka nevű patak, amely a magaslat mellett a másik fontos – természetes – védelmi vonalat képezte. 1238-ban a patak mellé költöztek a különleges – városi – szabadságot nyert vendégek.

1271-ben a település leégett, mégis a század végén kialakult a középkori utcarend, a századfordulón megépültek a védőfalak. A pataktól nyugatra is hosszanti utcákkal tagolt városrész egészítette ki Nagyszombatot, a ferences és a domonkos kolostorok 1313 előtt már álltak. A morvaországi kereskedelem csomópontját, Nagyszombatot 1283-ban egy oklevél városként említi. A telepések beköltözése nyilván fellendítette a vásárhelyet. Feltehető, hogy amikor a király a hely letelepedésére alkalmas voltát hangsúlyozta, a vásárban rejlő további gazdasági lehetőségeket is számításba vette.

A városi szabadságok megszerzése önmagában még kevés volt a fejlődéshez. Pest kiváltságait például 1263-ban Füzitő, 1265-ben Komárom és 1291-ben Désakna is megkapta. Nem lett belőlük jelentősebb város. Vagy ki hallotta Dobronya, Bábaszék nevét, amelyek pedig szintén kaptak városi kiváltságokat IV. Bélatól. A teljes igazsághoz tartozik azonban, hogy a kiváltságok többsége méltó helyre került. Ez az uralkodó körütekintő politikájának a bizonyítéka. A szabadságok mindamelllett nem pótolhatták a népességnövekedést, a gazdasági fejlődést; a városi kiváltságoknak tehát más okból volt nagy

jelentősége. Ha hiányoztak, mint ezt régi egyházi városaink megtorpanása, későbbi vergődése mutatja, a közösség képtelen volt önrendelkező, szabad várossá kialakulni. Ehhez a középkori Magyarországon a király elismerése, szentesítése kellett. Igaz, városaink többsége nem egyszerre szerezte meg kiváltságait, hanem fokozatosan. A legjobb példa erre Kassa, amely 1249-ben egy vendégtelep jogát kapta meg. Lakói a század végén még főleg szőlőikből éltek. A 14. század elejétől azután királyi oklevelek sora biztosította a kassaiak kereskedelmi kiváltságait, amelyek betetőzése ugyan az 1347. évi két oklevél volt, de a kiváltságok bővítése továbbra sem szűnt meg. A folyamat Kassán kerek kétszáz évig tartott, s természetesen összhangban volt a város fejlődésével. Az ún. „nagyprivilegium” tehát még mindig nem foglalta magában a város valamennyi szabadságát.

Melyek voltak a városi élethez nélkülözhetetlen kiváltságok? A gazdasági kiváltságok szinte kizárólag a kereskedelemre vonatkoztak. A 13. században még a hetivásáron volt a hangsúly, később felbukkannak az országos vásárookra vonatkozó jogok. Az árumegállító jog intézménye szintén későbbi fejlemény.

A király és a város közti viszonyt szabályozó kiváltságok közül a legfontosabb az volt, hogy a király mindig kivette a várost a megyésispán hatásköre alól. A királynak mint földesúrnak járó szolgáltatások fokozatosan adóvá alakultak. Általában a 14. század közepére vívta ki a polgárság, hogy a telkenként járó földbért és egyéb szolgáltatásokat egy összegben válthassa meg. Lassan sikerült azt is elérni, hogy a király mondjon le különböző földesúri jogairól, haszonélvezeteiről. Kezdetben csak a városterület egy része volt a lakosság birtokában: a háztelkek és a határban levő szántó. Új fejlődési szakasz volt, amikor a polgárság a határban levő összes föld birtokába jutott. A folyamat akkor zárult le, amikor megszerezték a földesúri haszonvételeket is (halászat, vadászat), ekkor végre megvonhatták a város határait. Hosszú ideig tartott tehát a városi terület megszerzése, de nem volt könnyű a szabad végrendelkezés

jogának kivívása sem. A szabad végrendelkezés egyrészt a szabad ingatlanforgalmat, másrészt, vele összefüggésben, a városnak az ingatlanok feletti ellenőrzését tette lehetővé. Így válhatott csak egységessé az adózás. Pozsonyban például csak a 14. század végén szűnt meg, hogy a király a háramlási jog értelmében igényt tartott az örökös nélkül elhunyt polgár vagyonára. Fontos kiváltságot szerzett a város akkor is, amikor kivívta, hogy a királyi tisztviselőket nem szabad lakói közé beszállásolni.

A jogi kiváltságok összefüggő sora is a középkor végére, hosszabb fejlődés során alakult ki. Ekkor városaink már valóban saját joguk szerint éltek. Szabadon választott bírájukból és esküdteikből álló bíróságuk a városi jog alapján mondott ítéletet.

A városi kiváltságok megfogalmazása szempontjából a 13. század végéig Fehérvár volt a minta, a szabadságra törő települések hozzá igazodtak. A továbbiakban Buda vette át ezt a szerepet, de mintául szolgált Selmechánya is (a bányavárosok számára), valamint a felvidéki Korpona a környék kis agrártelepülései előtt. A plébános szabad választásáról és a tizedfizetés köteleességéről majd mindegyik kiváltságlevél intézkedett. Azonban a püspöki (Nyitra, Győr) és káptalani (Pozsony) székhelyeken szabad plébánosválasztásról szó sem lehetett. Többi városaink pedig azért küzdöttek a továbbiakban, hogy plébániájukat kivonják a főesperes hatásköre alól.

Mindent összevetve: városaink jogi privilégiumainak fejlődése egységesebb és gyorsabb volt, mint a gazdaságiaké. Jogi téren a bíróválasztás és a bíraskodási joghatóság kezdettől fogva városi kiváltság volt. Azt is látjuk azonban, hogy a 13–14. század fordulóján a frissen kiváltságolt városok még kezdetleges települések voltak. Többségükben mezőgazdasági termelés folyt. Bár adataink nincsenek, Buda kivételével lélekszámuk sem közelíthette meg a még mindig vezető Fehérvárét, Esztergomét.

Ezt támasztja alá az a földrajzi tudósítás, amelyet 1308-ban készített egy név szerint nem ismert francia dominikánus szer-

zetes. Egyebek között elmondja, hogy Budán kívül, amely a legnagyobb város, jelentős még Esztergom, Győr, Zágráb, Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár, továbbá Nagyszombat, Pozsony és Nagybánya. Vagyis a fontos városok többsége régi egyházi központ. Nagyon érdekes a felsorolást követő megjegyzés: „Van azonban ebben az országban sok kisebb város, vár és kastély meg számtalan falu, de ennek ellenére, a királyság, nagysága miatt, valósággal üresnek látszik.” Az utazónak tehát szemet szúrt az alacsony népsűrűség, a laza településhálózat.

Városaink fejlődése a 14. század elejéig

A Kárpát-medence városhálózata jórészt visszavezethető IV. Béla király koráig. Az alapítások, a védett helyre telepítések következtében városaink arculata megváltozott, de még a 13–14. század fordulóján is átmeneti állapotban volt. Ahol a munkamegosztás és az árucseré magas fejlettségi fokot ért el, ott hiányzott a megfelelő településforma, a létrejöttéhez szükséges jogi-politikai feltétel. Vagy fordítva: a kellően kiváltságolt telepekből hiányzott a nép, a fejlettebb termelés és a lükettető kereskedelem. Mégis az utóbbiaké volt a jövő. Azoké, amelyek szerény keretek közt éltek, de kellő jogi biztosítékokat kaptak a fejlődéshez. Ezt mutatja a bányavárosok, valamint Sopron, Pozsony, Nagyszében, Brassó, Szeged, Zágráb és a kisebb városok története.

A városi fejlődéshez nélkülözhetetlen mozzanatok közül a következők állnak előttünk a 13. század végén:

Elsőként említendő a polgári telek. Bár a szabad örökítést még nem mindenütt sikerült kivívni, elvileg új tulajdonforma jött létre, mert a városban a telket szabadon el lehetett idegeníteni. A város határán kívül a földek földesúri tulajdonban voltak, használatukat pedig többnyire a birtokló paraszti közösségek szabályozták. Tulajdonuk tehát két irányban is kötött volt. A városi telket viszont tulajdonosa kivonta a földesúri függés alól, szabadon rendelkezett vele. A polgárság teljes jogú tagja elvileg csak háztulajdonos lehetett. Most érthetjük meg, milyen mély jelképes értelme volt a városterület felparcellálásának, a házhelyek kijelölésének. A telekméretek egyöntetűsége majd minden városunkban megfigyelhető.

Az új betelepülő a közösséghez egyénként csatlakozott. A polgári közösség olyan személyekből állt, akik jogtársak voltak. A közösség politikai harcának vívmányai az uralkodótól, földesuraktól, egyházi hatalmaktól kicsikart engedmények. Közülük azok a legfontosabbak, amelyek teljes uralmat biztosítottak a városterület felett, míg a jogi vívmányok a külön városi peres eljáráshoz vezettek. Amikor például a pestiek kimondatták, hogy párbajjal nem lehet köztük bizonyítani, ősi, irracionális bizonyítási eljárást sikerült kiküszöbölniök. Ezt a szabadságot sok európai városban a polgárok már a 11–12. században megszerezték.

A kiváltságolások során létrejött közösségeket saját igazgatási szervei vezették. A lényegen nem változtat, hogy éppen Budán a király a rektort erőltette a nyakukra. Wormsban például a püspök hosszú ideig maga elnökölt a tanácsban, Strasbourgban, Bázelen és egyes délnémet városokban szintén nem sikerült kizárni a város urát a tanácsból. Előbb-utóbb mégis mindenütt felülkerekedett a polgárok által választott polgármester.

A városi fejlődés kezdő mozzanatairól szólva, meg kell említeni e fejlődés gyengéjét is. Természetes, hogy királyaink nagyszabású népességgazdasági intézkedéseik során olyan intézményes kereteket vettek át, amelyek a telepések anyaszájaiban keletkeztek. Árnyékát azonban senki sem lépheti át. Magyarországon városokat nem lehetett a 13. században alapítani. Egyedül talán a bányavárosok keletkezésénél lehetne efféle alapításról beszélni.

Arról van szó, hogy uralkodóink előtt a viszonyok elmaradottsága miatt rejtve maradt a város igazi értelme. Az állítást nem vádként kell érteni. Királyaink azt tették, amit tenniük kellett, sőt még talán többet is. Jól látható IV. Béla törekvéseiből: a városokban szinte meg akarta gyorsítani a fejlődést. De hogy a király nem értette, szükségképpen nem érthette, mi a város, azt több érdekes tünet is mutatja. Amikor például katonai célokból védhető helyre kényszerítette a városiakat, sehol sem számolt azzal, hogy piactérre is szükségük lesz.

Nem adott kiváltságokat a Dunántúlon, amely pedig az ország legfejlettebb része volt. Nem látjuk nyomát, hogy hathatósan támogatta volna régi városaink polgári elemeit az egyházi immunitások ellen vívott küzdelmükben. Sőt a városi lét teljes félreértéseként foghatjuk fel 1255. évi intézkedését, amellyel Buda vásárvámját eladományozta, s ráadásul az épülő Boldogasszony-templom kegyuraságát is. Itt a már megadott szabadságok szenvedtek csorbát. A 13. században királyaink, bár szándékaik szerint városokat alapítottak, nem fogták fel a város gazdasági lényegét.

A fejlődés akkor volt nagy és gyors, ha a város alapítása első sorban és tisztán gazdasági célból történt. A pénzbevétel, amelyet a király új városától várhatott, erősítette a városlakókhöz fűződő kapcsolatát. Ilyenkor a földesúri függést fel kellett számolni. Freiburgot már jól ismerjük. Nem idéztünk azonban az 1120. évi kiváltságlevél szövegéből, mert legfontosabb mondatai idekíváncsoznak. Néhány sor érzékelteti, mit jelentett az igazi városalapító szándék: „Én, Konrád, vásárt alapítottam saját freiburgi földjeimen, és elhatároztam, hogy kereskedőkből és mindenhonnan idejövő emberekből álló burgust csatolok hozzá. ... Békét és biztonságot ígérek mindenkinek, aki vásáromra kíván jönni. Ha egy polgár meghal, felesége örökli minden hátrahagyott vagyonát, ha nincs örököse, a 24 esküdt őrzi az örökséget ... A kereskedőknek adom a vásár vámját. ... Ha polgáraink között vita támad, azt Köln joga szerint kell rendezni.”

A herceg nem telepítési vagy védelmi okokból alapított várost, mint azt IV. Béla kiváltságleveleiből láttuk. Vitás ügyeik eldöntését a kölni városi jogra bízta. Olyan intézkedések ezek, amelyek a mi 13. századi városi kiváltságainkból még hiányoztak. Nem azért, mert IV. Béla és utódai elfeledkeztek róluk. A feltételek hiányoztak. Nyoma sem volt akkoriban Magyarországon olyan forgalmas, igazi városokkal sűrűn megszakított útvonalnak, mint amilyenre Konrád herceg ültette kereskedőit.

Királyaink alapítótevékenysége más talajon valósult meg.

Más igények, célok kormányozták őket, mint – mondjuk – a flandriai grófokat. De nem viszonyíthatjuk politikájukat a Rajna-vidéki Kleve hercegeinek politikájához sem, jóllehet őket is telepítési és védelmi szándékok vezették, s nem gazdaságiak. A klevei hercegek fejlett városi övezetek szomszédságában tevékenykedtek, gondjaik éppen a városok miatt voltak, mert azok elcsábították népeiket. Ilyen csábítás Magyarországot nem fenyegette. A szomszédos Ausztria területén a városfejlődés korábban kezdődött ugyan, a különbség mégsem számottevő, mert a tervszerű városalapítások Ausztriában is csak a 12. század második felében történtek. A cél általában védelmi és gazdasági volt. A 13. század első felében már készen volt az osztrák hálózat, ekkor indult meg a városiasodás.

Némileg járt csak előttünk a cseh–morva terület. A 13. század első négy évtizedében itt is nagy telepítésekkel zárult le az a korszak, amely után a hálózat huzamosabb ideig változatlan maradt. A legrégebb városok (Prága, Olomouc, Brno stb.) építészeti keretei ekkor keletkeztek. Sok új kiváltságolt település született, bányavárosokat alapítottak az ezüstkincs kiaknázására. Ez utóbbiak viharos gyorsasággal fejlődtek, magukkal vonták a tágabb környéket is. Jihlava (Iglau) 1240–43 körül keletkezett bányajoga egész Európa számára példaként szolgált. Végeredményben azt látjuk tehát, hogy a nyugatra és északra fekvő szomszéd országok városfejlődése csak kevésel előzte meg a magyarországit.

Hogyan értékeltük uralkodóink alapító politikáját? Akár katonai-politikai megfontolás, akár mégoly összetett népesséspolitikai elképzelés, akár tiszta gazdasági törekvések vezették, a városalapító király, herceg, püspök kényszer hatására cselekedett. Flandriában, a Rajna-vidéken éppen úgy, mint Magyarországon. Miért kellett tehát a feudális uralkodónak várost alapítania? Azért, mert nem rendelkezett megfelelő szervezettel (hivatalnoki karral stb.) ahhoz, hogy a városi tevékenységeket maga ellenőrizze és bonyolítsa. A kereskedő és az iparos emberek dolgai egyaránt mérhetetlenül távol estek személyétől, feudális érdekeitől. A városok csak akkor számít-

hattak a király kegyére, érdeklődésére, kiváltságokra, amikor törekvéseik egybeestek az uralkodói érdekekkel. A 13. századi Magyarországon a király és a városok kapcsolatát az határozta meg, hogy az utóbbiak nem kínáltak nagyobb közvetlen anyagi előnyöket, és nem is alkottak olyan jelentős erőtenyezőt, amellyel az országos politikában tartósan számolni lehetett volna.

A magyar városhálózat már ismert korai városai mellett még Győrt kell említeni. Keleti részét a tatárok és az osztrák herceg támadásai 1242-ben teljesen elpusztították. Ezt követően új vendégtelepések érkeztek, és 1271-ben V. István elrendelte, hogy a halmaz lakói költözzenek erősített helyre, az ispáni várba, amelyet átadott a győrieknek. Kiváltságokról is gondoskodott, a fehérvári minta szerint. Rendelete következtében Győr lakosai kifelé egyforma jogokkal bírtak, azonban a városon belül megmaradtak a különbségek a püspöki, a káptalani és a királyi rész lakói között. A püspök, de a káptalan sem engedte ki kezei közül saját népeit, akik elkülönült igazgatási egységekben éltek.

A győri királyi város három részből állt: az egyik a várdombon volt, és csak a püspöki palota, valamint a székesegyház maradt ki belőle. A másik rész az egykori királyi föld. A kettő közé ékelődött a káptalani város, a mai belváros nagyobb felén. A királyi város vendégtelepeseinek többsége földművelésből vagy iparból élt. Szegények voltak, házaik például tapasztott sövényből készültek, s szegénységük miatt a király eltekintett katonaaállítási kötelezettségüktől. Az 1566. évi tűzvész után újrarendezett város alaprajzáról ma még nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, mennyi benne a 13. századi részlet.

Több püspöki városunkban lelassult, majd megállt a fejlődés. Veszprémnek például sem kiváltságlevele, sem a városi hatóság által kiállított oklevele nem maradt fenn. A 13. század elején lakói túlnyomórészt földművesek voltak. Egy adás-

vételi ügylet kapcsán tudjuk, hogy az ispán tisztviselői és katonái mellett királynéi népek, várnépek, udvarnokok és más szolgálonépek alkották a lakosságot, amelyet sok falusi, szabad állapotú ember egészített ki. A püspöki és ispáni székhely lakóinak birtokközössége már 1271-ben is fennállott. A 14. század elejéig Veszprémben annyi változás történt, hogy mindenki püspöki vagy káptalani joghatóság alá került. Az egykori várjobbágyokból nemesek lettek, akiknek a kezén jobbágytelkek voltak, a hozzájuk tartozó szántókkal és rétekkel. Veszprém tehát nagy kiterjedésű falusi hely volt, várhegyét széles ívben fogták körül az egyházi népek és a köznemessé lett várjobbágyok földjei. Falusi jellegét mutatja, hogy még piaca, vagyis legvárosiasabb pontja közelében is egy-egy telek 2-3 hold nagyságú volt.

A korai városok sorsát látva kétségtelen, hogy Pest-Buda fejlődése különleges eset a Kárpát-medencében. Itt „tisztá” átalakulás zajlott le. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy a többi régi város képtelen volt kivívni autonómiáját.

Az új városok külseje a 13. században nem sokban különbözött a nagyobb vendégjogú falvakétól. Lakóik többsége földjét művelte. Nagyszombat alaprajzán jól látható, hogy fokozatosan nagyobbodott. Hasonlóképpen Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Szeben városmagja is több szakaszban keletkezett. Kassa helyén az 1230-as években kisebb falu állt. Az északkeleti országrész különösen kedvező pontján feküdt, mert itt találkozott a sűrű erdőkkel borított hegyvidék az Alföld peremterületével, s a közeli Hernád völgyéből két irányban is el lehetett jutni Lengyelországba. Kassa szász telepes lakói a tatárjárás után költöztek be a király támogatásával. A belváros telkeinek méretei alapján arra lehet következtetni, hogy kezdetben csak a templom körüli területet foglalták el. Újabb és újabb csoportok költöztek be, a település belterülete tárgult, és észak felé meghosszabbodott. A lengyel kereskedelem a 13. század végétől nagyobb lett, s Kassa, kedvező helyzete és kiváltságai segítségével, kulcsszerepet vívott ki benne.

A dél-erdélyi Brassó még később, a 14. század második felé-

ben nyerte el nagyprivilegiumát (1377). Kezdetei a 13. századig vezethetők vissza. 1234-ben apácakolostort említ egy oklevél, a század végén ispánsági székhely. Az ispánság később a Barcaság nevű vidéket is magában foglalta, és Brassó-vidéke kerületnek nevezték. A 14. század elején Brassó váras hely volt, ahol vásárt tartottak. A Kárpátok hágóin túl élő románokhoz és kunokhoz három hágón vitt az út, mégis a 14. század végéig Brassó észak felé, Kassán és Lembergen keresztül bonyolította kereskedelmét. Környékén szász, székely és román telepes falvak feküdtek. A város több településből keletkezett. Az 1285. évi ún. második tatárjáráskor itt törtek be a kán csapatai, és mindent elpusztítottak. A települések többségükben szász lakói ezután behúzódtak egy vízfolyásokban is bővelkedő, magaslatokkal övezett völgybe, ahol a hely szűkös volt, de védett. A közelben két vár is állt, az egyikben, a Cenk hegyiben román kori kápolnát tártak fel. A város telekrendje szabályos. Az utcahálózat jól mutatja, hogy a kezdetben kis méretű település és vásárhely központjában állt a Mária (másként „Fekete”)-templom. A mag fokozatosan nőtt, terjeszkedésének a terepviszonyok szabtak korlátot.

Kolozsvár, Pozsony és Sopron jelentős ispáni vár mellett keletkeztek, ezért külön típust alkotnak. Szegedet is idesoroljuk, bár kezdeteit jóval kevésbé ismerjük. Kolozsvár az erdélyi Szamos folyó jobb partján, eredetileg az ország belsejébe vezető utakat és a környékbeli (kolozsaknai) sóbányákat őrizte. A vár kialakításakor az egykori Napoca nevű erődített római telep romjait használták fel. A római uralomnak, amely Erdélyben egyébként is mindössze százötven évig tartott, csupán köemlékei maradtak. Napoca lakóinak eltűnésével a telep régi neve is feledésbe merült. A 12. század elején a várban volt a Kolozs megyei ispán és a főesperes székhelye, a várat ellátó népek és katonák lakása, raktárak, egyéb épületek. A mintegy 10 hektárnyi terület a mai Kolozsvár legrégibb része, Óvárnak nevezik. Körülötte több falu feküdt. Egy, a belváros közelében talált magyar temető a 10. század elejéről származik.

A 13. század hatvanas-hetvenes éveiben számos német vendég érkezett Kolozsvár környékére. A vár időközben elvesztette katonai fontosságát, mert a tatárokkal szemben védhetetlennek bizonyult. Az ispán tehát máshova távozott, de Kolozsvár a megye életének központja maradt. V. István bizonyos kiváltságokat adott a német telepeseknek, a közejük vegyült, de már régóta helyben lakó magyar várnépeknek, továbbá a velük maradt várjobbágyoknak. Az adókedvezmények mellett szabad bíróválasztást engedélyezett, birtokokat is juttatott a kolozsváriaknak, és kiemelte őket a megyei ítélezés alól. Vitás ügyeikben ezentúl a király által kinevezett, ún. királybírórt illette a végső szó. A város fejlődését azonban egy időre lefékezte, hogy az erdélyi püspök adományba kapta a várost, és hatalma alól csak 1316-ban sikerült kiszabadulni. A polgári élet számára az ekkor szerzett új és a visszakapott régi kiváltságok, adományok teremtettek megfelelő kereteket. De még a 15. században is laktak Kolozsvár területén ispáni és más népek, a püspök szintén birtokos maradt rajta. A kolozsvári vegyes német és magyar lakosság a 14. században szőlőt művelte, őstermelői árukkal: borral, hallal, szalonnával, lóval, ökörral kereskedett. Az Óvárhoz csatlakozó részen a polgárok egyszerre jelölték ki az utcahálózatot, célszerű rendben osztották ki a telkeket.

Pozsony a dunai közlekedés egyik legfontosabb pontjánál, a dévényi kapu közelében töltött be kulcsszerepet. A ma is Várhegynek nevezett dombon volt az ispáni központ, a domb lábánál elszórtan települt falvaknak a 12. század közepétől volt vásárhelye. A tatárdúlás és a cseh és osztrák pusztítások után a városképződésnek a király 1291. évi kiváltságlevele adott lendületet. Ausztriából ekkor sok telepés érkezett, főként szőlőt műveltek.

Sopron vára a nyugati határt védte, védelmi rendszerét készen kapta a 4. század óta néptelen római település (Scarbantia) falaitól. Oklevelek a 13. század elején említik először a soproni falusias településeket. A vásár régi volt, mert itt adták el a várban raktározott sót az ausztriai kereskedőknek. A tatár

járás idején az osztrák herceg dulta a megyét, s a király nagy figyelmet szentelt a védelem itteni megszervezésének. 1250-ben johannita lovagokat költöztetett a vár közelébe, amelyben nemesek tulajdonában levő lakótornyok álltak. Egyet éppen a lovagok kaptak, de volt itt tornya a győri püspöknek is. A vár közelében élő lakosságnak vendégjogai voltak, s a háborúk idején tanúsított hűségük jutalmául több kiváltságot kaptak, valamint földeket. Ebben az 1269. évi adománylevelében említi először a király Sopront városként. A város keletkezésének fontos állomása volt a királyi rendeletre végrehajtott áttelepítés is. A lövők (íjászok) faluját, amely az ország belseje felé vivő utat őrizte, védett helyre, a falakhoz helyezték, és megadták nekik a többi városlakó jogait. 1277-ben IV. László király (1272–1290) fehérvári mintára városi szabadságokat adott a soproniaknak. A beköltözés, főként a szomszédos Ausztriából, már a 12. század vége óta tartott, a szabadságok megadása után felgyorsult. A várban és a falai előtt kialakult település lakói zömmel szőlőt műveltek.

A soproni vár területén folytatott ásások és műemléki feltárások jóvoltából számos részlet ismert a város keletkezéséről. A római városka öröksége az ovális falgyűrű, amelyet az ispánok módosítás nélkül használtak fel. A város védelmi rendszere még 1277 után is a római kori falakhoz igazodott. Az így óvott rész, az ún. Belváros területe mintegy 8 hektár. Északi végében a legnagyobb épület az ispán tornya volt. Mellette istállók, műhelyek, távolabb lakóépületek és tornyok álltak. Délen volt a sóraktár, közelében a só- és a húspiac. A 13. század közepén két, a falak vonalát követő utca kötötte össze az északi és a déli részt. Nagyméretű szabályos telkek szegélyezték őket, amelyek hátsó végét egy utóbb vágott utcával nyitották meg. Így biztosítottak külön gazdasági bejáratot a telkeknek. Később a lakosság növekedése miatt sokan eladták a gazdasági épületeket, lakóházakká alakították őket, a velük járó telekrészt pedig leválasztották. Ugyanez történt egyébként a mellékutcák kialakításakor Kassán, Brassóban és más városokban is.

Vár mellett született városaink korai történetének egy érdekes, közös mozzanata van. Mindhárom ispáni vár közelében, a falak előtt, Szent Mihálynak, a harcos arkangyálnak ajánlott templom állt. Szent Mihály kultusza meglehetősen elterjedt a korai középkorban. A kolozsvári és a soproni Mihály-templom később a város plébániája lett, a pozsonyi azonban a városfalon kívül került (helyén most a barokk Szentháromság-templom áll). Mindamellett a pozsonyi óváros főutcája hozzá vezetett, és ma is viseli a nevét. Vár és templom ilyen sajátos együttese nem véletlen.

A 11. századi megyeszervezéskor a várak kialakításával egyidejűleg épültek a templomok is. Az eddig feltárt ispánsági központokban azt látjuk, hogy a templomok mindig a falakon kívül helyezkedtek el (Abaújvár, Baranyavár, Borsod, Szabolcs). A vásárt mellettük tartották. A három egymástól oly messze eső Mihály-templom körül is az államszervezés óta váraljai település, városmag jött létre, így e templomok jól látható emlékei annak, hogy városaink az egész Kárpát-medencében lezajlott egységes fejlődés szülöttei.

A bányavárosok különleges települések voltak. A bányagazdaság a tatárjárás utáni három-négy emberöltő alatt fellendült. A IV. Béla király által behívott bányásztelepesek feltárásaikkal szinte minden nemesfém előfordulást rögzítettek. A vendégek jóvoltából gyökeresen új termelési viszonyok honosodtak meg, amelyekhez az anyaországbeliek adták a példát. A jövevények vezető rétege számára – a kiváltságok eredményeként – szabad lett a bányakincs birtokbavétele. A vállalkozók arra törekedtek, hogy növeljék a hozamot, mód nyílt a bányászati technika gyökeres átalakítására.

Az ezüsttermelés vezető helye az erdélyi Radna és a Garam vidéki Selmezbánya volt. Radna termelése azonban a 14. század elején már hanyatlott. A 14. század első felében viszont fellendült a Selmec közelében fekvő Bakabánya, továbbá a szepesi Szomolnok termelése. A gazdag aranylelőhelyeket csak a 14. század harmincas éveiben fedezték fel, ekkor alapították a Garam-vidéki Körmöcbányát, a szatmári Nagybányát

és az erdélyi bányákat. A rézbányászat legfontosabb helye a 13. század közepe óta a Garam menti Besztercebánya volt. Jelentős rézbányászat folyt még Rozsnyón, Gölnicen, Iglón és másutt is.

A három Garam-vidéki bányaváros német származású alapítói tőkés vállalkozók voltak. A király kiváltságlevele valóságos szerződés volt: átadta nekik a bányászathoz nélkülözhetetlen erdőket (a fa az építkezésekhez, a kohók fűtéséhez stb. kellett), velük adta továbbá a művelésre alkalmas földeket és minden földesúri jogot, haszonélvezetet. Besztercebánya 1255-ben 37 ezer kat. holdnak megfelelő területet kapott.

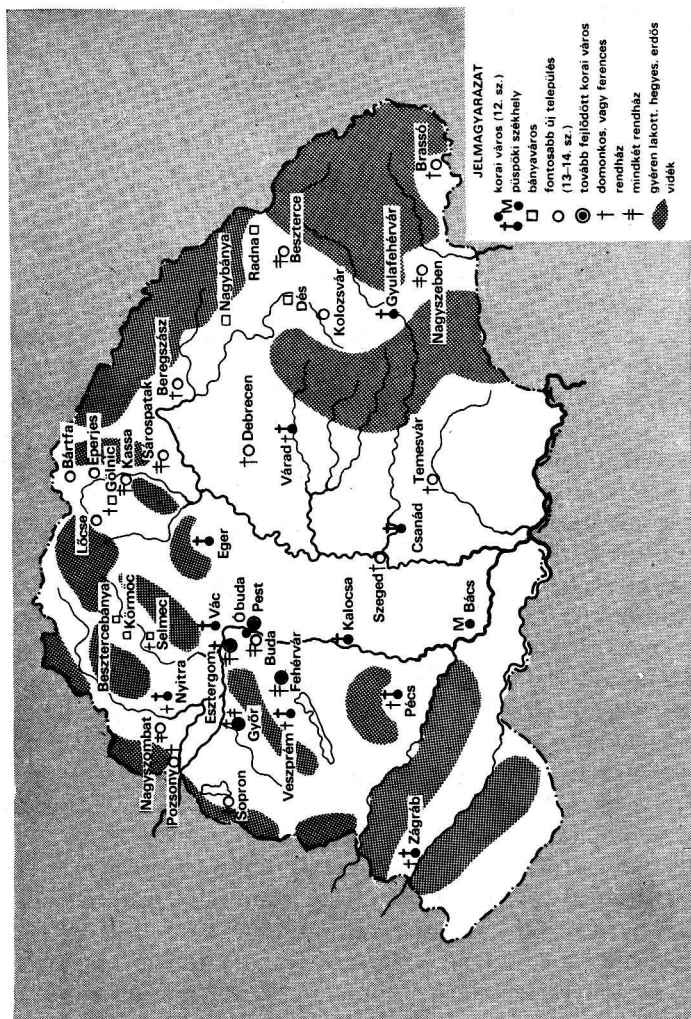
Csak a vállalkozói társulás tagjai lehettek a bányavárosok teljes jogú polgárai. Minthogy a huták fűtéséhez a fa, azaz a határbeli erdők birtoka nélkülözhetetlen volt, „erdőpolgároknak” nevezték őket. Nemcsak az erdőhasználatot sajátították ki, minden egyéb földesúri haszonvétel és jog is az övék lett. A város közepén, a gyűrűs téren – vagy Ringen – 36-36, Selmecen 42 egyforma nagyságú házhelyet mértek ki. Bár a terepadottságok csak Körmöcön engedték meg, hogy négyszög alakú teret képezzenek ki (amely ferdén helyezkedik el egy meglehetősen meredek domboldalon), a telekosztás hasonló szabályszerűsége Selmecen és Besztercebányán is kimutatható. A Ring körül kiosztott telkekhez egyforma jogok tartoztak. Az egyenlő jogokat annyira szem előtt tartották, hogy a téren vagy városközpontban még a plébániatemplomnak sem jutott hely. A későbbiekben a gyűrűs tér mint mag körül kisebb-nagyobb, több utcával szabdalts város keletkezett, de az alapításkor kialakított jogrend: a gyűrűs téri polgárok uralma tartósan fennmaradt.

Régi (korai) és új, nőtt és alapított, kereskedő- és bányavárosok alkották Magyarország városhálózatát a 14. század első felében. Akkori tevékenységükről, jelentőségükről, méreteikről nehezen tudunk fogalmat alkotni. Kivételes összevetési lehetőséget kapunk, ha megnézzük, hogy hol voltak ebben az időben a legnagyobb koldulórendek, a domonkosok és a ferencesek kolostorai.

A két rendet a 13. század elején alapították. Feladatuk az volt, hogy az elharapódzó eretnekségekkel szemben tartsák meg vagy hódítsák vissza a tömegeket az egyház számára. Kolostoraik néhány évtized alatt egész Európában elterjedtek. Mindig a városokat keresték fel, mert térítői tevékenységüket a városi sokadalmakban fejtették ki. Igét hirdettek, szerzetesi egyszerűségükkel tüntettek, csupán könyöradományokból éltek. A domonkosok és a ferencesek nagy belső térrel rendelkező templomhajókat igényeltek a tömegek befogadására. Ehhez a kibontakozó gótika szerkezetei voltak a legalkalmasabbak. Puritán volt az életvitelük, erősen központosított a szervezetük, tevékenységük gyors és hatékony. Rendházaik hamarosan megjelentek a fontosabb magyarországi csomóponton is; elsősorban ott, ahol élénk volt a forgalom. A koldulórendi kolostorok felbukkanása tehát azt jelzi, hogy a település városiasnak tekinthető.

A 100. oldalon levő térkép bemutatja a domonkos és ferences kolostorok elterjedését a 14. század első felében. Megjegyzendő, hogy 1260 után a domonkos rend kegyvesztett lett az udvarnál, alapítótevékenysége hirtelen megállt. A rendházak eloszlásából egyébként hiányzik néhány püspöki város, valamint a bányavárosok. Tény, hogy a püspöki városok egy része nem a fontosabb kereskedelmi útvonalakon feküdt, emellett a koldulórendek és a püspökségek között általában rossz, feszültséggel teli volt a viszony. A püspöki székhelyeken más országokban is kevés domonkos és ferences kolostor található. Csak találgatni lehet viszont, hogy miért nem keresték fel a szerzetesek a bányavárosokat. Igaz, Selmecen és Gölnicen volt domonkos rendház.

Befejezésül néhány szót a városok külső képéről. A korai városok arculatát az egyházi és káptalani épületek, valamint – ahol ilyen is volt – az ispáni vár uralták. Az erődített egyházi mag mellett kiépült várost sánc és árok védte, a házak többsége szegényes lehetett. A forgalom a nagyméretű vásártér környékén sűrűsödött, itt álltak az értékebb épületek, lakótornyok is; valahol a közelben emelkedett a plébánia-

A magyar városhálózat a 14. század első felében

templom. Az ispáni várak mellett kifejlődött városokban a vár és a váralja elkülönülése, Pozsonyt kivéve, nem volt olyan határozott, mint a püspöki városokban.

Az alapítás külső jelei az egyforma és szabályos méretű telkek voltak, amelyek lehetőleg a talajviszonyokhoz és a térszinthez igazodtak. Az utcák vonalát egy teleknyi szélességben húzták meg (Lőcse, Körmöcbánya, Bártfa, Kolozsvár, Szeben, Brassó). Egyes városokban széles főutca, orsó alakú vagy háromszögű tér képezte a központot (Kassa, Eperjes stb.), s a tér mindig elég széles volt ahhoz, hogy a vásározó nép szekerei és lovai is elférjenek rajta. A város lakói a téren vagy közelében álló plébánia mellé temetkeztek, a temetőt fal vette körül. A koldulórendi kolostorok Európában mindenütt a város szélén, valamelyik bevezető út mellett álltak, később a falgyűrűn belül kerültek. Kassán például a ferences rendház sajátos közbenső helyzete jó bizonyíték arra, hogy a város-terület még az ő érkezésük után is bővült, északi irányban. A bányák, a huták, a malmok és az állatvásár a városmagon kívül találhatók, s ide kerültek a polgárok kertjei, majorjai is. Ez utóbbiakban álltak a gazdasági épületek, s a gazdálkodás központjaiul szolgáltak. A lazán települt részeken külvárosok keletkeztek, amelyeket falrendszer rekesztett el a belvárostól, vagyis az „igazi” várostól.

*Ó én édes uracskám
Egyetlen fiacskám!
Síró anyát tekintsed,
Bújából kihúzzad!*

*Szemem könnytől árad,
És keblem bútól fárad.
Te véred hullása
Én keblem alélása.*

Ezek a sorok az 1300 körül keletkezett Ómagyar Mária-Siralomból, az első magyar nyelvű verses emlékből valók. Átülte-

tésekor alkotója szabadon tolmácsolta egy idegen szöveg tartalmát. A mű megformálása során két eleven világ, az ősi magyar vers és a latin himnuszok világa találkozott. Weöres Sándor a következőket írja a Mária-Siralomról:

„Stilusa primitív, de megmunkálása rafinált, mint akárhány középkori ötvös remekműé. (...) az ütemek könnyen hajladoznak, repülnek, érezni áradó-apadó lélegzésüket, s alig vesszük észre bámulatos fegyelmezettségüket. Ezen a hajlékony, minden porcikájában megmunkált éneken érezhető, hogy a magyar lírának sokkal nagyobb gyakorlata, terebélyesebb és változatosabb múltja volt már akkor, mint amennyi ránk maradt belőle.”

A költő tömören fejezi ki azt a gondolatot, amely a magyar városfejlődés kezdetein végigtekintve, összegezésként kínálkozik. Első verses nyelvemlékünk gazdagsága a már nagy utat bejárt magyar társadalom, benne születő városaink eredetiségét tükrözi. Ez a himnusz is bizonyíték arra, hogy a magyarság be tudta fogadni a fejlettebb területekről érkező különböző hatásokat, magába szívta őket, s képes volt új, csak reá jellemző értékek alkotására.

Hasonló bizonyíték volt III. Béla királyi palotája az esztergomi várhegyen, amely ugyancsak külföldi, itáliai és délfancia stílusjegyeket őriz. III. Béla kapcsolatai kitágultak, ami új és mélyreható politikai törekvéseit fejezte ki. A király szándékait erőteljesen támogatta az egyház, ezt tükrözte az esztergomi palota közelében épült Szent Adalbert székesegyház külseje is. Díszkapuját, a Porta Speciosát Jób érsek, III. Béla kortársa építtette, ugyancsak észak-itáliai és délfancia minták után. De a királlyal való egyetértés mellett mást is példázott a pompás díszkapu. Azt, hogy milyen erősen keveredtek ekkor hazánkban a kulturális hatások, hiszen a nyugati minták szerint elképzelt kapu építésének technikája Európa másik, déli széléről való, bizánci eredetről vall.

Újabban irodalom- és zenetörténészek bizonyítják, hogy a francia földről származó balladák a latinusok közvetítésével érkeztek hozzánk. A nép e szellemi kincset saját változataival

gazdagította, s balladáink (például a *Görög Ilona*, a *Halálra táncoltatott leány*) eredetisége, művészi gazdagsága semmiben sem marad el a távoli mintákétól.

Sok kulturális hatás erősödött fel a lassan lüktetni kezdő magyar városi életben. Jó példái ennek a „nemzetközi” gótikus stílusban épülő koldulórendi templomok, amelyek először a városokban jelentek meg. A ferencesek templomaikban híres rendtársuk, Regensburgi Bertold kezdeményezésére, a hallgatóságot saját nyelvén énekeltették. A szokás hazánkban is meghonosodott. Az is valószínű, hogy a korszakunkban elterjedő több órás misztériumjátékokon a résztvevők saját nyelvükön énekeltek.

Mindent egybevetve az 1300-as évek elején városainkban, éppúgy mint számos egykorú magyarországi műalkotásban, hazai hagyományok és külföldi hatások ötvöződtek immár feloldhatatlan egységben, és így is éltek tovább.

MAGYAR HISTÓRIA

A láthatatlan háború

MAGYAR HISTÓRIA

Nemzetségi uralom a városi közösségekben

A magyarországi városok lakói a 14. század elején rétegezett társadalmat alkottak. A betelepült idegen ajkú vendégek mellé, ha a közelben ispáni vár volt, várnépek kerültek, és különböző szolgálónépek. Sopronban például varga és fémműves lakók eszközeit, tárgyait ásták ki a fallal védett területen. Tudjuk azt is, hogy itt a lövőket a városiak közé telepítették.

A vendégeken, várnépeken, szolgálókon kívül városlakók lettek a később egyenként érkező, különféle jogállású beköltözők is. Beregszász kiváltságlevelében (1247) a király leszögezte, hogy a városokban „bármely állapotú és nyelvű embereknek egy a szabadsága”. Elsősorban szabad parasztokról volt szó, akik azért jöhettek el a király vagy valamelyik nemes földjéről, mert földbérfizetési és egyéb kötelezettségeiknek eleget tettek. A földesúr érdekeit természetesen biztosítani kellett. Pozsony privilégiuma (1291) előírta, hogy aki a polgári szabadság ürügyén ki akar bújni a földesúrnak járó kötelezettsége alól, azt a bíró és a tanács kitilthatja. (Röghöz kötött parasztok és rabszolgák egyáltalán nem költözhetek a városokba.)

Nemesek és nemesi életformában élők is voltak a városokban. Pesten például nemes volt Werner comes, a feltételezett lokátor. Sopron 1277. évi kiváltságlevele is szól a nemesekről. Kolozsvár 1316. évi kiváltságlevelében a király kifejezetten a birtokviszonyok szerint tett különbséget a lakosok között: szántóföld-tulajdonosokról, szántó nélküli háztulajdonosokról és nincstelenekről beszél.

Minden város kapott a királytól – alapításakor és később

is – földadományt, maga az alapítás is királyi földön történt. A határt a polgárság eleinte földközösségben művelte. Sopron az egyetlen városunk, amelynek korai földközösségéről beshatőbb ismeretekkel rendelkezünk. A belváros és a falak előtt elterülő külváros 100-100 egyforma méretű telekre oszlott. Mindegyikhez három hold szántó és veteményeskert tartozott a határban, a szántókat évente újra felosztották. A közösség emlékét egy 1379-ben készült telekkönyv őrizte meg, a 100-as telekrendet azonban minden bizonnyal az 1277. évi kiváltságlevél megszerzését követően alakították ki. Minthogy az ovális alakú, ispáni várnak használt erődített részben korábban is álltak épületek, többek között nagyméretű lakótoronyok, a belvárosban a szabályos felosztást sohasem lehetett következetesen megvalósítani. Az egységesítő törekvés a nemesek egy-egy parcellát jóval meghaladó méretű háza miatt – eleve lehetetlen volt.

A városi társadalom belső hatalmi viszonyait az határozta meg, hogy egyes polgárok a telken kívül külön birtokkal, olykor egész uradalommal is rendelkeztek. Másodlagos jelentőségű volt, hogy a birtokos nemesi származású-e vagy sem. A döntő a földbirtok volt. András comes, a besztercebányai bíró például a király iránti hűségéért kapott birtokot. Walter comes, budai polgár és kamaraispán 1265-ben a már birtokában levő Komárom vára mellé megkapta a települést is. (A comes szó korábban megyésispánt jelentett, de a 13. századi társadalmi változások után értelme megváltozott, tulajdonképpen olyan embert jelölt, aki hangadó volt a településen, illetve a közösségben.) Többen vétel útján szereztek birtokot, vagy zálogként jutott a kezükre. Sőt erőszakos foglalás is előfordult. Esztergomban egy Miklós nevű aranyműves a káptalan birtokát ragadta el, és jó ideig még az érsek ítéletével sem lehetett elűzni róla.

Ezek a hangadó polgárok sajátították ki a város vezetését. Sopronban a 14. század második feléig a tanácstagokat a különleges társadalmi helyzetet kifejező comes megszólítással illették. Esztergomban comesnek nevezték a bírakat, akárcsak

az esküdtek egy részét. Fehérvár, Zágráb bírái között szintén előfordul ez a megszólítás. Pozsonyban is az első városbírákat nevezték comeseknek. Róluk kiderült, hogy királyi várjobbágyok leszármazottai voltak, akik annak idején a leendő város belterületén földbirtokkal rendelkeztek. Földjeiket felparcellázták, majd lokátorként örökbérekért eladták a behívott telepeseknek, ezzel a föld értékét alaposan felverték. E rangos emberek megszerezték a város bírói tisztjét, és más módon is megalapozták családi hatalmukat, amelyet nemzetségi uralomnak nevezünk. A nemzetségi uralom lényege az, hogy a hatalmat gyakorló néhány családban a városban kivívott előjogok nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak.

Az európai városok történetének jellegzetes szakasza ismétlődött most meg hazánkban. Párizs, London, Köln, Regensburg és más városok 11–12. századi társadalmát a városi és vidéki földbirtokos nemzetségek uralma jellemezte. Túlérőben voltak a kis vagyonú kézművesekkel szemben, s kisajátították a jogszolgáltatást. A nemzetségi elithez tartozó előkelő családok kíséretet toboroztak maguknak. Ugyan ki mert volna velük szembeszállni? Itáliában a küzdelmek, a versengés szélsőséges formát öltöttek. A Firenzében, Sienában és másutt látható lakótornyok ennek a korszaknak az emlékei. Bolognában az Asinellik 100 méteres téglatornya ma is látható, s a vetélytárs Garisendieké is közel ilyen magas. Mindkettőt a 12. század első évtizedében építették. Az utóbbit kihívó módon annyira ferdére, hogy a bámeszkodók ma sem értik, miért nem dől le. A tornyok többségét később lebontották vagy magasságukat csökkentették, de még így is, felkiáltójelként emlékeztetnek keletkezésük vad korszakára. Rómeó és Júlia veronai tragédiája is ebben a légkörben bontakozott ki.

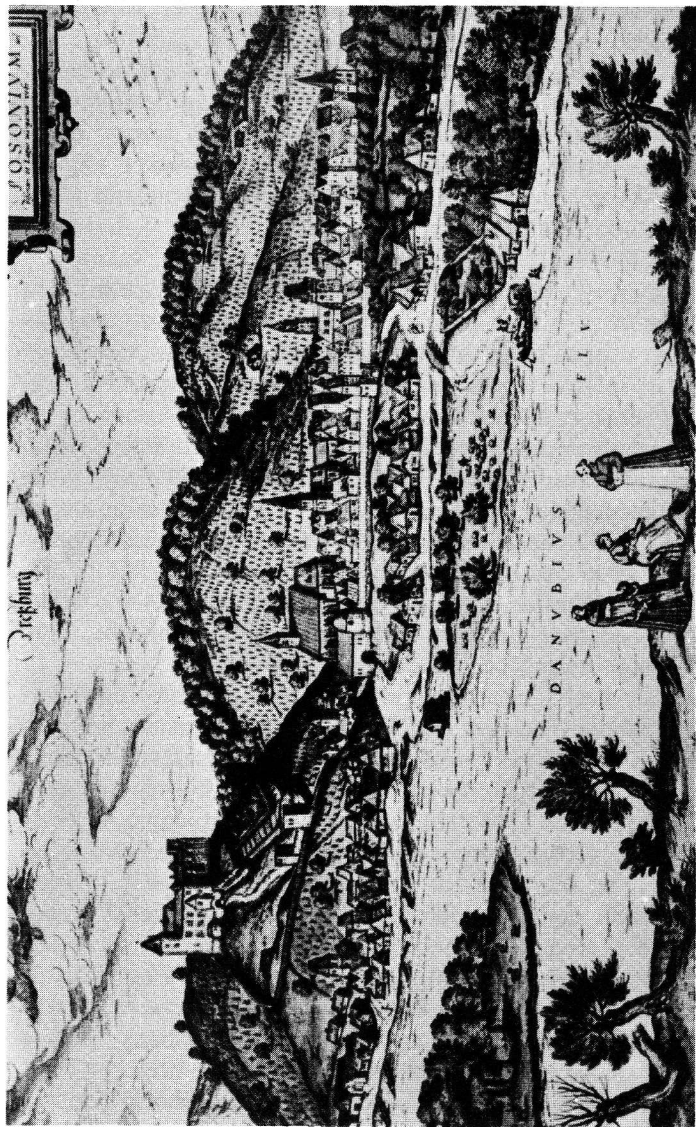
A nemzetségi uralom idején az európai városok többségében az ügyeket a telektulajdonos polgárok közössége gyűléseken vitatta meg, de a lényeges döntéseket a gazdag és fegyveres kísérettel rendelkező családok megbeszélésein hozták. A vezető nemzetségek hatalma a földbirtokon nyugodott, s azzal együtt öröklődött. E családok (nemzetségek) tagjait lo-

vagi életvitel jellemezte, és egyenrangúak voltak a vidéki nemességgel.

Pozsonyban két ilyen nemzetség sajátította ki a bírói hatalmat kerek száz éven keresztül. Ádáz küzdelem folyt köztük, amelyet egy ízben házassággal oldottak fel. Az egyik család azé a Jakabé, aki 1279 és 1286 között Pozsony első ismert bírája volt. Íme néhány adalék e patrícus és utódai életrajzából: IV. László követségbe küldte Jakabot, jutalmul várbirtokokat kapott. Hét fia maradt, közülük három egyidejűleg és rendszeresen tanácstagságot viselt. Két fiú tovább növelte a vagyont, különösen Miklós. A harmadik nemzedéket Miklós fia, Jakus, másként Jakab bíró képviselte. Jakusnak kiterjedt vám- és tizedbérletei voltak, pénzügyletekbe bonyolódott a királlyal, borral kereskedett, és egy bécsi kereskedővel is társult. Nemesi gondolkodásmódjára jellemző, hogy pénzügyletei a birtokszerzést szolgálták, leánya is vidéki nemeshez ment férjhez.

A másik pozsonyi nemzetség első ismert tagja Deprecht comes, aki valószínűleg 1291-ben volt a város bírája. Fia, Jakab 103,5 kilogramm ezüstöt érő nagy pénzösszeget vitt ki 1324 előtt Itáliába. A pénz a pápának járó adó egy része volt. Egy 1339-ből származó oklevélből tudjuk, hogy a király Jakab egyik gyermekének a keresztapja, ami valóban kivételesen szoros kapcsolatot sejtet. Feltevés szerint Jakab felesége Károly Róberttől származó törvénytelen gyermeket szült, aki később győri püspök lett. I. Lajos király Jakab személyes érdemeire hivatkozva adta meg 1344-ben Pozsonynak az országos vásártartás jogát. De a harmadik nemzedék tagjai is bensőséges viszonyban maradtak az uralkodóval, miközben a két fiú több ízben volt bíró és esküdt. Vagyonuk mégis csökkent, a birtokok szétaprózódtak. Családi házukat, amelyet „új toronynak” neveztek, a tanács vásárolta meg, s egybeépítette a már meglevő városházával.

Ritka szerencse, amikor oklevelekből szerzett ismeretek olyan jól köthetők tárgyi emlékekhez, mint a pozsonyi városháza esetében. Az 1968–70-ben végzett műemléki helyreállítás során számos új gótikus részletet tártak fel rajta. A városháza

12. Pozsony 1593-ban (Jobbról a második a városháza tornya)

Pozsony központi helyen fekvő egykori piacterén áll, amelynek keleti végét zárja le. Tornya jórészt a 13. században és az Anjou-korban épült; a Jakab családé volt. A 14. század második felében városháza céljaira alakították át az épületegyüttest. Díszesebb lett a térre néző főhomlokzat, s a torony mellé gazdagon kiképzett, ötszakaszos, keresztboltozatos kapualj került. Igen érdekesek a kapualjban látható boltozati zárókövek ábrázolásai. Három zárókövön feltehetően I. Lajos királyt és feleségét, vagyis a Jakab család jóakaróit, valamint a király törvénytelen testvérét, Kálmán győri püspököt mintázták meg. A városháza kapualja tehát ritka emléket mutatja egy gyorsan változó korszaknak, amelyben később már visszahozhatatlan módon kapcsolódott egymáshoz a nemzeti uralom, az ettől szabadulóban levő város és a királyi család.

A pozsonyiakhoz hasonló nemzetségek sajátították ki a hatalmat más városokban is. Budán a Pesten látott Werner comes fiának gondolják Pétert, aki Buda egyetlen név szerint ismert választott villicusa, „falubírája” volt. Fia, II. Werner comes 1288 és 1296 között rektor volt, és a budaiak élén katonáskodott is. II. Werner és fia, László ádáz gyűlölködésben voltak a korábban már említett Walter kamaraispánnal, akit 1290 táján megöltek. László később rektor lett.

Kolozsvárott a német telepeseket vezető és a felbomlott várszervezetből ott maradt várjobbágy eredetű patrícus nemzetségek sajátították ki a bíróságot, a királybírói tisztet és a tanácsági helyeket. A családfők itt is comesnek szólították magukat, s hatalmi harcuk 1338-ban valódi csatába torkollott. Az egyik párt tagjai virágvasárnap a sokadalomban két polgárt megöltek, ősszel felgyújtották a várost, majd ellenfelük, a Stark család több tagját legyilkolták. 1340-ben ostrommal fenyegették Kolozsvárt, így országos ügy lett az ádáz nemzeti villongásból. Végül a király az alvajdát küldte a rendbontók ellen, s a városiakkal egyesült királyi csapat szétverte és megölte a pártütőket. Ezután egészen 1387-ig a győztes Stark és Székely család tagjaiból kerültek ki Kolozsvár bírái.

Akár nemesi származású volt a hatalmat gyakorló nemzet-

ség, akár nem, a polgári közösség tagjaként élvezte a kiváltságlevélben biztosított szabadságokat. Így kereskedésében, pénzügyleteiben, valamint a jogi immunitás terén előnyökhöz jutott. Még 1385-ben is kimondta egy királynői oklevél, hogy a Sopronban polgárjoggal élő nemesek nemesi birtokaikat szabadon, a soproni polgárok szabadságait használva tarthatják meg. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy kisiklottak a megyei igazságszolgáltatás alól, főbenjáró ügyeikkel közvetlenül a királytól kértek ítéletet.

A polgári közösségekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy miként másutt, Magyarországon is csak a városi egyesülés (az ún. Genossenschaft) tagjai számítottak teljes jogú polgároknak. Ők a városi telkek tulajdonosai s a polgárgyűlés tagjai. A hazai oklevelek a városiak megnevezésére többnyire a cívis és a hospes szavakat használták, a két fogalmat gyakran össze is kapcsolták. Általában csak annyi volt közöttük a különbség, hogy a cívis várnépi eredetű lakosra, a hospes pedig később érkezett vendég telepesre utalt. Egyedül Budán figyelhető meg, hogy a szópár társadalmi különbséget fejezett ki. Itt a cívis mindig a fallal övezett városban lakott, a hospes pedig csak külvárosi személy lehetett.

Az Anjouk és a városok

Az Anjouk színrelépésének idején városaink két látványos cselekedettel hívták fel magukra a figyelmet. A budaiak kiátkozták a pápát, a rozgonyi csatában pedig városi erők küzdöttek a király oldalán.

A budai eseményeknek régi előzményei voltak. A különböző egyházi intézmények birtokában levő vámok, tizedek akadályozták a városok gyarapodását. A feszültséget növelte, hogy az egyház a lelki erőszak alkalmazásától sem riadt vissza, ha érdekeit kellett védelmezni. 1289-ben például Lodomér esztergomi érsek Budát egyházi tilalom alá vetette, előjáróit név szerint kiközösítette. Újabb kiközösítés következett az 1290-es években, mert ekkor a budaiak az óbudai káptalan gyűlött vámosait a Dunába dobták. A kiközösítés rémületet keltett a hívők széles táborában, de egyben alá is ásta az egyház tekintélyét.

A budaiak ellenszenvvel figyelték a pápa és az esztergomi érsek által támogatott Károly Róbert első ténykedéseit. A trónviszályok során a másik jelölt, Vencel cseh herceg mellé álltak. Az Anjou-párt ezt ostrommal, a szőlők elpusztításával torolta meg, majd a pápai legátus, valószínűleg 1304-ben, egyházi átokkal sújtotta a budaiakat. Az egyházi intézményekkel megromlott viszony következtében terjedtek az eretnek nézetek, és a budai polgárok, élükön Peturman rektorral, a cseh király bizalmi emberével erőteljes választ adtak. Ünnepeles szertartások közepette a maguk oldalára állított Lajos pap kiközösítette a pápát és az ország valamennyi püspökét. Peturman uralma 1307-ig tartott. Ekkor egy ellenlábás nemzetségi

csoportosulás vezetője, a korábbi rektor, Werner fia, László visszatért, és az Anjouk híveivel együttműködve, átvette a hatalmat. A megtorlás természetesen nem maradt el, Peturmannel azonban sikerült elmenekülnie.

A rozgonyi csata 1312-ben zajlott le. Ennek során a királlyal szövetkezett kassaiak legyőzték a pártütő Amadé család seregét. Mi is történt Kassán?

Károly Róbert (1307–1342) Aba Amadé nádornak adományozta Kassát. 1311-ben Amadé nádort, jog szerint az ország második világi méltóságának viselőjét, kísérete több tagjával együtt a kassaiak megölték, két fiát számos nemessel együtt fogságba vetették. A király nem torolta meg a nádor halálát, hanem átlátszó békítgetésbe fogott. Nyilvánvaló célja a kassaiak megnyerése volt. Létre is hozták az egyezséget, amelynek értelmében Amadé özvegye és fiai lemondtak a városról, s az, harmincadjával, vásárvámjával és adóival, valamint egy erdős területtel együtt, visszaszállt a királyra. Azt is megígérték, hogy a kassai vásárt és az oda igyekvő kereskedőket többé nem háborgatják.

Mégis 1312-ben az Amadé-fiak megostromolták a várost. A király sereget küldött a kassaiak felmentésére, s a közeli Rozgonynál egyesült erők (köztük löcseiek és más szepességi csapatok is), legyőzték a támadókat. A villongások nem ülték el azonnal, de az Anjou-királyok kegyét élvező Kassa gyors fejlődésnek indult.

Az Árpádokéhoz képest az Anjouk várospolitikája megváltozott. Igaz, a telepítések, városalapítások királyi támogatással tovább folytatódtak, hiszen Károly Róbert közös kiváltságlevelében emelte várossá Eperjest, Nagysárost és Kisszebent, (1329), Bártfát pedig 1312-ben lokátor segítségével alapította. Az Anjouk gazdaságpolitikájának fő célja az adóalanyok számának növelése mellett most már szolgáltatóképességük emelése volt.

Károly Róbert gazdasági intézkedései közé tartozott, hogy megszilárdította a kereskedelmi utak biztonságát. Védelmüket és vámjaikat is szabályozta. Az egységes határvámot, a har-

13. Katalin, kassai polgárásszony sírlapja (1375)

mincadot tette általánossá, amelyet az áru vámértéke alapján állapítottak meg, és a főútvonalakon levő harmincadhelyeken kellett leróni. A harmincad a királyi bevételek elidegeníthetetlen része volt, amelyet csak bérbe lehetett adni, elajándékozni nem. A vámolás ellenőrzése érdekében a kereskedőket kötelezték, hogy a biztonságos utat használják. Ez a kereskedőnek éppúgy érdeke volt, mint a királynak.

A kereskedelmi forgalom növelését szolgálta az is, amikor Károly Róbert erőteljes védelemben részesítette városainkat Bécs 1221 óta meglevő árumegállító jogával szemben. Az akadály egyre elviselhetetlenebb lett, s csak a királyi hatalom tudott hatékony védekezést biztosítani ellene. 1335 októberében Visegrádra látogatott János cseh és Kázmér lengyel király, akikkel Károly Róbert szövetségre lépett. A magyar és a cseh

14. Püspök arcma a pozsonyi
városháza kapualjában (14. század)

15. Királyné arcma a pozsonyi
városháza kapualjában (14. század)

uralkodó kereskedelmi szerződést is kötött, amely Bécs megkerüléséről intézkedett a Buda és Brno közötti útvonalon. A király országos évi vásárok és árumegállító jog adományozásával is támogatta a városokat, és nemcsak a nyugati, hanem az északkeleti országrész, valamint Kolozsvár és a szász városok kereskedelmét is különböző kiváltságok adományozásával kívánta fellendíteni.

Az áruforgalmat a király pénzreformmal is segítette. 1320 körül még mintegy 35-féle pénz volt forgalomban. Az 1325 és 1338 között bevezetett reformok eredményeként megszűnt a régi ezüstdénár valuta, s egyben az évenkénti pénzrontás is. A király megtiltotta az arany és az ezüst magánkereskedelmét. A pénzrendszer alapja a firenzei minta után vert aranyforint lett, váltópénze az ezüstdénár. Ettől kezdve 100 dénár ért egy aranyforintot. Később Zsigmond király és utódai alatt ismét gyakran rontották a pénzt, az aranyforintért jóval több dénárt kértek. Végül Mátyás király pénzreformja hozta vissza 1467-ben a megfelelő ezüstöt tartalmazó pénzt, s ettől kezdve, nagyjából a mohácsi vészig, alig változott a forint és váltópénz egymáshoz való viszonya. Reformok születtek a bányaművelés fellendítésére is.

Most vált általánossá a városok összevont adója. Eredetileg a királyi birtokokon élő telepesek földbért fizettek, és szolgáltatásokkal adóztak, de később terhük rendszeres földesúri adóvá (cenzussá) alakult. A városi kiváltságok megszerzésével a szabad polgárközösség a királynak többé nem mint magánföldesúrnak adózott, hanem felségjog alapján szedett egyenesadót fizetett, amelyben különböző korábbi adónemek olvadtak össze. Károly Róbert korában az adózás egyszerűsödött. A rendes évi adót felemelték a korábban alkalmanként fizetett rendkívüli adó összegével, s a felemelt censust, másként collectát, évente egyszer rótták ki a polgárok közösségére. Más adót egy ideig nem is kellett fizetni, azonban I. Lajos (1342–1382) a census mellé újból bevezette a rendkívüli adót, amelyet taxának vagy subsidiumnak neveztek.

Mind sürgetőbben vetődött fel az Anjou-királyok uralkodása alatt az a kérdés, milyen jogrendben éljenek a városok, milyen szálak fűzzék őket a királyi jogszolgáltatáshoz. A 14. század első felében e téren is zavaros volt a helyzet. Annak idején a városok többsége fehérvári mintára kapta kiváltságát. A kiváltságlevél csak arról intézkedett, hogy a királyhoz vagy az ún. „királyi személyes jelenléthez” kell fellebbezni. A fórum tehát a király volt vagy az általa megbízott bíró. Többnyire a tárnokmester, mert ő kezelte a királyi bevételeket, s a városok a kincstári vagyonhoz tartoztak. Adott esetben dönthetett a tárnokmesternél magasabb rangú országbíró vagy egyéb bírói személy is, és sokszor kis ügyekben is eléjük kellett járulni. A hosszú utak költségesek, veszélyesek voltak, az ítélkezők pedig járatlanok a városi jogszokásokban. A városok ezért idegenkedtek ettől az eljárástól, a kisebb helységek a nagyobbaktól kértek tanácsot. Többnyire Budához, Selmechez, Korponához, Zsolnához fordultak, s a náluk kialakult jogrendhez igazodtak.

A fejlett nyugat-európai övezetekben nem így volt. Freiburg alapítója előírta, hogy Köln jogát kell használnia. Észak-Németországban Magdeburg jogát adományozták a kiváltságlevelekben. Ilyenkor az ún. anyaváros lett a vitás ügyek fel-

lebbviteli fóruma. Hazánkban éppen ez a rendezés hiányzott. Zsolna esetében egyenesen az a veszély fenyegetett, hogy a felsőbb fórum kikerül az országból, mert a sziléziai Teschen (ma Český Těšín) volt az anyavárosa.

Az 1370-es években hozott reformok a helyzet rendezését célozták. A szándék az volt, hogy egységes elvek érvényesüljenek a városi ügyek legfelsőbb elbírálásában, és a fellebbezés útja ne vigyen ki az országból. Ekkor alakították ki a magyar városok saját fellebbviteli fórumát és királyi bíróságát. I. Lajos egyidejűleg kiküszöbölte az idegen városjog használatát is. Kívánságára Zsolnának, amely északkeleten sok kisebb mezőváros és telepés falu mintaképe volt, az országon belül kellett jogot választania, ezért a közeli Korponáét vette át.

Hatalomváltás Budán; a vállalkozó elit

A 14. század utolsó évtizedeiben átalakult a városi hatalmat kisajátító réteg. Új nevek bukkantak fel a tanácsstagok között, viselőik életformája, gondolkodásmódja különbözött a nemzeti patríciusokétól. Vagyonukat elsősorban kereskedelmi vállalkozásokból, pénzügyletekből növelték.

Hasonló folyamat játszódott le Európa legtöbb városában. Most kezdődött a városi életforma határozottabb elkülönülése a nemesitől, a paraszttól. Természetesen az új elit is ingatlanbirtokos volt. Vételek, zálogok, egyéb ügyletek során rövid idő alatt az új vezető réteg kezébe került a város határában levő, könnyen elidegeníthető ingatlanok nagyobb és legértékesebb része. Kölnben például két nagy kereskedő család, a Gir és az Overstolzen nyomult be a 11–12. század fordulóján a nemzeti patriciátus hatalmi köreibe. Földbirtokokat szereztek, de vállalkozók maradtak, és eltávolodtak a lovagi életmódtól. Lübecket is említhetjük, mert e nagy Hanza-városban a nemzeti uralom alig tartott tovább, mint magyar városainkban. A 13. század végén Lübeckben valódi családi tragédiák zajlottak le: az alapítók gyönyörű központi fekvésű kőházai, vidéki birtokai a „felkapaszkodott” újjgazdagok kezére jutottak, akik mind nagyobb bérekkel terhelték a piaci bódékat, fürdőket, sütőházakat. A közép és alsó rétegek kizsákmányolása tehát mit sem változott.

A fő cél azonban már nem az ingatlanok megszerzése volt, a birtokok a vállalkozások fedezetéül szolgáltak. A szabadon elidegeníthető városi ingatlan új szerepet töltött be. A változás egyik fontos tünete mindenütt – nálunk is – az volt, hogy tiszt-

tázták az örökösödés polgári rendszerét, most lett egységes, most különítették el végérvényesen a nemesi jogszokásoktól.

Magyarországon a változás azzal függött össze, hogy a városok kereskedelme fellendült, nőtt a nemzetközi forgalomba bekerülő áruk értéke és mennyisége. Eközben az Anjouk által vállalkozásaikban, jogszokásaik megtartásában támogatott s a nemességgel összefonódott vegyes magyar–német patrícius családok a 14–15. század fordulóján eltűntek városainkból. Pozsonyban 1396 és 1411 között együttesen tizennégy alkalommal foglalta el a bírói széket egy bizonyos Rauchenwarter Ulrik, igazi spekuláns tőkés kereskedő és vállalkozó. Utóda, Eylausimrokch, a város legnagyobb tőkepénzese, posztóval kereskedett, s a tanácstagságot viselő társaival együtt külföldi hitelügyletekben szerepelt, idegen kereskedőkkel alkalmi társulásokban vett részt. Sopronból a 15. század elején tűntek el a birtokos nemzetségi családok, a helyükre lépett újak sűrűbben váltogatták egymást a bírói és az esküdti tisztségekben, és ugyancsak vállalkozók voltak. Hasonló történt a századfordulón Kolozsvárott.

Budán talán még látványosabb volt a változás. A 14. században Buda a királyi udvar állandó székhelye lett. 1320 és 1330 között palota építését kezdték el a Várhegy déli részén. 1347 és 1355 között elkészült I. Lajos fia, István herceg jellegzetes Duna-völgyi stílusban épült lakótornya és palotája, 1374-ben már állt a palota legjelentékenyebb része, az anticamera, ahol követségeket fogadtak, s más díszes eseményeket rendeztek.

Az udvar Budára vonzotta a kereskedőket. Így több itáliait, akik pénzügyletek révén kapcsolatban voltak a főpapsággal és a világi arisztokráciával, de a városi vezetésben nem vettek részt. A németek többen voltak, s ahol tehették, beférkőztek a kamarai igazgatásba. Főképpen a polgárságot láncolták magukhoz.

A századforduló budai társadalmának jellegzetes alakja volt például Franciscus Bernardi. Az 1380-as évek elején tűnt fel, és sokáig különböző gazdasági vezető helyeket töltött be (harmincadispán, pénzverőkamarai ispán). Firenzében, Velencé-

ben teljesített királyi megbízásokat, hazajövet nagy mennyiségű posztót hozott magával. Kereskedői nyereségét nem fektette birtokba, egyetlen nagyobb szerzeményén is hamar túl adott négyezer aranyért. A 15. század elején Bernardi honfitársaival együtt politikai incidensbe keveredett, s javainak nagy részét Zsigmond király elkobozta. Megerősödött viszont a délnémet, főként nürnbergi kereskedők befolyása, aminek Zsigmond politikája is kedvezett.

Az 1370-es évektől kezdve Budán fontos változások észlelhetők az esküdt helyek betöltésénél. Új és új nevek bukkannak fel. A tisztségeket most már nem egy-két család sajátította ki, betöltésüket nagyobb csoport ellenőrizte. A csoportosulást alkotó családokat rokoni szálak fűzték össze, s az új elit új életformát követett. Vagyonukat a távolsági kereskedelemben, főleg posztókereskedéssel és pénzügyletekkel gyarapították. Idegenkedtek a nemességtől, amelytől elkülönültek. Nem kerültek rokoni kapcsolatba a magyar polgársággal sem.

A budai német elit egyik jellegzetes tagja volt például Kameroner Ulrik, aki Nürnbergből származott, s akit Magyarországon a színesfém érdekelt. Az 1390-es években több ízben királyi kamarai ispán volt. Valójában nürnbergi maradt, bár ottani polgárjogát feladta. Kameroner 1424 után halt meg. Egyetlen leánya, egy ugyancsak Budán működő nürnbergihez ment feleségül, férje, Vorchtel Ulrik, szintén délnémet cég képviselője volt. Az asszony halála után, Vorchtel újból nürnbergi nőt vett feleségül. Vorchtelnek a Kameroner leánnyal kötött házasságából származó egyik leánya Reichel Péter budai polgárhoz ment férjhez, aki a jelek szerint ugyancsak nemesfémm kereskedelemmel foglalkozott. A másik Kameroner leszármazott férje, Farkas László érdekes pályát futott be, amelyről később lesz szó.

Az új elit családok kevesebb generáción keresztül maradtak fenn, mint a nemzetségek. Ezért a patrícius szót, amelynek bizonytalan jelentése többek között a tartósságot, a több generációra visszatekintő vezető família képzetét kelti, az új elittel kapcsolatban nem használjuk.

A gazdagok kiegyeznek a középpolgárokkal

1403 decemberében Zsigmond király (1387–1437) oklevelet adott ki, amelyben elmondja, hogy Buda város régi tanácsának bírása és esküdtjei elébe járultak. Felpanaszolták, hogy néhány polgártársuk gyűlölködött, megsértette a város régi szabadságát, és új, számukra hasznot hajtó rendet vezetett be. A király az oklevélben kijelenti, hogy visszaállítja a régi rendet. Zsigmond közel két évig húzódó feszültség végére tett pontot. Bár megerősítette a régi szabályokat, újakat is előírt. A 15. század elején a Budán és más városainkban is lezajlott forrongások, mozgalmak fő kérdése az volt, hogy az átalakulóban levő városi társadalmakban a hatalmat kezében tartó új elit kire, kikre fog támaszkodni. Az adott gazdasági viszonyok között a magyarországi rendi társadalom feltételei között szükségszerűen bontakozott ki a megoldás, amely a középkor végére városainknak sajátos elzárkózó jelleget adott.

Budán az előkelő vállalkozók – elsősorban posztóüzletekkel foglalkozó német polgárok – már az 1380-as évektől kezdve saját érdekeik szerint igyekeztek kormányozni. Bár néhány vagyonosabb kézművest (szűcsöt, szabót) maguk közé engedtek, a magyar vagyonos polgárokat, továbbá a közép- és alsó rétegeket kizárták a hatalomból. 1402-ben a polgárok gyűlésén, a kellően felszított hangulatban, a résztvevők elcsapták a régi tanácsot, s helyébe újat választottak. Az új tanácsnak azonban nem 12, hanem 36 tagja volt, és több réteg képviseltette magát benne. Az új mozgalom vezetői középpolgárok: volt köztük szűcs, mészáros, és vegyesen tartoztak közéjük magyarok, németek. A bíró, András német mészáros volt.

Valószínűleg csatlakoztak hozzájuk a Budán élő firenzei és más itáliai polgárok is. Nem a magyar nemzeti kisebbség küzdelme folyt tehát a németek ellen, hanem a középrétegek harcoltak a hatalomban való részesedésért. Sikerükhöz eleinte hozzájárult az országban uralkodó bizonytalan helyzet és a király távolléte, amit a bárók egy része pártütésre használt fel. Amikor Zsigmond 1403 végén Budára jött, letartóztatta az olaszokat s említett rendeletével visszahelyezte hivatalába a régi tanácsot. Egy nagyon fontos ponton mégis új szabályt hozott, s ez a középpolgárság harcának eredménye.

Az adó kivetésére és behajtására ezentúl a polgárság választott illetékes személyeket, azaz ellenőrizte a városi gazdálkodást. A későbbi adatok jól mutatják, hogy a német elit túlsúlya fennmaradt a tanácsban, bár egy-egy gazdagabb iparos bekerülhetett. A magyar származásúak az esküdti helyek harmadát tartották a kezükben. Ezt a 15. század eleji helyzetet kodifikálta a híres Budai Jogkönyv, amely kimondja, hogy csak az lehet bíró, akinek négy nagyszülője német, maga pedig hat éve esküdt.

A soproni mozgalom is az elit uralma ellen irányult, 1425-ben a városi számadások ellenőrzése körül robbant ki, és két évig húzódott el. A királyi hatalom itt korántsem bizonyult olyan erélyesnek, mint Budán. Német és magyar kézművesek, más közepes vagyonú és szegény népelemek egyaránt részt vettek a mozgalomban, amelynek eseményeit egy városi könyv örökítette meg. Az elbeszélésből kiderül, hogy az ellenzékiek „gyűléseket rendeztek, először a kolostorban, és titokban izgattak a tanács ellen”. Az elégedetlenek kapáikkal berontottak, és sok rosszat mondtak a tanácsról. Végül vádiratot szerkesztettek, amelyet az Udvarba küldtek. A vádak többsége a számadásokat kifogásolta, a tanács nem számolt el a falvak adójával, vámjövedelmeivel, egyéb eladásokkal. A legérdekesebb az a vád, miszerint egy erőszakoskodó nemest a polgárság megkérdése nélkül végeztek ki, s a kirótt súlyos büntetést, s háromezer aranyat az egész városnak kellett kifizetnie. A középrétegek harca eredményes volt, kiegyeztek az elit

polgársággal. A tanács mellé 24 tagú külső tanácsot választottak, amelyben a lázongás vezetőinek többsége helyet kapott. A külső tanács jelen lehetett az évenkénti számadás ellenőrzésénél. Vagyis az adószedés mellett kivíta a betekintés jogát a többi pénzügyekbe is.

A városi mozgalmakban szerepet játszott a vallási nyugtalanság is. A huszitizmus ekkor már terjedőben volt Magyarországon. Előzménye, a valdens eretnekség a városi nép körében 1375 és 1405 között Budán, Kőszegen, Sopronban számos hívet szerzett. (A szekta alapítója Pierre Valdo, a franciaországi Lyon városában gazdag kereskedő volt. 1179-ben szétosztotta vagyonát, s híveivel bibliai szegénységet fogadott.) Egy 1401. évi soproni ítéletével szerint a valdensek csak az ő elveiket követő papoknak gyóntak, a szenteket nem tisztelték, és nem vártak tőlük segítséget. Több elvük a huszita tan része lett.

A Husz János tanításai nyomán a 15. század elején Csehországból kiindult antifeudális vallási mozgalom egyik szónoka 1410-ben Budán prédikált. Husz társa, Prágai Jeromos mester Zsigmond király és udvara előtt tartott beszédet, amelyben támadta az egyháznagyokat. A király elfogatta Jeromost, aki csak nagy ügyel-bajjal tudott elmenekülni. A városi szegény rétegekre hatottak a huszita tanok, s talán a huszitizmus adhatott bátorítást annak a bizonyos György deáknak is, aki 1436-ban új mozgalmat kezdeményezett Budán a német-ség plébániája ellen.

A Boldogasszony-plébánia volt Buda főplébániája. Körülötte laktak a gazdag német posztókereskedők és vállalkozók, akik vallásos egyesületbe, a Krisztus teste céhbe tömörültek. Gyakorlatilag ennek kebelében dőltek el a város ügyei. A német elit választotta többek közt a főplébánost is, céhüket és templomukat elhalmozták adományokkal. A főplébánia ún. filiája volt a magyar városrész Magdolna-temploma és a külvárosi Szent Péter-templom. György deák és társai azt akarták elérni, hogy fordítsanak a dolgon, és a Magdolna-templom legyen a főplébánia. Így rátehetnék volna kezüket a Krisztus teste céh és a Boldogasszony-templom kincseire is.

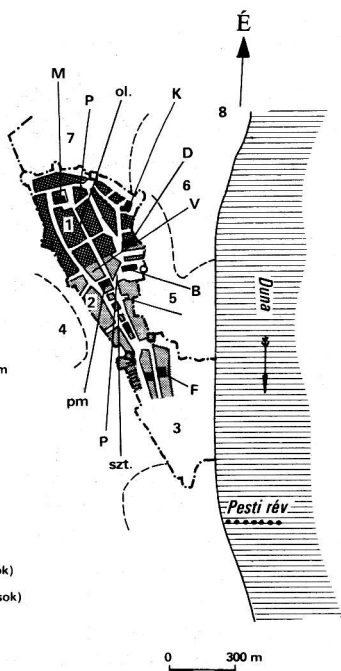
16. A Boldogasszony templom az újjáépítés előtt (1879)

A hatalomban csak korlátozottan részesülő magyar polgárság indított ekkor támadást a németek ellen, jóllehet forma szerint akciójukkal nem a tanácsot vették célba. A kísérlet nem járt sikerrel, eseményei azonban érzékeltetik azt a zaklatott légkört, amely az 1430-as években a budai polgárság körében uralkodott.

1439-ben a német elit csoport vissza akarta állítani azt a régi szokást, hogy ne váltogassák egymást a magyarok és németek a bírói székekben. Titokban elfogták a magyarok vezetőjét, János ötvöst, megkínózták, majd megölték, és holttestét

JELMAGYARÁZAT

- 1** magyar városrész
- 2** német városrész
- 3** a Vár
- 4** Lógod
- 5** Szentistván külváros
- 6** Szentpéter külváros
- 7** Tótfalu
- 8** Felhéz
- B** Boldogasszony templom
- D** domonkosok
- F** ferencesek
- K** kamaraház
- M** Magdolna templom
- P** piactér
- V** városháza
- ol** olaszok utcája (boltosok)
- pm** posztómetszők (kamrák)
- szt** szatócsok

Buda

a Dunába dobták. Amikor a gyilkosság híre elterjedt, kitört a zavargás a városban. Megrohanták a németek boltjait, a magyar elit szította a hangulatot a szegények körében, akikre egyébként is hatott a huszita tanítás. Nagy volt a gyűlölet az udvarban élő német és cseh királyi tanácsosokkal szemben is. A szőlőkapások megrohanták a német, majd később a magyar előkelők házait, boltokat raboltak ki, több embert megöltek. Marchiai Jakab inkvizítor ingben, mezítláb, a keresztet a magasba tartva rohant a nép közé, hogy lecsendesítse. A tömeg azonban nem értette az idegen nyelven kiáltó papot, s azt mondták, hogy Krisztus vezeti őket. Így Marchiai Jakab, a nagyobb bajt elkerülendő, visszatért a kolostorba. A két szemben álló párt hamarosan kiegyezett, és a felkelést elfoj-

tották. Ehhez az egyik oligarcha, Garai László nyújtott segítséget.

Az 1439. évi budai népmozgalomban az antifeudális motívumokat éppen úgy megtaláljuk, mint a pártérdekből szított nemzetiségi ellentétet, valamint a középpolgári réteg harcát a hatalomba való nagyobb beleszólás jogáért. A mozgalom azonban a szegényeknek nem hozott hasznot, csupán a hatalom csúcsain jött létre a szükségszerű kiegyezés, a királyné hozzájárulásával. A hosszú ideig húzódó budai mozgalom országos ügy is lett. Végeredményben megszűnt a német posztósok egyeduralma a tanácsban, mert osztozniuk kellett a hatalomban a városi elit többi tagjaival is. A polgárgyűlés helyére száztagú testület lépett, amely felerészből német, felerészből magyar tagokból állt, s amelynek legfőbb dolga, hogy megválassza a tanácsot. Az esküdt helyek száma szintén fele-fele arányban oszlott meg a két nemzetiség között, míg a bíró egyik évben magyar, a másik évben német kellett, hogy legyen. Hasonló rend volt 1413 óta Prága Óvárosában is, ahol a tanácsot felerészből németek, felerészből csehek alkották.

Bár a társadalmi harcokban a nemzetiségi ellentétek nem oldódtak fel teljesen, alapvetően mégis a kézműves közép-retegek és az elit küzdelme zajlott. E küzdelem úgy fejeződött be, hogy a német polgároknak osztozniuk kellett az időközben egyenrangú féllé vált magyar elittel, és a hatalom német-magyar kisajátítóinak közelednie kellett a középréteghez. A középréteget a szegény lakosságtól való félelem szorította az egyezkedésre.

Hasonló kiegyezés történt más városokban is. A pozsonyi nyugtalanság leszerelésére már 1414-ben megalakult a 24 tagú külső tanács, amely a számadásokat ellenőrizte. A század közepén azután itt is felbukkant a budaihoz hasonló rendeltetésű 60 tagú testület, amely a polgárgyűlést váltotta fel. Sopronban a 15. század második felében találjuk hasonló népesebb testület első nyomait. 1460 óta Kassán is kimutatható a létezése. Itt választott közösségnek (község, electa communitas) nevezték, megkülönböztetésül a csökevényesen vagy már csu-

pán az emlékekben élő polgárgyűléssel, helyi szóhasználattal: „fekete” közösséggel szemben. Dolga, jogköre az említettékéhez hasonlított. Kolozsvárott, Sopronnal, Pozsonnyal, Kassával ellentétben, a budaihoz hasonló nemzetiségi konfliktus színezte a középrétegek küzdelmét a kereskedő-vállalkozó elitel. De 1458-ban itt is megtörtént a kiegyezés. Az ország akkori kormányzója, Szilágyi Mihály és az országtanács jóváhagyásával a budai intézményeket honosították meg. A választott közösséget 50 magyar és 50 szász alkotta. A kormányzó elrendelte, hogy a város minden jövedelme egyformán illesse a magyarokat és a szászokat. Bártfán, Eperjesen a kassaihoz hasonló közösségek léptek a polgárgyűlés helyére.

Nem lehet állítani, hogy az új testületek mindig heves nyugtalanság, népmozgalom közepette keletkeztek. Voltak városok, ahol az elit, a jelekből ítélve, kevésbé volt tekintettel a középrétegekre. Érdekes például Szeged esete. A város a 15. század első felében még két saját bírót és tanácsot választó részből, Felszegedből és Alszegedből állott. Zsigmond 1412. évi oklevele szerint a polgárok gyűlésein a választások nagy feszültség közepette zajlottak. Az alszegedi gyűlésen kirobant viszály és lázongás miatt a király elrendelte, hogy a polgárok ezután évente válasszanak bírót és esküdteket, de a választók közössége 40 tagra korlátozódjék. Idáig a változás hasonlít az elmondottakhoz. Ám az elit uralma a 15. század közepén már eggyé olvadt Szegeden olyan erős lehetett, hogy a század második felében a választások iránt teljesen elapadt az érdeklődés. A bírák életük végéig viselték tisztüket. Mátyás király beavatkozása, rendelete kellett ahhoz, hogy visszatérjenek az évenkénti választásokhoz (1486). Az elit nagy magabiztosságára lehet következtetni az erdélyi szász városok számadáskönyveiből is. Az ország nyugati és északi városaiban a jelek szerint a számadások községi ellenőrzése szorosabb volt, mint Brassóban. Itt, a 16. század óta ismert számadások tanúsága szerint, a polgárok által választott ún. sáfár a várost és körzetét magában foglaló terület bevételeinek és kiadásának kisebb hányadát kezelte csupán. Igaz, a város falai között az

adószedés a polgárok által ellenőrzött módon történt. A 15. század végén már Brassóban is volt százas tanács, amelyet „közösségnek” (Gemein) neveztek.

A három nagy alsó-magyarországi (Garam-vidéki) bányavárosban élő középrétegek társadalmi súlya ugyancsak korlátozottabb volt annál, mint amelyet a pozsonyiak, soproniak vagy budaiak vívtak ki maguknak. Selmec-, Kőrmöc- és Besztercebányán a gyűrűs téri polgárok maradtak a hatalom letéteményesei. Minden döntés a közülük kikerülő bíró és a 12 esküdt dolga volt. A közösség életét ők szabályozták a németországi Goslarból átvett selmeci bányajog alapján. Létezett ugyan a külső tanács itt is, megvolt a polgárközösség is, de hatáskörük korlátozottabb. Jellemző, hogy az esküdteket a tanács önmagát kiegészítve, többnyire életfogytiglan választotta. És mégis: az egész közösséget érintő, az adófizetőktől komoly erőfeszítést igénylő és jelképes értelemben is oly jelentős adó kirovása, behajtása a bányavárosokban is közösségi keretek között történt.

Irányszatról van tehát szó, amely nem egyforma erővel érvényesült, és nem is vezetett szükségképpen hasonló eredményhez. Módosult a hatalom szerkezete, bizonyos kiegyezést tapasztalunk a felső- és a középrétegek között. Az elit polgárok korlátozott ellenőrzést engedtek a számadások vezetésénél, különös tekintettel a királyi adóra. A középréteg némi befolyással rendelkezett a tisztségek betöltésénél is, adott esetben egy-két befolyásos iparos bekerült a tanácsba, továbbá a választott közösség panaszokat, javaslatokat is előterjeszthetett. Röviden: a város hatalmi szerveiben meghozott döntéseknél a középréteg szempontjai is érvényesültek. Az ekkor kialakult intézményes keretek, vagyis a községi igazgatás rendje a 18. század elejéig alig változott. (A továbbiakban a község szót intézményes testület értelemben használjuk.)

Rá kell mutatni, hogy idegen, külső hatalom jelenlétében a fent jellemzett városi hatalmi viszonyok nem jöhettek létre. Így például a kellő szabadságokat élvező győri királyi város polgárai körében a folyamat nem juthatott végkifejletéig.

A győriek a 14. század óta a káptalan és a püspök szorításában senyvedtek, és a 15. századra elveszítették függetlenségüket. 1447-ben a püspök és a káptalan háromezer forint váltságot fizetett ki, amelynek fejében a szabad királyi Győr a Hunyadi János és Habsburg Frigyes német király közötti radkersburgi megállapodás alapján visszatérhetett az országba. Igen, de egyenesen a váltságot vállaló két földesúr kezébe, akik ettől kezdve a királyi várost sajátjuknak tekintették, az adót földesúrként hajtották be, jobbágnak tartott polgárai felett ők mondtak ítéletet. A bírák és az esküdtek a felsőbb hatalom közegei voltak, akik társaik akaratát legfeljebb tolmácsolhatták uraik előtt. Nem fér hozzá kétség, hogy Győrött vagy a hasonló helyzetű többi városokban a közösségen belül kialakult hatalmi viszonyok a szabad királyi városokétól gyökeresen különböztek. Esztergom helyzete átmenetinek mondható, mégis inkább a győrihez lehetett közelebb. Itt az érsek még 1397-ben adományba kapta a királyi város cenzusát, évi 400 forintot. A polgárság adófizetése tehát majdnem olyan volt, mintha magánföldesúrnak tartoztak volna. A várból az érsek tekintett rájuk, a káptalannal a vásárvám körüli viták miatt ellenséges volt a viszony, ilyen körülmények között a közösség belső hatalmi viszonyai nem alakulhattak a szabad városok mintájára.

Európában előbb-utóbb mindenütt felvetődött a kérdés: hogyan lesz képes az új elit tartósítani uralmát az autonómiát élvező városokban. Flandriában például a 13. század végén valóságos szakadás következett be a szegény- és középrétegek, valamint a tőlük életvitelben mérhetetlenül elkülönült és meggazdagodott elit között. Az éhínségek és a nyomor, a posztókereskedő gildéktől való függés pusztító felkeléseket robbantottak ki. A társadalmi küzdelmek sokkal hevesebbek voltak, mint magyar városainkban, jóval nagyobb tömegek vettek részt bennük. Flandriában a céhes középrétegek elkeseredett harca a grófok és a függetlenségükre törő francia királyok küzdelmével fonódott össze. Az elit a franciák mellé állt, s a híres

courtrai-i csatában (1302) döntő vereséget szenvedett a kisemberek által támogatott grófi seregtől.

A 14. században az európai városokban a népmozgalmak új hulláma bontakozott ki. Mindenütt a középrétegek – zömmel iparosok – harcoltak azzal a vállalkozó elittel, amelyet korábban, a 12–13. századi küzdelmek idején még a nemzetségi patriciátussal szemben támogattak. Ez az elit időközben a hatalom teljes birtokába jutott. A küzdelem jellegzetessége volt, hogy az elégedetlenekkel tartottak azok a vagyonos, feltörő polgárok is, akik nem tudtak beférkőzni a hatalomba. Itáliában a küzdelmek többsége a 13. század végén zajlott le. Rómában később: itt Cola di Rienzo 1347-ben állt a felkelt tömegek élére, s 1354-ben gyilkolták meg. Gentben Jacobus van Artevelde uralma az imént említett flandriai mozgalmak egyik epizódja volt. 1345-ben korábbi támogatói, a takácsok ölték meg. Etienne Marcel a dúsgazdag párizsi polgár is gyilkosság áldozata lett (1358), miközben az általa szított mozgalom a mély társadalmi ellentétek miatt átcsapott a feje fölé, s halálát a nép már teljes közönnyel nézte. Az említett híres városi mozgalmak közös vonása volt, hogy a támadásba lendült középrétegekből a politikai érettség, céltudatosság teljesen hiányzott. Speyerben (1340 és 1383), Mainzban (1332) vagy az olyan Hanza-városokban, mint Rostock (1407), Lübeck (1408 és 1416), továbbá sok-sok más európai városban – miként hazánkban is – leverték a mozgalmakat, amelyek bár kudarcra végződtek, mégis fontos következményekkel jártak. Az egyik legfontosabb következmény az volt, hogy az iparosok céhei nagyobb politikai szerephez jutottak.

A magyarországi mozgalmakra visszatérve az a következtetés kínálkozik, hogy nálunk a városi társadalom átalakulása később és rövidebb idő alatt zajlott le, mint a fejlett nyugat-európai városokban. A nemzetségi uralom rövidebb volt, az új elit hatalomra jutását a vezető városok többségében gyorsan követte a kényszerű közeledés a középrétegek felé. A hatalmi viszonyok módosulását az eddigi ismert adatok szerint csupán Budán, Pozsonyban, Sopronban és Kolozsvárott kí-

sérte hevesebb népmozgalom. Két helyen ezt is nemzetiségi ellentét színezte. Az északkeleti országrészben az intézmények átvételét látjuk, a bányavárosokban, az erdélyi szász városokban csekélyebb a középrétegek előretörése, Esztergom és Székesfehérvár a nemesihez közelebb álló jogszokások szerint élt. Lőcse a rozgonyi csatát követően emelkedett ki az általa vezetett szepesi szász települések közül.

Merészség lenne tehát azt állítani, hogy városainkban az elitet mindenütt a nép megmozdulásai kényszerítették engedményekre. A polgárság felső és középrétegének kiegyezése nálunk, az elmondottak alapján, nem magyarázható egyedül a városokban lappangó társadalmi ellentétekkel. Nem kétséges azonban, hogy a 15. század második felében városaink megszilárdult hatalmi-politikai szervezete már a nagy hagyományú és fejlettebb európai városokéra emlékeztetett.

A központi hatalom nem szövetkezik a városokkal

A 14. század végén, a 15. század első felében a magyar állam hatalmi viszonyait mély ellentmondás jellemezte. Kétségtelen, hogy az ország területe egységes volt, mert nem darabolódott hűbéres tartományokra. Az országos és udvari méltóságokat viselőik nem tudták örökíthetővé tenni. A méltóságokat a király adományozta időlegesen, és ő nevezte ki a megyéket vezető ispánokat is. A királyt továbbá hatalmas jövedelmek illették a különböző regálék és adók révén, ő volt a legnagyobb földbirtokos és királyi hatalmánál fogva rendelkezett a fegyverforgatásra kötelezett nemességgel is. A király volt a legfőbb bíró, az egyház felett pedig főkegyúri jog illette meg.

A 13. században a magyar államban még valóban az volt a helyzet, hogy a király személyes elhatározása döntött el mindent. A hatalmi szervezet arra szolgált, hogy érvényesítse a király felsőbbségét. Az említett mély ellentmondás később annak következtében keletkezett, hogy az egyházi és a világi nagybirtok s ezzel a nagybirtokosok hatalma jelentősen megnőtt. Az új helyzetben a királynak döntéseihez ki kellett kérnie a főurak jóváhagyását, s ők a 14. század végén már mindent megtettek, hogy az uralkodó hatalmának züllesztésével saját érdekeiket, területi hatalmukat erősítsék. Az efféle bomlasztással szemben tartós eredményt csak az a királyság remélhetett, amelyben az állam egységét az uralkodó személyétől függetlenül, tehát intézményesítve lehetett biztosítani. Ebből a szempontból nézve még az oly tehetséges Anjouk királysága sem mondható központosítottnak.

Zsigmond volt az az egyébként vitatott személyiségű kirá-

lyunk, aki az országban első ízben törekedett uralma központosítására. Királlyá választása idején az ország irányításának központja a királyi tanács volt. Ebben valamennyi egyházi és világi nagybirtokos megjelenhetett, és felelmeselhetette szavát. A tanács állandó tagjai a főbb méltóságok betöltői voltak. Luxemburgi Zsigmond közel két évtizedig folytatott szívós küzdelmet azért, hogy a királyi tanács tagjai saját hívei közül kerüljenek ki. Célját 1403-ra érte el, s csak ezután, tehát amikor hatalma már szilárd volt, fordította figyelmét a városokra és a nemességre. Hogy igényeiknek teret engedett, abban legfőképpen erősödésük játszhatott szerepet. Növekvő erejük kelthette fel irántuk a figyelmét.

1405-ben a király gyűlésbe hívta a joghatósága alá tartozó városokat, mezővárosokat és szabad községeket. Széles körű reformterve volt, s a mintegy két hétig tartó tanácskozásokon arra törekedett, hogy egységbe foglalja a városokat. A gyűlésen elhangzott óhajokat, javaslatokat megfontolva adta ki dekrétumát, amely gazdasági és jogi természetű rendelkezéseket tartalmazott a városokról. A Magyar Törvénytárban (Corpus Juris) ez az 1405. évi I. dekrétum.

A gazdasági reform lényege az volt, hogy az országot egyetlen egészként fogta fel, amelyen belül a hazai kereskedők szabadon adhatnak-vehetnek, egységes (budai) mértékeket használnak, egységesek a kiviteli tilalmak és az idegenek kereskedésére vonatkozó rendelkezések is. Jogi téren a dekrétum nem tett különbséget a városok, mezővárosok és szabad falvak lakói között, fellebbviteli fórumuknak a tárnoki széket jelölte ki, s a mezővárosokat is felruházta a földesúri bíraskodás jogkörével.

A dekrétum bevezetője figyelemre méltó módon hangsúlyozza, hogy a különböző pogány hadak pusztításai számtalan sanyarúságot okoztak „egyes egyedül azért, mert kőfalakkal ellátott városok és egyéb várépítmények hiánya és fogyatékosága miatt [az országnak] nem voltak olyan erősített helyei, ahol az emberek vagyonukkal elzárkózhattak és megvonulhattak volna...” A gyűlés folyamán adományozott kiváltság-

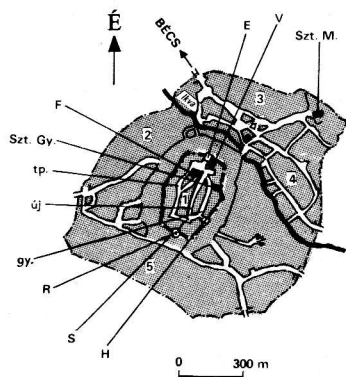
levelekben szintén visszatér ez a fontos és régóta ismerős védelmi szempont. Később, a 6. pontban viszont arról történik rendelkezés, hogy a királyi városok polgárai, vendégek vagy jobbágyságok szabadon költözhetnek más birtokosokhoz, és fordítva, magánföldesúri birtokokról is költözhetnek szabadországi királyi birtokra, várak területére. Itt lényegében a jobbágyságok szabad költözéséről van szó.

A két esetben, csakúgy mint a fellebbviteli fórum egységesítésekor, az a szembetűnő, hogy a király nem tett különbséget nagyobb városok és kisebb királyi települések lakói között. Nem gondolt arra, hogy más elbírálásban részesítse például a már fallal védett, jelentősebb városok lakóit. A szerfelett eltérő helyzetű településekből nem emelte ki, nem teremtette meg a polgárságot. Mint mondja: „határoztuk és rendeltük, hogy némely városokat védőfalakkal kell körülvenni, némely szabad községet vagy mezővárosokat a városok rangjára kell emelni...” Mindez arra mutat, hogy Zsigmond városokat, városiasodó településeket látott maga előtt, nem pedig polgárságot. Polgárságunk egyszerűen lekészt erről a találkozásról, mert még nem létezett, csak születőfélben volt.

Pedig a reformelképzelések feltehetően a polgári származású tanácsadótól, a dél-németországi Nürnbergi Márktól származtak. Hogy a helyzetet ismerte és kellően mérlegelte, arról a dekrétum több olyan pontja tanúskodik, amelyek a nagyobb kereskedővárosok, bányavárosok, fejlődőben levő fontosabb mezővárosok különleges igényeit veszik tekintetbe. Egyébként is, már 1402-ben árumegállító jogot adott Zsigmond négy határ menti kereskedővárosnak: Sopronnak, Pozsonynak, Nagyszombatnak és Bártfának. Ezek a tények is igazolják, hogy a városok között igenis léteztek eltérések. A dekrétum alkotói azonban, úgy látszik, még nem gondolták áthidalhatatlannak a különbségeket.

Zsigmond várospolitikai elképzeléseit már csak azért sem valósíthatta meg, mert túl sok város maradt egyházi kézen, kedvező adottságokkal bíró települések pedig frissen jutottak magánbirtokos kezére. Sajátos módon Zsigmond még ak-

JELMAGYARAZAT

- - - - - külső városfal (16. sz.)
 - - - - - régi fal
 1 belváros
 2, 3, 4, 5 külvárosi negyedek
 E előkapu
 F ferencesek
 H hátsó kapu
 R befalazott római kori kapu
 S Orsolya tér, egykori sópiac
 Szt. Gy. Szent György templom
 Szt. M. Szent Mihály templom
 V városháza (egykori ispáni épület)
 gy. Szent György utca
 tp. Templom utca
 új Új utca

Sopron

kor sem törekedett a városok kiszabadítására a földesúri hatalom alól, amikor erre módja lett volna. Az az igazság, hogy egyetlen magyar király sem ajándékozott vagy zálogosított el annyi várost, mint Zsigmond. 1412-ben 37 ezer garasért adta zálogul a lengyel királynak a 13 szepességi várost (köztük Iglót, Szepesbélát, Poprádot, Szepesolaszit, Szepesváralját), továbbá a lublói várat és uradalmat, valamint Podolin, Gnédza és Lubló városokat. Gyakran durván beavatkozott a városok belső ügyeibe, máskor a nagybirtokos uraknak nyújtott ehhez segédkezet. Alatta honosodott meg az a szokás, hogy megyésispánjait, egyéb híveit kinevezte egy-egy nyugati határváros védelmének ellátására.

A Zsigmond halálát követő anarchia, majd I. Ulászló (1440–1444) uralkodása alatt az udvarban a központosítás minden korábbi eredménye elveszett. Amikor például egy-egy főúr megszerezte azt a jogot, hogy maga nevezzen ki kapitányt valamelyik városba, az autonómián súlyos csorba keletkezett, mert a polgárok közösségei elvesztették közvetlen kapcsolatukat az uralkodóval. Így lett a hatalmaskodás áldozata Sopron

ron, amikor Cillei Ulrik 1440-ben saját kapitányát küldhette oda. De magát Hunyadi Jánost is említhetjük, aki 1452-ben Nagyszombat élére állított kapitányokat. 1441-ben Erzsébet királyné (Habsburg Albert özvegye) Sopront egyenesen Frigyes német királynak zálogosította el. Nyolcezer aranyat fizetett érte a Habsburg-uralkodó, akit Erzsébet fia, V. László gyámjának ismert el. Frigyes tartósan rendezkedett be Sopronban, még pénzverdét is működtetett benne, s csak 1463-ban bocsátotta vissza a várost. Megváltásként 80 ezer aranyat kapott Sopronért, falvaiért és a kezére jutott királyi koronáért. Ez az elzálogosítás olyan súlyos tett volt, hogy I. Ulászló és valamennyi magyar egyházi és világi úr ellenkezését kiváltotta.

Zsigmond uralkodásának, majd a halálát követő anarchiának a fejleményei azt mutatják, hogy városaink elit polgárai különböző okok, többek között saját súlyuk csekélysége miatt nem találtak szövetségesre a királyi hatalomban, miközben a nagybirtokosok erőszakos tettei a legnagyobb veszélyekkel fenyegették őket.

A városok nem szövetkeznek egymással

A 14. század végi bírósági reformok kapcsán megismert tárnoki bíróságból egy 1440-ig tartó átalakulás folyamán felső ítélőszék lett. A 14. századiakhoz képest megváltoztak az ítélethozatal körülményei. Nőtt az ítélkezésben részt vevő ülnökök száma. A felső bíróság most már előszeretettel alkalmazta Buda szokásjogát, amelyet, mint láttuk, a század elején a Jogkönyvben foglaltak össze. Így alakult ki a tárnoki jog, így szolgáltatott egyszersmind ez a jog lehetőséget néhány város elkülönüléséhez. 1441 után az ülnököket küldő „hét város” közössége többé nem engedte maga mellé más városok ülnökeit. Buda mellett Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Eperjes és Bártfa alkotta a csoportosulást, amelyhez Mátyás király idején nyolcadikként még Pest csatlakozott. A változás tehát az volt, hogy míg a század elején az országban utazó tárnokmester elé a legkülönbözőbb városok járulhattak döntésért (ítélkezéseiben a környék nagy városaiból jött ülnökök is segítettek), később a tárnoki bíróság a gazdag kereskedővárosok ítélőszéke lett. A többieket kirekesztették. Bár szorosabb szövetkezés nem jött létre a hét város között, s bár eltérő kereskedelmi érdekeik különösen a 15. század elején számos ellentétet robbantottak ki, gazdasági szerkezetük, társadalmi berendezkedésük egyre jobban hasonlított.

A városok sem a 15. században, sem később nem ismerték fel a tárnoki bíráskodásban kínálkozó egységesítő lehetőségeket, a tárnoki szék fejlődése mellékvágányra siklott. Egyes városok a „király személyes jelenlétéhez” fordultak felsőbb ítéletért. Köztük volt a két legrégibb, de fejlődésében megtor-

pant város, Esztergom és Székesfehérvár, közéjük tartozott továbbá Lőcse is, amely a sziléziai bevándorlók által hozott szepességi jogot (Willkür) használta. Ezek a személynöki városok. A személynöki szék fokozatosan alakult ki a „király személyes jelenléte” intézményéből. Harmadfokú ítéletért fordulhattak hozzá mindazok, akik nem nyugodtak bele a tárnoki vagy más városi fellebbviteli szék ítéletébe. Az említett személynöki városok ellenben közvetlenül tartoztak ide. A baj csak az volt, hogy a személynöki szék a perekben döntéseit a városi ülnökök meghallgatása nélkül hozta.

Az erdélyi szászok önálló bírói szervezetet alkottak. Mátyás király uralkodása alatt még Beszterce, valamint Brassó és vidéke csatlakozott hozzájuk (1464). A szászok fellebbezésükkel a Nagyszebenben székelő királybíróhoz fordulhattak. Az 1460-as évektől kezdve a szászok saját jelöltjüket választhatták a királybíró, másként gróf tisztségébe. Mátyás halála után azonban a frissen szerzett előjog csorbát szenvedett. Egyébként 1475 után a szászok egy összegben fizette a királynak az adót, s ettől kezdve szász universitasnak nevezték.

A városaink által oly fontosnak tekintett és annyira védett különleges jogállás igénye a polgárságot nem tudta szélesebb szövetségbe toborozni. A városi felsőbb ítélőszékek a tárnoki kivételével helyi (regionális) tömörülések maradtak. A 15. század második felében az egyes városok, város csoportok fontosabbnak tartották kiváltságaik megtartását az egységes polgári jog és a közös városi felső ítélőszék kialakításánál. Hasonlóképpen az országgyűlési szereplés sem tudta városainkat egységbe fűzni.

Az a gyűlés, amelynek tanácsait meghallgatva Zsigmond 1405-ben kiadta városi dekrétumát, nem országgyűlés volt. Sopron 1441. évi zálogba adása vetette fel először az ország rendjei számára a kérdést, mi is a viszonyuk a városokhoz. Ekkor fogalmazódott meg, hogy a városok szabadok, az ország testéhez tartoznak, s még a király vagy a királyné sem idegenítheti el őket. Ilyen esetben lakosaiknak ellent kell állnia. Fontos fejlemény volt ez, de az elvet csupán a hét tárnoki vá-

rosra korlátozták, a többiekre nem vonatkozott. A „szabadnak” tekintett városok pedig vajmi keveset törődtek azzal, hogy Esztergom, Fehérvár, Győr, Szeged, Zágráb és mások sorsa hogyan alakul.

1445-ből kelt az első dekrétum, amely a városokat a törvényhozók között említi, s a negyvenes évekből maradtak fenn az első, városokhoz címzett országgyűlési meghívólevelek is. I. Ulászló uralkodása (1440–1444) és Hunyadi János kormányzósága (1446–1452) idején az országgyűlésekre rendszeresen meghívott városok száma 20 felett lehetett. Bártfa levéltárában e korszakból a megjelenésre felszólító levelek egész sora maradt fenn.

Annak nincsen nyoma, hogy az országgyűléseken a városi követek lenéző bánásmódban részesültek volna. Az 1446. évi rákosi országgyűlésen például saját sátorban tanácskoztak, amelyben az V. László (a gyermekkirály), valamint a Hunyadi mögé állt főurak külön-külön felkeresték őket. Önállóságukat jól mutatja, hogy a László-pártot támogatták a Hunyadi kormányzóságát óhajtó köznemességgel ellentétben. Az országgyűlési dekrétumok tükrében úgy látszik, hogy a részvétel határozottan előnyös lehetett a városok számára. Így az 1445. évi dekrétum egyik határozata biztosította a kereskedők zavartalan közlekedését az ország területén, betiltotta az 1439 után felállított vámhelyeket. 1446-ban elrendelte az országgyűlés, hogy a városoknak ezután maguknak kell gondoskodniuk falaik védelméről, a kapitányok tehát sürgősen vonuljanak ki belőlük csapataikkal, familiárisaikkal együtt.

A nagyobb nyomaték kedvéért azt is kimondta a határozat, hogy a rendeletet nem teljesítő főúr nem hagyhatja el az országgyűlést. E határozat a városok és a köznemesség közti egyetértés következtében születhetett meg, hiszen a nagybirtokosok hatalmát kívánta korlátozni.

Az előnyös határozatok ellenére a városok húzódoztak az országgyűlési részvételtől, főként azért, mert sajnálták a pénzt a követküldésre. Minden meghívólevél kézhezvételekor alaposan mérlegelték: a kecsegtető előnyök megéri-e a rész-

vételt. Azt is fontolóra vették, hogy ne küldjenek-e más városokkal közösen megbízottat. A követek sokszor késve érkeztek a gyűlésre. Így azután több olyan jó alkalmat szalasztottak el, amikor a tömeges részvétel kedvezőbb határozatot eredményezhetett volna.

A passzivitást az magyarázhatja, hogy egy-egy meghívott városunk elsősorban csak az őt közvetlenül érintő feladatok, előnyök, nehézségek körében gondolkozott. A falakon kívül csak olyan politikai célokat követett, amelyeket saját erejéből is el tudott érni. Kevésbé érdekelték a nagyobb távlatú, az ország vagy akár csak országrészek városait magukba foglaló közös akciók. Ez magyarázza azt is, miért nem voltak fogékonnyak a városok az ország egészét fenyegető török veszéllyel szemben. Túl messze zajlottak a háborúk. Például az 1443–44. évi „hosszú” hadjárat előkészületeiről a követek annyiban tájékoztatták Lőcsét és Kassát, hogy megírták: a magyar urak általános adót vetnek ki a török elleni hadjárat előkészítése céljából. Mi azonban úgy véljük – mondják –, hogy a pénzt inkább a németeknek Magyarországról való kiűzésére akarják fordítani. Vagyis az adómegajánlás mögött, igazán nem jóhiszeműen, az Ulászló-pártiak mesterkedését gyanították az általuk támogatott László-pártiak ellenében.

Mátyás király uralkodása alatt a városok jóval ritkábban vettek részt az országgyűléseken. A király csak elvétve küldött meghívót, s a városok sem igényelték. Tartottak az adóterhektől, gyanakodtak a határozatok szándékai felől. Kisebb jelentőséget tulajdonítottak a városok részvételének a rendek is. Az 1525. évi dekrétum már meg sem említi a városokat mindazok felsorolásában, akiknek – ezen országgyűlés határozata értelmében – legközelebb súlyos büntetés terhe mellett kötelező lesz a részvétel. Végeredményben a városok nagyobb és tartósabb hatalmi támogatásra nem találtak a rendi országgyűléseken, és ez a fórum arra sem volt alkalmas, hogy előmozdítsa egymás közti szövetségüket.

A nemesség és a városok

Nemcsak a városok társadalma változott meg a nemzetségi uralom letűnése óta, hanem a nemesség gondolkodásmódja is. Jó példa erre a következő. 1358-ban Kassa városának még akkora volt a tekintélye a nemesség körében, hogy tanácsát döntőbírónak kérte két nagy hatalmú család vitás ügyében. Alig hetven évvel később viszont Bebek János tárnokmester nem volt hajlandó ugyanezen Kassa ülnökeivel közös asztalnál helyet foglalni, sőt saját kezével tépte meg szakállukat, és állatoknak nevezte őket. Az eset mutatja, mennyire átalakult a nemesi gondolkodásmód.

A köznemesség egyes területileg szervezkedő részei régen felismerték közös érdekeiket. Bár korántsem voltak egységesek, a nemesség hangadó csoportjai már a 13. század óta úgy tudták kifejezni felfogásukat, hogy azt minden nemes az ország egész területén többé-kevésbé magáévá tudta tenni. A megyék határai nem választották el egymástól a nemesség tagjait, inkább közeledés történt. Ezért is voltak Zsigmond központosító törekvései sikeresebbek a nemesség körében, mint a városok esetében. Az azonos felfogású, egymással amúgy is atyafiságban levő megyei nemeseket környezetük és minden érdekük, különösen pedig a főúri hatalmaskodások elleni védekezés szövetkezésre sarkallta.

A 15. század végére, Mátyás király uralkodásának utolsó évtizedében sajátos rendi felfogás alakult ki arról, mi a viszony jobbágy és földesúr között. Az újkeletűnek mondható gondolat lényege az, hogy a jobbágy a földesúr magánalattvalója. Letelepődése mindig nemesi tulajdonban levő birtokon tör-

tént vagy történik, következésképpen a jobbágy földesura hatalma, jogszolgáltatása alá tartozik. Az elv diadalra jutása nem magyar különlegesség, Németországban hamarabb jelentkezett és fontos indokul szolgált a tartományúri hatalom megerősödésében.

E felfogás befolyásolta polgárságunk helyzetét is. Zsigmond korában még nem volt nyoma, most viszont hátrányosan érintette mindazokat a polgárokat, akik valamelyik földesúrtól szerződéses formában szántót, de főképpen szőlőt béreltek. Általában pedig az ország minden olyan lakóját, aki bérlet formájában, tehát döntően ésszerű, kölcsönös előnyökön alapuló keretek között, városi keretek között kívánt földet művelni. Széles rétegről volt szó. A polgárságnak a falusi, mezővárosi eredetű bérlők tömege erőtartalmakat jelentett, ezenkívül a bérleti viszony kedvező árutermelési lehetőségeket biztosított.

A felfogásbeli változás Mátyás király halála után tovább erősödött. Több országgyűlési törvény is kimondta, hogy a városi polgárok más földesurak birtokain bérelt földjeik, szőlőik után kötelesek egy jellegzetes földesúri terhet, a kilencedet közönséges jobbágyok módjára leróni. Az új törvények (például az 1498/41. tc.) alapján a földesúrnak jobbágy és bérlő polgár között többé nem kellett gazdasági szempontból különbséget tennie. Ráadásul a Dózsa-felkelés leverése után hozott kemény törvények tovább szigorították a birtokjogi viszonyokat. Lehetővé tették, hogy a földesúr bármikor megválthassa a birtokán levő ingatlant, függetlenül attól, hogy jobbágyé, polgáré vagy nemesé volt. Bár a gyakorlatban az elvet nem sikerült mindig keresztülvinni, a polgári és nem polgári tulajdonviszonyok közötti szakadék szélesebb lett, mint valaha. Az élesen meghúzott határvonal mellől immár lesepertek mindazokat az átmeneti állapotú személyeket és településeket, amelyek hasonlítani igyekeztek a polgárokhoz, a városokhoz.

A jobbágy és földesúr viszonyáról kialakult rendi felfogás magát Mátyás királyt is befolyásolta a polgárság megítélésében. Igaz, támogatta az egymáshoz közel eső városok érdek-

szövetségeit. Ilyen volt az erdélyi szászoké, a bányavárosoké, valamint az öt északkelet-felvidéki városé, amelyet Pentalisnak (ötvárosnak) is neveztek. Az öt város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kísszeben) 1485-ben szerződéses véd- és dacszövetséget is kötött, jóllehet közös ítélőszékét nem alkottak, mert Lőcse és Kísszeben nem tartozott a tárnoki szék alá. Mátyás király ezeket a tömörüléseket, szövetkezéseket főként saját jövedelemnövelő céljaira használta fel, ezért támogatta őket. Közös adószedőt küldött hozzájuk, védelmi feladatok ellátására hívta őket össze.

A társuló városok között szorosabb összekötő kapocs, netán az egész országra vagy nagyobb részeire kiterjedő szövetkezés továbbra sem jött létre. Mátyás városokkal kapcsolatos politikája alig szorítkozott többre, mint teherbíró képességük növelésére. Városait elsősorban adóalanyoknak tekintette. Uralkodásának második felében megfigyelhető, hogy az adót egységesen, lehetőleg a városi küldötteket e célból összehívó tanácskozáson kívánta kiróni. Ez a törekvés azt mutatja, hogy a király és kincstartói a városokat egységes rendnek tekintették, függetlenül attól, milyen bírói ítélőszékhez tartoztak. Az összejöveletekből azonban nem alakult ki rendszeres, közös városi gyűlés, jórészt talán éppen a városok közönye miatt.

Mátyás halála után a nagybirtokos urak jobban rátelepedtek a városokra, mint korábban bármikor. Napirenden voltak a foglalások, zálogba adások. Szapolyai István például Nagyszombatot, Korvin János Zágrábot, Kinizsi Pál Szegedet birtokolta földesúrként. Óbuda és Sopron is zálogban volt a 16. század elején. Esztergom királyi városrészét Bakócz érsek négyezer forint kölcsön zálogaként szerezte meg. A király, II. Ulászló (1490–1516) végleg elbocsátotta hatalmából itteni alattvalóit, akik az érsek közönséges jobbágysai lettek (1502). A nagylucsei (Garam-vidéki) Dóczy család esete hét alsó-magyarországi bányavárossal arra példa, hogy a nagybirtokosok a városi polgárokat közönséges jobbágysai tekintették. Így fogták perbe az említett városok polgárait a királynő mint földesuruk előtt, s a bányavárosiaknak mélyen a pénzes ládáik-

ba kellett nyúltniok, hogy kiváltságos helyzetüket fenn tudják tartani. 1500-ban és 1502-ben megerősített kiváltságaik 1200 forintjukba kerültek. Igaz, a Dóczyak ezután már újfent polgárnak szólították őket.

A polgárok ellenben a paraszti tömegeket sújtották megvetéssel. 1514-ben a Dózsa-parasztháború felkelői nem letek szövetségest a polgárságban, mivel a városok falubirtokaik révén maguk is földesurak voltak. Óvatosságra intette a polgárokat az is, hogy a városi szegény rétegek rokonszenveztek a felkelőkkel. Kolozsvárott például a „keresztesek” közeli táborra felizzította a szegénység hangulatát, amely a falak közé menekült nemesek javait elvette, őket halálra kereste. A polgárság került a közbeavatkozást, csillapította a békétleneket. Később azonban, amikor a hadihelyzet kedvezőre fordult, könyörtelenül lecsapott. Buda, Kassa pedig zsoldosokkal vett részt a Dózsa-felkelés leverésére indított más hadműveletekben.

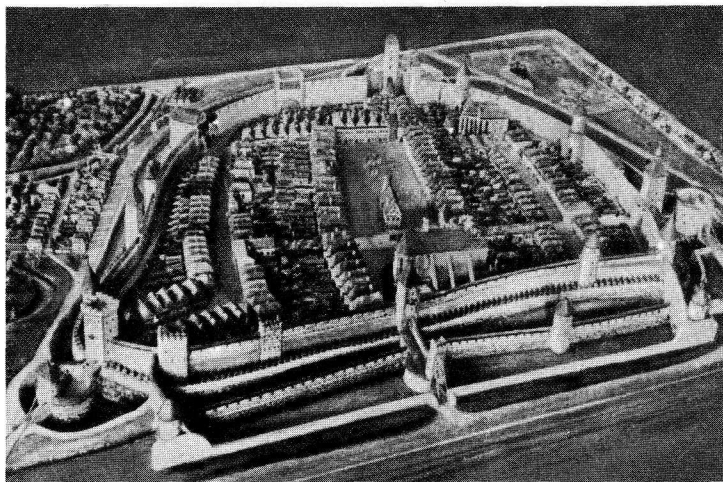
A parasztok felett aratott véres győzelem után, az 1514. évi országgyűlésen erősen hatott a köznemességnek Werbőczy által megfogalmazott állameszméje, s így az a felfogás is, melyet arról alakított ki, mi a helye a városoknak a rendi államban. E felfogás szerint a király és a nemesség a szent koronában egyesül. Vagyis az állam feje a király, tagjai pedig a nemesek. A városok a törvények szövegében a király elidegeníthetetlen jövedelemforrásai között szerepelnek (1514/3. tc.). A törvény a következő városokat említi:

1. Nyolc szabad (másként tárnoki) város: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Eperjes, Bártfa és Sopron.

2. Ezenkívül Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Lócse, Szakolca, Kisszeben és Szeged.

3. Körmöcbánya, Selmezbánya, Zólyom és a többi bányaváros (köztük Besztercebánya, valamint a négy kis Garamvidéki városka).

4. Nagybánya (Szatmár m.) és a Huszt várához (Máramaros m.) tartozó koronavárosok (ám utóbbiak gyakorlatilag falvak voltak).

17. Bártfa fából faragott makettje 1668-ból

5. Erdélyben a bányák, a szászok és Kolozsvár (a nagyobb szász városok közé Nagyszeben, Brassót, Segesvárt és az Erdély északkeleti részén fekvő Besztercét számíthatjuk).

Az 1514. évi törvény 15. cikkelyében az ország minden parasztjára kimondta, hogy „elveszítvén e hűtlenségi vétkük miatt szabadságukat, amely szerint egyik helyről a másikra költözhettek, az ő földesuraiknak föltétlen és örökös szolgaság alá legyenek vetve”. E súlyos és kegyetlen törvény, melyben köznemesek és nagyurak érdekei, bosszúvágya találkoztak, a Mátyás király halála után már folyamatosan erősödő röghöz kötési irányzatot zárta le.

Ugyanezen törvénycikkben mondták ki azt is, hogy az országban bárhol lakó összes parasztok közé egyedül „a királyi felséghez híven maradt szabad és fallal kerített városokat” nem lehet sorolni. Ezzel a megszorítással a városi élet tartalékseregét, a mezővárosok lakosságát is örökös szolgaságra vetették. Azt a széles réteget, amely szabad bérleteivel, birtokaival városias életformára törekedett, s amelyet egyébként, mint

láttuk, a földesúri jogról kialakult közfelfogás valójában már Mátyás uralkodása alatt fenyegetett. A polgárság különállását az 1514-es törvények a mezővárosok lakói és a jobbágyok rovására állapították meg. A városi polgár lehetőségei a törvények szerint azokéhoz képest voltak jobbak. A szabad költözés jogának megvonása azonban csapás volt a városokra is, mert népességük természetes utánpótlásától fosztotta meg őket. Buda és a többi szabad királyi város többször síkra is szállt e törvény eltörlése érdekében. Bár a törvényekből is kiderül, hogy a nemesség elismerte bizonyos városok különleges helyzetét, a polgárságot nem tekintette egyenrangú rendnek.

A polgári elzárkózás a középkori Magyarországon

Különleges volt-e az a helyzet, amelyet a városok foglaltak el a középkori magyar államban? Mindenképpen másként illeszkedtek hozzá, mint például a német vagy a francia városok a maguk államához. A német birodalomban a városok különböző szövetségekbe tömörültek, így védekeztek a féktelen anarchia ellen. A gyengülő hatalmú királyok saját városaik erejét minden eszközzel növelték, mert támaszt kerestek bennük. Belőlük lettek a későbbi birodalmi városok (a 15. század végén számuk 83 volt). Saját területükön ugyanolyan függetlenséget élveztek, mint a széttagolódás során önállósult tartományok urai, a fejedelmek. 1489 óta rendszeresen megjelentek a birodalmi gyűléseken, részt vettek tanácskozásain és az adó megajánlásában. Ami a tartományi városokat illeti, helyzetüket az határozta meg, hogy az állam és a város közti kapcsolaton ekkor már a tartomány és városai közti viszonyt értették. Ők a fejedelem által egybehívott tartományi rendi gyűléseken jelentek meg, és közreműködtek az adóra vonatkozó döntések meghozatalánál. A belső autonómia a polgári életforma nélkülözhetetlen része volt mind a birodalmi, mind a tartományi városokban.

Franciaországban az állam és a városok közötti viszony másként alakult. Itt sűrűbb a hálózat, és magasabb volt a városban élő lakosság aránya is. Az anarchia során a királyi hatalom és a polgárság között számos városban érdekközösség alakult ki. A francia királyok városaiban a hatalmat kézben tartó gazdag polgári réteget szoros szálak fűzték az uralkodóhoz. A király hivatalnokai beavatkoztak a városok mindennapi életébe,

nem engedtek minden téren önállóságot, rendszeresen kihasználták a szegények és a vagyonos polgárok ellentéteit, hogy az utóbbiakat magukhoz kössék. A királyság és a polgárság között keletkezett szoros kapcsolatok tették lehetővé, hogy a polgárok legyenek a központosító törekvések támaszai. Franciaországban az idők során naggyá duzzadt hivatali apparátusba tömegesen léptek polgári származásúak, egyesek a királyi tanács állandó tagjai lettek.

A német és a francia fejlemények láttán jobban kidomborodik, mi volt a különleges abban a viszonyban, ami a középkori magyar városokat az államhoz fűzte. Magyarország nem szakadt tartományokra, a városok tehát nem szervezkedhettek tartományi keretekben vagy azok mellett. A királyi hatalom meg tudta állítani a bomlási folyamatot. Városaink megőrizték autonómiájukat, ami elzárkózásuk lényeges tényezője volt. A német városokkal ellentétben azonban urukhoz nem hűbéri, hanem alattvalói kapcsolat kötötte őket. A király városaiban többnyire csak passzív anyagi erőforrást látott, néhány kivételes esettől eltekintve, anyagi erejük igénybevételén túl nem kívánt velük szövetkezni hatalma erősítése céljából. Nálunk szinte nyoma sincs annak az összefonódásnak, amely a francia királyi hatalom és a polgárság felső rétegei között keletkezett. Királyaink és városaink kapcsolatában az adónak maradt különleges jelentősége. A királyi várospolitikai fő elve általában az volt, hogy segíteni kell az adóalanyok gyarapodását, és meg kell óvni a közösség belső rendjét. A magyar városokat az adómegajánlásból fakadó érzékenységre, a felsőbb ítélkezés fóruma, az országgyűlési részvétel révén kínálkozó jó lehetőségek nem tudták tartósabb egységbe tömöríteni. Az anarchia elleni védekezés, a köznemesség és a városok közös érdeke sem teremtett tartós együttműködést. A nemesség rendi fejlődése folyamán, a város elzárkózása következtében távolodott egymástól.

Az elzárkózó magatartást egyetlen okkal magyarázni nem lehet. Okok, összefüggések rendszere hatott úgy, hogy városainkban a hatalmat kisajátító elit a falakon belül keresett tá-

maszt uralmához. Jobb híján kényszerült arra, hogy a hatalmi-politikai egyensúlyt a középrétegekkel folytatott korlátozott együttműködéssel teremtsen meg. Azt azonban nem lehet mondani, hogy az elzárkózás egyszerűen a feudális társadalomban elfoglalt helyzet következménye. Bonyolult folyamatról van szó, amelynek lényegét – az elmondottak mellett – elsőrendűen városaink demográfiai adottságai, gazdasági szerkezete, társadalmi tagozódása határozta meg.

MAGYAR HISTÓRIA

Réz, bor, posztó . . .

MAGYAR HISTÓRIA

Középkori városaink lélekszáma

Magyarország lélekszáma az 1330-as években az új otthonra találó vendégekkel együtt is csak akkora volt, mint a 12. század végén: mintegy 2 millió. A 15. század végén 3,5-4 millióra tehető a népesség. Azaz kétszáz év alatt duplájára nőtt. Azonban az átlagos népsűrűség még így is messze elmaradt hazánkban a 13. századi francia átlagtól, kétharmadát sem érte el. A növekedés mértéke sem egyedülálló. Anglia lélekszáma például 1100 és 1300 között megháromszorozódott. Magyarországon tehát sem a növekedés üteme, sem a népsűrűség nem változott olyan mértékben, mint Nyugat-Európában a 14. század első feléig.

Legjobban természetesen a parasztság lélekszáma emelkedett. A 15. század elejétől a növekvő lakosság már főként a mezővárosokba költözött, amelyek a 14-15. században alakultak ki. A megkétszereződött lakosság az élelmiszer-termelés ugyanilyen fokozását követelte. A legegyszerűbb még mindig a termőterületek bővítése volt, de fejlődött a termelés technikája is. A 14. század második felétől terjedt el a két- és háromnyomásos rendszer, valamint néhány más eljárás. A mezőgazdaság mind több vaseszközt igényelt, fejlődtek a szállítási módszerei és eszközei, ami a tömeges mezőgazdasági árutermelést bátorította. A gabona ekkor Európában általában 3-4-szeres termést hozott. Fellendült a malomipar: az országban mindenütt vízimalmok működtek, amelyek a földesuraknak szép jövedelmet hajtottak, mert az ő haszonélvezeteikhez tartoztak. A 14-15. században az alföldi legelőkön ridegen tartható marhát tenyésztettek ki. Súlya, magassága a ma elterjedt

szürke marháának mintegy 80-90 százalékát is elérte. Lovat elsősorban a nemesek tartottak.

A szőlőművelés a városi és mezővárosi polgárság példája nyomán széles körben terjedt a 14-15. században. Igen munkaigényes termelési ág volt, ezért nagyobb beruházást, hozzáértést, továbbá időszakonként sok munkáskezet követelt, különösen szüret idején. A török hódításig az ország legértékesebb borvidékei a déli Szerémségben terültek el (a Duna és a Száva között). Fejlett volt a szőlőművelés is a Kis-Kárpátok és Sopron körzetében, míg a hegyaljai, borsodi, hevesi termelés később, a 15. század második felétől bontakozott ki. A baranyai, erdélyi és más termőhelyek borait helyben fogyasztották, az előbb említettek azonban jelentős export-árutermelést folytattak.

Az ország gazdasági helyzetének jellemzése kapcsán szólnunk kell a bányakincs kiaknázásáról is. Az arany lelőhelyeit a 14. században fedezték fel, korábban folyami kavicsból mosták ki. A század végéig valóságos Eldorádó-korszak volt az aranyásásban, mert a felszíni rétegeket könnyen lehetett fejteni. Amikor azonban mélyebbre kellett hatolni, a termelés sokkal költségesebb és kockázatosabb lett. A termés hozam a 15. század harmincas éveitől kezdve visszaesett. Az ezüsttermelést hasonló hullámvázis jellemezte. Az ezüstrrel közösen előforduló réz bányászata a 14. század közepén lendült fel, két vidéken: a Gömör-Szepesi Érchegységben és a Garamvidéken. A leggazdagabbak a Besztercebánya környékén fekvő lelőhelyek voltak, de a nagy keresletnek örvendő réz termelése itt is, másutt is mind több műszaki nehézségbe ütközött. Különösen a vízbetörések okoztak nagy károkat, s változás csak a 15. század végén történt, amikor a Thurzó-Fugger vállalkozás nagyobb beruházásokat eszközölt, és fejlettebb technológiát használt.

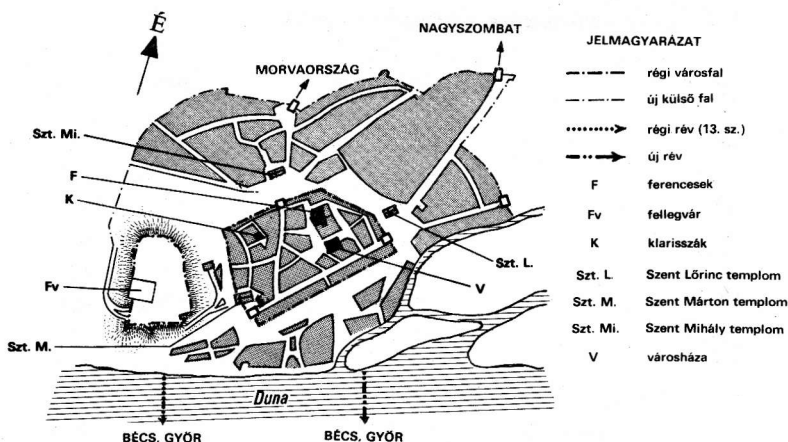
Az országos viszonyok vázlatos áttekintése után fordítsuk figyelmünket a városok lélekszámára. Sajnos csak közelítő becslésekre van lehetőség, amelyeket többnyire az adójegyzékek segítségével lehet elvégezni.

Legnépesebb városaink a középkor végén

<i>város</i>	<i>lélekszám</i>	<i>idő</i>
Buda	12-15 ezer	15. sz. vége
Pest	10 ezer	15. sz. vége
Szeged	7 ezer	16. sz. eleje
Brassó	6 ezer	15. sz. vége
Kassa	4-5 ezer	15. sz. vége
Kolozsvár	4-5 ezer	15. sz. vége
Nagyszeben	4-5 ezer	15. sz. vége
Pozsony	4 ezer	15. sz. közepe
Selmecbánya	3-4 ezer	16. sz. közepe
Beszterce (Erdély)	3-4 ezer	15. sz. vége
Sopron	3 ezer	15. sz. közepe
Bártfa	3 ezer	15. sz. közepe
Besztercebánya	3 ezer	16. sz. közepe
Eperjes	2-3 ezer	15. sz. vége
Lőcse	2-3 ezer	15. sz. vége

Itt említjük meg, hogy a magánföldesúr kezén levő Debrecen mezővárosnak a középkor végén már nagy volt a lélekszáma (9 ezer lakos a 16. század elején).

Sajnos a táblázat egyes adatai között olykor száz év különbség is van, aminek az a magyarázata, hogy a becsléshez használható források ritkák. Általában a 15. század második felétől a lélekszám már lényegesen nem változott. Kérdés, mikorra alakultak ki a megállapodott lélekszámok. Erre csupán következtetni lehet. Egy város általában akkor ért el bizonyos teljességet, ha kialakult az utcahálózata, és megépültek a falai. Jelentős növekedés esetén új utcák keletkeztek, és mint a nagyobb nyugati városoknál látható, előbb-utóbb falgyűrű épült az új részek teljes bevonása, védelme céljából (Firenze, Köln stb.). Pozsonyban és Sopronban a régóta meglevő külvárosokat a 16. század elején vették körül silány kőfallal, és így a régóta polgárjoggal rendelkező külvárosi lakosság végre olta-

Pozsony

0 300 m

lomra talált. Pest újabb, 16. század eleji fala a 15. század első évtizedei óta tartó bővülés következménye volt. Buda városfalai a 13. században már nagyjából a végleges vonalukon emelkedtek, igaz a 14. században készítettek egy külső falat, amely az északi külvárosokat védte. A budai külvárosok kedvezőtlenebb jogi helyzetén azonban e falépítés nem változtatott.

Másutt ennyi sem történt. Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Lőcse, Kassa falai a 14. század első feléig elkészültek, a század végére kiépült Kolozsvár, Nagyszében, Eperjes, Bártfa városfalai. A 15. században épült Brassóé, a 16. század második felében pedig Besztercebányáé. Szeged sohasem kapott falat. Az utcarend (telekrend) kialakulása mindenütt megelőzte a falépítést. Az utcahálózat és a fal keletkezési kora alapján feltételezhető, hogy városaink többségében a polgári lakosság lélekszáma a 14–15. század fordulójára megállapodott.

A 16–17. században a helyzet nagyobb mértékben nem változott. Pozsony népessége azért nőtt meg, mert Buda török kézre kerülése után nagyobb lett központi szerepe, az ország-

gyűléseket is itt tartották. Nagyszombatba sok budai és pesti polgár menekült a török elől, majd ideköltözött az esztergomi érsek is. Debrecen lélekszáma is emelkedett a három ország-rész között elfoglalt különleges helyzete és az állatkereskedelemben játszott központi szerepe miatt. Kolozsvár a 16. században Erdély legnagyobb városa lett. E gyarapodások azonban sem egyenként, sem összességükben nem voltak igazán számottevőek. Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, a bányavárosok, valamint az erdélyi szász városok lélekszáma nem változott, vagy csupán kis mértékben emelkedett. A gazdasági és politikai-intézményes szempontból is városnak tekinthető települések lakossága az ország teljes lélekszámának kevesebb mint 3 százalékát tehetné ki. A középkori Európában 2-10 ezer lakosú városokat lehet közepes méretűeknek tekinteni. A mieink ezek közé tartoztak. Egyedül Buda volt kivétel, és méretei alapján a harminc legnagyobb közé tartozott, ha nem tekintjük a hatalmas itáliai városokat; ugyanis Firenze, Milánó, Velence, Nápoly, Genova lélekszáma 80-100 ezer körül mozgott. A 16. században azonban már a közepes európai városoknak is 5-20 ezer lakosa volt. Városaink változatlan lélekszámukkal ekkor már csupán a 2-5 ezer főt számláló kisvárosok közé sorolhatók.

Jellemző az is, hogy a falak mögött álló házak, valamint a népesség sűrűsége csekély. A középkori magyar városok fallal védett belterületén 25-80 fős hektáronkénti népsűrűség lehetett. Például Sopronban a 15-17. században a házak sűrűsége 4-5 (a belvárosban 10-12), a népsűrűség 25-32 fő (a belvárosban 68-77 fő). Kassán a 16. században hektáronként 8-9 ház állt, amelyekben átlag 70 személy lakott. A közepes és nagy középkori nyugat-európai városokban a házak sűrűsége 15-20, egyes részekén jóval több, míg a laksűrűség 150-300 fő között váltakozott.

A külkereskedelem és a városok

A 13. század kereskedelmünkben is mélyreható változást hozott. Ennek fontos jele, hogy a nagyobb központokban országos vásárokat alapítottak. Azért volt rájuk szükség, mert az egyszerre nagyobb tömegben érkező árukat a hagyományos hetivásárokon már nem lehetett elosztani. Az új, rendszerint két hétig tartó „sokadalmakon” jóval több vásárló és áru jelenhetett meg. Új fejlődési szakasz kezdődött.

A 13. században Fehérvár és Buda tartott országos vásárt, de az 1350-es évek elejéig Sopron, Pozsony, Kassa és Beszterce is megkapta ezt a kiváltságot. Az országos vásárokon a kereskedelmet nem a király szabályozta, hanem a város. A vásár időpontját úgy állapították meg, hogy lehetőleg ne ütközzék a többivel. Két héten keresztül bárki, külföldi is, kis és nagy tételben, szabadon adhatott-vehetett. S minthogy Pozsony, Fehérvár és Buda vásárai augusztus 3-a és szeptember 15-e között egymást követték, a Szilézia és Bécs felől jövő kereskedő sorra végigjárhatta őket.

Az országos vásár kiváltságának adományával, a városhálózat átrendeződése jó időre lezárult. Esztergom, Óbuda, Pest (amely csak a 15. század elejétől lendült fel ismét) a 14. században nem tudtak országos vásárt szerezni, mert háttérbe szorultak. Nagy városainkban azonban a 14. század végéig már mindenütt tartottak évi országos vásárt.

Már szóltunk róla, hogy Károly Róbert nagy figyelmet szentelt a kereskedelem fellendítésének. A városokat támogató szabályozásba tartozott az ún. „árumegállító jog” is. A kiváltság birtokában a város az átvonuló vagy a környéken utazó

kereskedőket megállásra kényszerítette. Ki kellett rakni, megvételre kellett kínálni árujukat. E jog birtoklásából a gazdag kereskedők húztak igazi hasznót, mert szép jövedelemre tettek szert azzal, hogy bekapcsolódtak a közvetítő kereskedelembe. Esztergom árumegállítása még régi szokáson alapult, de ez nem a polgárság kiváltsága volt; Buda az 1244. évi pesti kiváltságlevél egyik pontját értelmezte úgy, hogy megszerezte ezt a fontos jogot. A 14. században Buda a nyugati forgalomban szinte egyeduralmat élvezett, mert Győr (1271) és Pozsony (1291) szerzett jogát nem tudta igazán kamatoztatni. A visegrádi kongresszus után (1335) a nyugati kereskedelem elkerülte Bécset, és a Nagyszombat–Buda útvonalon bonyolódott. Esztergom joga is értelmét veszítette, megszűnt. Árumegállító kiváltságot kapott ellenben Lőcse (1321) és Kassa (1347) az északkeleti forgalom ellenőrzése céljából. Kassáét I. Lajos később Budáéval tette egyenlővé. Nagyszeben azt a kedvezményt kapta, hogy mentesült a budai árumegállítás alól, s így szabadon kereskedhetett nyugat felé (1367, 1370). Az árumegállító jog előírásai sokáig egyszerűek voltak, nem hasonlíthatók az egykorú, jóval bonyolultabb nyugati szabályozásokhoz. A 15. században, amikor nagyobb lett a forgalom, már nálunk is árnyaltabb előírásokra volt szükség.

Az utazó kereskedőt az árumegállítás mellett az útkényszer is kötelezte. Királyi rendelet írta elő, hogy Budát külföldre utazáskor minden kereskedőnek útba kell ejtenie. Még a nagyszebenieknek is, szabadságuktól függetlenül. Az igazi teher-tételt azonban a feudális urak vagy testületek kezében levő vámok jelentették. A mentességet adó oklevelek elismerése, érvénye körül végeláthatatlan viták, perek folytak, a vámszedés pedig nagyban drágította az árukat. 1455-ben Buda és Bécs között, csupán a határig, összesen 37 vízi és száraz vámhely működött. A királyi harmincadvám még további tételként csatlakozott a kereskedelem költségeihez.

Az ország középkori külkereskedelmét gyakorlatilag az országos vásárokkal, árumegállító joggal kiváltságolt városok bonyolították. A külkereskedelem nagyságára, a fontosabb út-

irányokra, az áruösszetételre a harminccaddal kapcsolatos adatokból következtethetünk. A harmincadot az áru vámértéke alapján kellett fizetni, és ennek mintegy 5 százalékát tette ki (Erdélyben huszadnak nevezték). Csupán egy ízben kellett leróni valamelyik harmincadhelyen.

A középkor végén becslés szerint legfeljebb évi 1 millió 600 ezer arany forintot ért el a forgalom, ami mindenképpen alacsony összeg, és azt tükrözi, hogy a külkereskedelem csekély súllyal szerepelt az ország gazdaságában.

1457–58-ból ismeretes a pozsonyi harmincad teljes évet átfogó számadása. Az adatokból kiolvasható, hogy az áruösszetétel a 13. század óta nem változott, de az áruk értéke, tömege jelentősen megnövekedett. A behozott áruk túlnyomó többsége posztó volt, továbbá vasáru (kés). A kivitel felét az élőállat tette ki. A számadás egyik legfontosabb adata az, hogy a behozott áruk értéke messze meghaladta a kivitt árukét. Mint-hogy a forrásban nem szereplő kiviteli cikkek a hiányt nem fedezhették, általános felfogás szerint az ország a különbözetet egyedül nemesfém kincseiből, elsősorban vert arany forinttal egyenlíthette ki.

A 16. század elejéig megváltoztak az arányok, mert csökkent a külkereskedelmi mérleg deficitje. A változás a 14. század óta növekedő marhakivitelnek köszönhető. A 16. század első évtizedében már évente 40–50 ezer állatot hajtottak ki, az 1580 körül tetőző kereskedelem idején pedig mintegy 150–200 ezret. A XVI. század eleji adatoknál maradva, az élőállatok értéke becslés szerint 26, a réz 28, a bor pedig 13 százalékot tett ki valamennyi kivitt áru között. A behozatalban a textilféleségek aránya 66, a fűszereké (főleg bors) 15, a fémáruké 10 százalék volt.

A külkereskedelmi mérleg tehát a középkor végére a jelek szerint már megközelítőleg egyensúlyi állapotba kerülhetett, ami a Bécs és Dél-Németország, valamint a Velence felé irányuló marhakereskedelemnek köszönhető. Elsősorban az alföldi és tiszántúli nagy testű marhákat adták el, s az üzletbe a nagybirtokosok is bekapcsolódtak. Maga Mátyás király is

megforgatta tőkéjét a marhakereskedelemben, a budai bíró, Harber Mátyás az ő állatait is kihajtotta Velencébe, és az ertük kapott pénzen árut vett a részére.

A behozott posztóféleségek választéka bőséges volt. A Budai Jogkönyv például 49 fajtát sorol fel. A legrágább, luxus minőségű olasz posztók mellett drága németalföldi, jó minőségű angol és német, továbbá olcsóbb tömegárunak számító osztrák, sziléziai és morva szöveteket is hoztak.

Részleges adatok segítségével következtetni lehet arra is, mekkora lehetett a forgalom a külkereskedelem fő irányain. Az ország forgalma majd háromnegyed részében a Nyugat-Európához tartozó gazdasági övezetekkel bonyolódott: Szlavónián keresztül Itáliához kapcsolódott, a Duna völgyén, továbbá északkeleti irányban a Kárpátokon át a német és a lengyel területekhez kötődött. A román fejedelemségekkel bonyolított forgalom tekinthető a fő keleti iránynak, míg a törökkel még csekély volt a kapcsolat.

A szaporodó török támadások miatt az 1520-as években az itáliai forgalom nagyon megcsappant. Közben a rohamléptekkel fejlődő marhakereskedelem jóvoltából a 16. század derekára (1542. évi adatok!) a külkereskedelem mérlege már egyenesen aktív lett. Állatkivitelünk akkor az egész forgalom 55 százalékát, az export 90 százalékát alkotta. S bár a behozott áruk többsége továbbra is textilféleség volt, jelentős teret hódítottak az olcsóbb gyapjútermékek.

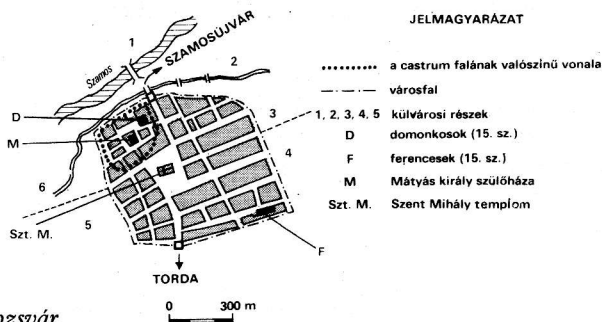
Melyek voltak a magyarországi kereskedelem fő útvonalai és csomópontjai? Már a 14. században nyilvánvaló volt, hogy az ország vásárlóereje komolyan érdeklí a nyugati kereskedőket. Cserekapcsolataikat a krónikus nemesfémínség Európa-szerte gátolta, ezért érdeklődésüket fokozta a magyar arany, de az ezüst is. Amikor az Anjouk hatalma megszilárdult, a pártfogásuk alatt fejlődő határ menti városok kereskedelme fellendült. Buda vezető szerepe a 14. század második felében csökkent, mert a királyi székhely és a hatóságok huzamos ideig Visegrádon működtek, maguk a budai kereskedők pedig csak közvetítő kereskedelmet folytattak, kiváltságaik oltalma alatt.

Ellenben Sopron és Pozsony gyarapodását a továbbiakban segítette, hogy közelebb feküdtek a határhoz, vagyis a délnémet városokhoz és Bécshez. Bécs árumegállító joga ugyanis 1335 után fokozatosan jelentőségét veszítette, s így a nyugati irányú kereskedelem helyzete is kedvezőbb lett. Kassa és a szepességi városok egyrészt saját körzetüket ellenőrizték, másrészt közvetítették Erdély forgalmát is. A dél-erdélyi szász városok ekkor még kizárólag nyugat és észak felé kereskedtek.

A nyugati határon Pozsony és Sopron virágkora a 15. század utolsó harmadáig tartott. 1402. január 22-én a két város, továbbá Bártfa, Lőcse és Nagyszombat árumegállító jogot kapott Zsigmondtól. Adománya, de más rendeletei is Budát gyengítették, velencei háborúi és a huszitákkal folytatott harcok pedig komolyan aláásták az itáliai és a csehországi kereskedelmet. Gyakorlatilag tehát a két nyugati városunk által ellenőrzött dunavölgyi útvonal maradt a legfőbb összekötő kapocs Európa fejlett vidékeivel. Pozsony közvetítette a kereskedelem túlnyomó részét, polgárai bérelték még a budai harmincadokat is. Az ország északi részén a városok az olcsóbb szövetek behozatalára és a rézkereskedelemre szakosodtak. Erdélyben a 15. század elejétől új fejlődést biztosított Szebennek, Brassónak és Besztercének az a körülmény, hogy megnyíltak előttük a havasalföldi és a moldovai román fejedelemségek, amelyekben szöveteket, késeket értékesítettek, s cserében élőállatokat, állati termékeket és borsot vásároltak.

Az 1460-as évektől bizonyos átrendeződés zajlott le a kereskedelemben. Egyrészt Bécsben ekkor nagy pénzromlás volt, másrészt Mátyás király háborúban állt III. Frigyesel. E két körülmény gazdasági pangást okozott, amelyet Pozsony és Sopron kereskedői nem tudtak átvészelni. Bajaikat tetézte Mátyás király északi politikája is. Morvaország és Szilézia elfoglalása után, az 1460-as években Boroszló (Wrocław) érintésével út nyílt Nürnberg felé, amely elkerülte a két magyar várost. Mátyás megszüntette Pozsony harmincadbérletét, és árumegállító jogát is elvette.

Budát erősítette az is, hogy Bécs szintén elvesztette áru-

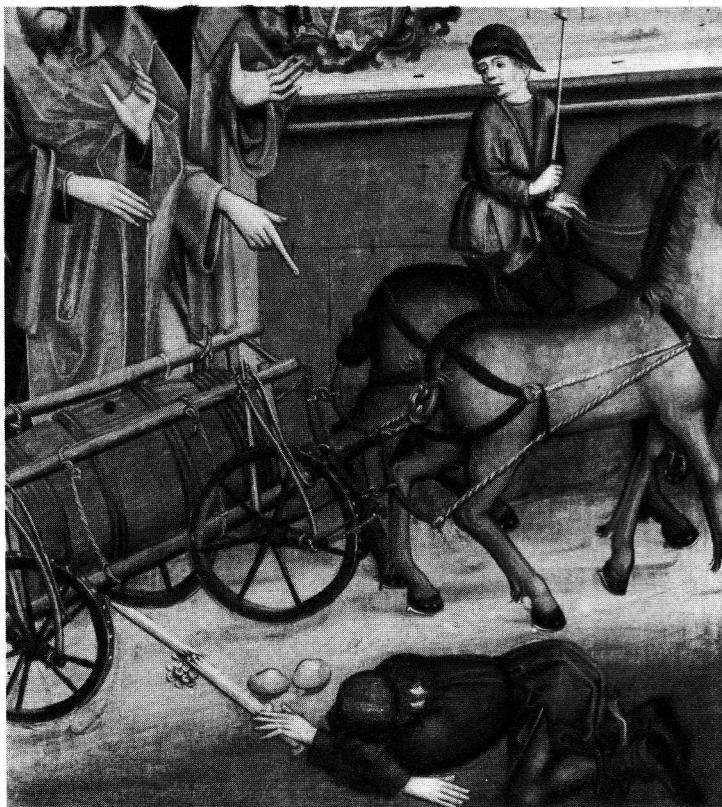
Kolozsvár

megállító jogát, amikor Mátyás elfoglalta. A 15. század végén becslés szerint a behozott áruk háromnegyede, a kivittek fele Budán cserélt gazdát. A század második felében ismét fellendült az itáliai forgalom, drága selymek, fűszerek, ötvösművek érkeztek. 1494-ben például a kincstár a szövetek 63 százalékát olaszoktól vásárolta, de ide özönlöttek a dunavölgyi kereskedelem áruai is. A 16. század közepén, Buda török kézre kerülése után, a Duna-völgyi út szerepe meggyöngült. Megnőtt a morvaországi (Brno–Szokolca–Nagyszombat), a sziléziai (Boroszló–Jablonkai-hágó–Trencsén), valamint a lengyel út jelentősége. Az utóbbi egyik ága Krakkóból Lőcsére, a másik Bártfa és Eperjes érintésével Kassára vitt. Erdélyben Kolozsvár a fejedelemség legfontosabb városa lett. 1558-ban egyszerre négy országos vásár tartására kapott kiváltságot, árumegállító jogot szerzett, és harmincadhely lett. A 16. század végén a fejedelemségben Kolozsvár a legnagyobb forgalmú város.

Utakról, árukról, forgalmi csomópontokról szólva, beszélni kell a szállítóeszközökről is. A Dunán sok áru hajózott, de a forgalom tetemes része az utakon bonyolódott, kocsikon és mázsaszekereken. A mázsaszekér már a 13. században is létezett, általában 6-8 ló vontatta. Méreteit jellemzi, hogy könnyen ráfért 200 lenyúzott marha bőre. A rugózás nélküli, csak teherszállításra alkalmas, ormótlan alkotmányok általában

karavánokban haladtak, s a szállítás, a vontató lovak váltása jól kialakított rendben, szervezeten zajlott. A vámhelyeken a harmincadosok által lepecsételt járműveket csak az áru-megállító joggal rendelkező városokban volt szabad újból ki-nyitni. Ilyenkor az árut a város mérlegén újból megmázsálták, ezért hívták a járművet mázsaszekérnek.

A kocsi lényegesen kisebb volt, csupán 2-4 ló húzta. Ez volt

18. Hordószállító kocsi

a belföldi közlekedés eszköze. Sok változata létezett, de valamennyinek közös tulajdonsága, hogy kevésbé rázott, mert a kocsiderekat felfüggesztették, vagyis a kocsiszekrényt le lehetett emelni a kerekekről. Gyorsabb is volt. Budáról például egyszeri (győri) lóváltással egy nap, egy éjjel négy embert vitt fel Bécsbe.

Hogyan értékelhetjük az ország külkereskedelmét? Magyarország a nemzetközi kereskedelemben nem játszott közvetítő szerepet. Tulajdonképpen végállomás volt. Kiviteli cikkeit, a bányatermékeket, a marhát és a bort csupán bizonyos irányokban tudta eladni. Viszont a cserében kapott posztó a nemzetközi kereskedelem jellegzetes, minden irányban értékesíthető áruja volt. Többek között ebből a lényegi különbségből is fakad külkereskedelmünk végzetes kiszolgáltatottsága, amit fokozott, hogy a mi áruink termelését kevésbé lehetett tömegesíteni.

Kik bonyolították a forgalmat? Buda, az ország központja, különleges helyzetben volt. Lakosságának kereseti esélyeit a királyi udvar és a hivatalok ittléte növelte; Buda tehát igazi fogyasztó város. Az országgyűlésekre felsereglő, bíróságokra járó megyei nemesek, a helyben lakó hivatalnokok, az udvarba látogató és Budán gyakran saját házat is tartó főurak jövedelmeik elköltésével nagyban serkentették a lakosság kereső, termelő tevékenységét.

A legnagyobb nyereségre a kereskedő-vállalkozó polgárok számíthattak. A délnémet és lengyelországi eredetű kereskedők úgy vetették meg Budán a lábukat, hogy beházasodtak. Egy-egy nagyobb német kereskedőtársaság fiókot nyitott. Például az augsburgi Fuggerek itteni képviselői a század végén a rézüzlet mellett bankügyletekkel, árukereskedelemmel is foglalkoztak, de volt budai fiókja a szintén augsburgi Welseknek is. Kisebb vállalkozók azonban ilyesmire nem kaptak lehetőséget, ők tehát a családalapítással járták ki az utat.

Az olaszok a 15. század második felében bukkantak fel ismét Budán. Mint korábban, most is itáliai selyemmel, szövettel, ékszerekkel kereskedtek. De foglalkoztak pénzváltással, bank-

19. Szekér

üzletekkel is. A firenzei Bontempi például, hiányos adatok szerint is, 1494 és 1518 között több mint 14 ezer aranyat hitelezett a királynak. A század végén velenceiek is ügködtek az itáliaiak között. Az olasz kereskedők, mint az udvar kitüntetett szállítói, általában mentesek voltak az idegeneket kötő korlátozások alól. Sajátos módon, a németekkel ellentétben, nem is törekedtek arra, hogy megszerezzék a polgárjogot. Amikor megszédtek magukat, hazatértek; így például Bontempi is végig firenzei maradt.

A Budai Jogkönyv érdekes különbséget tesz a kereskedők között. Boltos urat (Gewölbherr), kamrás urat (Kammerherr) és szatócsot (Krämer) különböztet meg. A boltosok idegenek, leginkább olaszok voltak. Bolthajtásos, zárt helyiségben tevékenykedtek, amelyet nem nyithattak meg az utca felé. Posztóval, vászonnal, fűszerrel, olajjal csupán nagyban kereskedhettek, kicsiben egyedül selymet árulhattak. A mai Országház utca volt az egykori Olasz utca.

A budai kereskedelem igazi urai a német kamrás urak voltak, akik kivételes helyzetüket még valószínűleg a 15. század elején vívták ki. Jórészt ők ellenőrizték a nagyban űzött posztó-

kereskedést, de – és erre fel kell figyelni! – a kiskereskedést is kezükben tartották. Ezért nevezték őket „posztómeteszöknék”, tehát olyan személyeknek, akiknek egyedül volt joga a végek megbontásához, a vásárló által kért darab levágásához és eladásához. Meghatározott számú, kőboltozatos, az utca felé nyitott kamrákból történt az árusítás, az eladás joga ezekhez kapcsolódott. A bolthelyiség a lakóházban volt. E posztóskamrák a mai Úri utcának a Szentháromság utcától délre eső szakaszán sorakoztak.

A szatócsoknak (török eredetű szó) is jellegzetes árusítóhelye volt. Ők olyan fából vagy kőből épült bódékban árusítottak, amelyek nem alkották a lakóház részét. A mai Dísz tér közepe táján sorakozhattak bódéik, tulajdonosaik fűszereket, olajat, olcsóbb selymet és vásznat árultak kisebb tételben. Ez levantei típusú kereskedés volt. A levantei kereskedelem két nagy árucsoporttal foglalkozott. Egyrészt úgynevezett igazi fűszereket kínált (illatosító anyagokat, gyógyfüveket, festékeket), továbbá borsot, amelyet ekkor általánosan használtak nemcsak ízesítésre, hanem tartósítás céljából is. Másrészt levantei áruk voltak a különféle öltözködési és divatcikk is, a drágakövektől és elefántcsonttól egészen a nyersselyemig. A budai szatócsok (kalmárok) kínálatát nem ismerjük, feltehetően olcsóbb cikkekre korlátozódott.

Többi városunkban a kereskedők nem szakosodtak olyan mértékben, mint Budán. Ugyanezért „kalmár” szavunk nem származtatható a budai értelemben használt „Krämer” szóból, nem mondhatjuk, hogy a kalmár „vásároló kiskereskedő, szatócs” lett volna (Etimológiai Szótár, 1970.). Kassán a középkorban a kalmár („Kromer”) nagy- és kiskereskedelemmel, főként posztóval foglalkozó gazdag polgár volt. E városban a kalmárok, kifejezetten gazdasági célból, társaságot alapítottak, amelynek szabályzatát 1446-ban állították össze. A 16. század első harmadáig általában 10-20 tagot számlált az egyesülés, amelynek középülete (a mai színház helyén) a Fő téren állott. Itt raktározták áruikat, termük is volt gyűlések és lakomák céljaira. A raktárat és a termet a térre nyíló bolto-

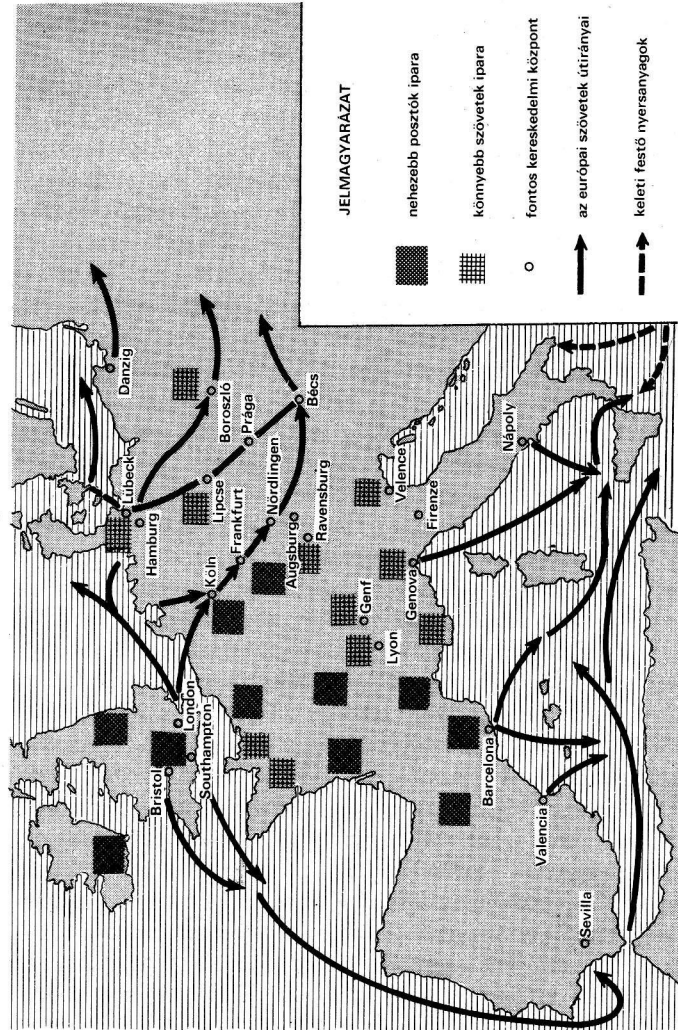
zatos helyiségek, úgynevezett Cromok szegélyezték, innen folyt az árusítás. A boltokért használoik bért fizettek.

Azért érdemes tisztázni a kalmár szó értelmét, mert rávilágít egy lényeges körülményre. Kereskedőink nagyban és kicsinyben is árultak. Kalmárkodó polgáraink a kiskereskedés monopóliumát mindenütt szigorúan szabályozták. Kétségtelen, a középkori posztómetszés nagy szakértelmet követelt, mert a drága árut mindenütt másként szőtték, eltért a bálák szélessége és hossza is. Gondosan kellett tehát a darabokat lemérni, szabni, nehogy túl sok anyag kerüljön hulladékba. Ám a nagyvárosokban az üzlet annyira fellendült, hogy a nagykereskedelem elvált a posztómetszéstől. Lübeckben például már a 14. század óta voltak olyanok, akik felhagytak a kiskereskedelemmel. Nálunk ilyesmire csak kivételes esetben került sor. Kalmárjaink jórészt a helyi piacról éltek, féltékenyen őrizték saját szűk köreiket is; a kis- és a nagykereskedelem összefonódása meghatározó szerepet játszott városaink elkülönülésében. Így értjük meg az árumegállító jog értelmét is, amely végeredményben a gyengék fegyvere volt. Kérlelhetetlen gyakorlása biztosította ugyan a kalmár hasznának tetemes részét, de egyik fő oka maradt annak, hogy a városok elzárkóztak egymástól.

Az árumegállító jog kiváltságáért, majd bővítéséért városaink nagy áldozatokra is hajlandók voltak. Az előjog mindig abban állt, hogy a kedvezményezett mások rovására jutott előnyhöz. Kassa például 1347 és 1494 között lépésről lépésre bővítette árumegállító jogát. Végül már minden arra járó hazai vagy idegen kereskedőnek kötelessége volt áruját Kassán eladni, vagy ha nem kelt el, visszavinni. És a kassaiak foggalkörömmel, tűzzel-vassal védték kiváltságukat. 1491-ben például súlyos perbe keveredtek Lőcsével, mert néhány ottani kalmár Kassa elkerülésével szállította áruját Erdélybe. Hármójukat elfogták, áruikat elvették. És a király ítélete Kassának adott igazat (1494 és 1496). Lőcse és Késmárk küzdelme az utóbbi város korlátozott árumegállító joga (1435) körül jó százötven évig tartott, számtalan összecsapás, árulás, dúlás tarkította.

Nemcsak a forgalom szerény méretei, a sajátos áruösszetétel és az ebből adódó kiszolgáltatott helyzet, valamint a kalmárkodás formái mutatják, hogy kereskedelmünk szűk keretek között mozgott. Erről tanúskodnak még azok az elszórt adatok is, amelyekből kiderül, hogy leggazdagabb kereskedő polgárainknak sem volt igazán nagy vagyona. 1500 körül egy nürnbergi származású budai vállalkozó teljes családi vagyona 15 ezer forintba volt tehető, ami mintegy 52 kilogramm arany értékének felel meg. Persze e vagyont csak részben lehetett mobilizálni. Egy selmecbányai vállalkozó hagyatéki leltára 1555-ben 27 ezer forint készpénzt vett számba, s ez hazai viszonylatban már magas összegnek látszik. De idézhetjük tizenegy kassai kereskedő esetét is, akik 1502-ben egy közös vállalkozáshoz saját erejükből csupán 3200 forintot tudtak összehozni.

Buda kereskedői valószínűleg gazdagabbak voltak, mint más hazai városokban élő társaik. Általában azonban még a 16. század elején sem tehetjük többre 10-15 ezer forintnál egy gazdag magyar városi polgár teljes vagyonának értékét. Márpedig ezek morzsák voltak a nagy európai városi vágyonokhoz képest. Firenzében Medici Cosimo és Lorenzo vagyona 463 ezer forint volt, ami 1620 kilogramm aranyra felel meg (1470). Dél-Németország leggazdagabb polgára 1450 körül egy Munprat nevű kereskedő, aki Konstanzban kb. 333 kilogramm arany értékű vagyont hagyott örököseinek. Mindehhez csupán még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy Magyarország aranytermelése a 15. század második felében évente 1500-1600 kilogramm körül mozgott. Vállalkozó, kalmárkodó polgárainknak tehát nem volt nagy tőkéje, jórészt ezért volt oly fontos számukra a kiskereskedelem is. S a nemzetközi kereskedelemben a kis tőke árnyékát senki sem tudta átlépni. Természetesen lehetetlen megmondani, hogy egy-egy üzletnek ténylegesen mekkora volt a haszna. A kamatláb nagysága azonban hozzávetőleg kifejezi, hogy átlagosan mekkora nyereséget lehetett remélni egy kereskedelmi vállalkozástól. Hazánkban a 15. században általában évi 10 százalék volt a kamat, Pozsony

A 15. századi posztókereskedelem fő irányai Európában

is ezt tekintette törvényesnek. Budán 5 százalékról tudunk. A legkedvezőbb hitelfeltételeket kínáló Itáliában a kamat ugyanekkor 8-12 százalék között ingadozott. Ellenben Brüggeben, csakúgy mint Nürnbergben, a törvényesen engedélyezett évi kamat 40-43 százalék körül járt. Az eltérő adatok hazai kereskedelmünk újabb sajátosságára vetnek fényt.

A középkorban a bankügyletek szorosabban kapcsolódtak a kereskedelemhez, mint napjainkban. Ezért a külkereskedelem szerény méretei és haszonkulcsa, másrészt a feltűnően kedvező hitelkínálat (évi 10 százalékos kamat) közti ellentmondást a magyar városi kereskedelem jellemző vonásának kell tekintenünk. Hiába volt olcsó a hitel! Városainkban a tőkefelhalmozásnak csak szűk keretei voltak, mert a forgalmat nem lehetett fellendíteni. A piac nem volt bővíthető.

Az igazi hasznót a közvetítő kereskedelem hajtotta, márpedig polgárságunkra a közvetítésből csak kis hányad jutott, mert az áru idegen kereskedő kezében volt útjának legnagyobb részén. Például a 15. században egy regensburgi kereskedő a Frankfurtban vásárolt posztót Bécsben legkevesebb 17, általában 30-40, olykor 58 százalékos haszonnal tudta továbbadni. Amikor ugyanez a posztó a végállomásra, Budára érkezett, árát már nem növelhették lényegesen. Nürnbergben a kamatláb valószínűleg éppen azért volt olyan magas, mert a kelet-európai kereskedelem nagy profitot hozott. Másrészt viszont az is igaz, hogy a keresletet nehezen lehetett – legalábbis hazánkban – tágítani. A zömmel úri fogyasztók igényei nem haladtak meg egy bizonyos szintet.

Elképzelhető, hogy a nagy profit magyarázza, miért nem törekedtek az olaszok budai polgárjogra, miért tértek haza, miután megszédtek magukat. Itáliában viszonylag alacsony kamatra kaptak hitelt, s tőkéjüket nálunk talán 40 százaléknál is magasabb haszonnal forgathatták meg. Ilyen nyereséggel érdemes volt hazamenni. Nem rajtuk múlt, hogy a forgalom nem növekedett, és így nem keltette fel több prédára éhes vállalkozó figyelmét.

Profitról, kamatról szólva, tisztázni kell, mit is takart tulaj-

donképpen a hitel kifejezés. Hitel nélkül a kereskedelem nem létezhet. A középkorban hitelt elsősorban a távolsági kereskedelemben működő vállalkozók vettek igénybe. Olyanok, akik „hitelképesek” voltak, azaz a kölcsönvett összeg erejéig fedezettel rendelkeztek. Az ügyletet váltólevélben rögzítették. A látszatra ártatlan szerződésben az adós elismerte, hogy helyi pénzben bizonyos összeget kapott, és megígérte, hogy adott helyen és időben tartozását a szerződésben kikötött pénzben fogja rendezni. Szükség esetén további leveleket is mellékeltek, melyek módosítottak az eredeti megállapodáson. A váltólevél célja látszólag az, hogy az adóst megkímélje a helyi pénz beszerzésének, a pénz utaztatásának költségeitől és veszélyeitől. Akár árut, akár pénzt adott kölcsön, a hitelező először is jutalékot kapott szolgálataiért. Minthogy valójában előleget is adott, a művelet egy kölcsönt is magában foglalt, melyet az adós a kikötött pénzben kamatostól adott vissza. Itt újabb, immár harmadik nyereszkeségi lehetőség kínálkozott a hitelező számára, mert igyekezett a legmegfelelőbb pénznemet és a legkedvezőbb átszámítási kulcsot ügyfelére kényszeríteni.

Így értjük meg, miért voltak kalmárjaink kiszolgáltatott helyzetben. A forgalom méretei korlátozottak voltak, és ők csak a végállomásnál, az áruk szűkebb piacon való „terítésekor” kapcsolódtak a közvetítőláncba. Jelentősebb haszonra tehát már eleve nem számíthattak. A haszonkulcs alacsony volt, és a tőkét nem lehetett gyorsan megforgatni. Ugyanakkor Nürnberg, Regensburg, Bécs és sok más nagyváros kereskedői minden irányban értékesíthető áruk közvetítésével foglalkoztak, hitelügyletekkel tettek szert nagy nyereségre. Pókok módjára, sok irányban szőtték a szálakat, így sokszorozták meg profitjukat, tőkéjüket gyorsan meg tudták forgatni.

Feltehetően ezek az okok magyarázzák azt is, miért szenvedett tőkehiánytól a magyar réztermelés. A 15. században a bányászat mély válságba került, pedig az európai piacokon ekkor már nagy volt a réz iránti kereslet. De a termelés egyre nehezebb és költségesebb lett, mert mélyebbre kellett fúrni a tárnákat, amelyeket elöntött a víz. Sorra buktak meg a köz-

20. Selmecbánya látképe bányaművekkel (1760)

vetítő kereskedőknek kiszolgáltatott vállalkozók, miközben a termelés technikája nem változott. Végül a krakkói Thurzó János nagyszabású vállalkozás keretében megfelelő nagy tőkét mozgósított, új szervezeti kereteket hozott létre, és megoldotta a bányavíz elvezetésének technikai problémáját. Sőt 1496-ban új rézvásztó kohót is üzembe állított: ólom hozzáadásával a rézércből a lelőhely közelében választották ki az ezüstöt. A Fuggerekkel társulva a Thurzók monopolizálták a réztermelést és kereskedelmet, s bár 1525-ben kivonultak az üzletből, a Fuggerek egy ideig még egyedül folytatták a termelést, amely később fokozatosan kincstári kezelésbe került (1546 után). Eközben a bányavárosi elit polgárság teljesen visszahúzódott a vállalkozásoktól, kereskedett, italmérési és egyéb előjogaiból húzott hasznot.

A magyarországi bányakincs tehát nem járult hozzá a hazai tőkeképződéshez, és csak csekély mértékben fokozta a munkamegosztást. A bányavárosokban korántsem tapasztalható az a lendület, amely a másik fő kiviteli cikk termelői és kereskedelmi központjait, Pestet és Szegedet jellemezte.

Egy francia utazó, aki a Szentföldről jövet 1433-ban Szeget is látta, azt írja, hogy „nyílt (vagyis erődítetlen!) nagyobb város, közel egy mérföld hosszú utcából áll”. Megfigyelte: „Temérdek szilaj és eladásra szánt ló volt a piacon... Azt mondták nekem, hogy három-négyezer lovat is vásárolhatna a városban valaki, annyi van belőle.” Pestről is azt írja, hogy ott igen sok a lókereskedő.

Pest és Szeged az állatkereskedelmen gazdagodott meg, rajtuk kívül budai és fehérvári polgárok is bekapcsolódtak az üzletbe. A két város, különösen a 15. század második felétől, a kiváló minőségű szerémségi borok eladásában is kiemelkedő szerepet játszott. Pest már Zsigmondnak is kölcsönzött pénzt, cserében visszakapta a szabad bíróválasztás jogát, és fokozatosan önállósult Budával szemben. A marha- és borkivitelben vezető városok gazdag polgárai tőkéjüket úgy is megforgatták, hogy legelőket béreltek, hiteleket adtak a tenyésztőknek. A marhatenyésztés, továbbá a bor- és gabonatermesztés a paraszti-mezővárosi termelés és kereskedelem legfontosabb tevékenységi területei voltak. A paraszti árutermelés fenndült. A 14. század óta a városias gazdasági viszonyok a tulajdonképpeni városoknál jóval szélesebb körben terjedtek el.

A középkori városi ipar

A középkori városok a kereskedőtőke uralma idején a munkát nem mechanizálták, és egy-egy üzemben alig néhány céhlegényt, olykor bérmunkást foglalkoztattak. Ismeretlen volt az a gondolkodásmód is, amely a profit növelése céljából emelni törekszik a munka termelékenységét. A városokban általában megvetették, sőt üldözték azt, aki ipari vállalkozóként a termelésben vállalt kockázatot. Ellentétben tehát a kereskedelemmel, a középkori ipari termelésben ritkán voltak említésre méltó kapitalista törekvések. A kézművesek kis üzemekben dolgoztak, a fejlődés helyett biztonságra törekedtek. A technika fejlődése a középkorban lassú volt.

Nehéz megmondani, hogy a korai időkben hány iparos dolgozhatott egy-egy városunkban. Számukat névsorok, jegyzékek segítségével lehet megállapítani. A leggyakoribbak az adójegyzékek, amelyek többnyire csak a 15. század óta állnak rendelkezésre. Minthogy a 14. század első felétől a 15. század első feléig számolhatunk a városi lakosság jelentős növekedésével, ez lehet az az időszak, amelyben az iparosok száma is emelkedett. Erdélyben a folyamat a jelek szerint valamivel később mehetett végbe.

Az adójegyzékek adatai értékesek, mert átfogó képet nyújtanak a polgárság rétegződéséről. Többnyire házról házra járva készítették őket, és az adózókat név szerint írták össze. A 16. század végéig a jegyzékekben előforduló foglalkozásnevek általában viselőik tényleges foglalkozását jelölték. A következőkben többször fogunk hivatkozni az adójegyzékek adataira, amelyek az esetek többségében a háztartásfőkre vonat-

koznak. Később részletesen szó lesz a család-háztartás szerkezetéről. Most olyan arányszámok következnek, amelyek nem a lélekszámhoz, hanem csupán az adófizetők számához viszonyítanak.

Az első használható adójegyzékek Sopronban és Pozsonyban maradtak fenn. Mindkettő 1379-ben készült, és az derül ki belőlük, hogy az adózók mintegy 20-25 százaléka lehetett iparos. Sopronban az adójegyzékek a középkor vége óta sorozatot alkotnak. A jegyzékekből tudjuk, hogy az iparos adózók aránya a 14. századtól a 18. századig nagyjából változatlan maradt, 20-25 százalék körül ingadozott. Pozsonyból kevesebb jegyzék ismert, de az arányok hasonlóak. A nagyobb nyugat-európai városokban az iparos adófizetők aránya jóval magasabb volt, 50-70 százalék körül járt.

Az alábbi táblázatban későbbi, 15. századi soproni és pozsonyi adatok mellé állítottuk további hat városunk adatait. A kérdés az, hogy melyek voltak a legfontosabb iparágak. A város neve alatt a felhasznált forrás éve áll, amelyet az iparosoknak az összes adófizetőkhöz mért aránya követ.

A táblázattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Budáról nem ismerünk az egész polgárságot felölelő adójegyzéket, az adatok más forrásokból származnak és részlegesek. Az iparo-

A vezető iparágak néhány középkori magyar városban

Város	Fő iparágak	Iparosaik aránya a többi iparoshoz képest %
<i>Buda</i> 1440 és 1490 között kb. 45%	1. Fémipar 2. Élelmezési ipar 3. Ruházati ipar	26,4 18,9 13,2
<i>Pozsony</i> 1434 24,1%	1. Élelmezési ipar 2. Ruházati ipar 3. Faipar 4. Építőipar	23,5 22,5 12,8 12,8
<i>Sopron</i> 1458 22%	1. Ruházati ipar 2. Élelmezési ipar 3. Faipar	24,8 20,7 13,1

Város	Fő iparágak	Iparosaik aránya a többi iparoshoz képest %
<i>Kassa</i> 1480-as évek 21,6%	1. Fémipar 2. Faipar 3. Élelmezési ipar 4. Ruházati ipar	23,6 18,0 18,0 18,0
<i>Bártfa</i> 1459 24,2%	1. Ruházati ipar 2. Fémipar 3. Faipar	26,3 20,0 14,3
<i>Kolozsvár</i> 1453 (csak a magyar iparosok!) 30%	1. Ruházati ipar 2. Fémipar 3. Élelmezési ipar	33,3 23,9 12,0
<i>Brassó</i> 1475 (egy város-negyed!) 33%	1. Fémipar 2. Ruházati ipar 3. Bőripar	23,0 23,0 18,5
<i>Szeged</i> 1522 17,8%	1. Ruházati ipar 2. Fémipar 3. Építőipar	41,7 18,6 11,6

sok száma a felhasznált forrásokban esetenként 100-200 fő között volt, egyedül Szegeden haladta meg a 250-et. A főváros mellett nyugati, északkeleti, erdélyi és alföldi városok is szerepelnek, bányavárosok azonban nem. A Garam vidék három bányavárosának 1542. évi úgynevezett hatvanadadó-lajstromából kiderül, hogy a kézművesek aránya az összes adófizetőhöz képest 19-25 százalék volt, a vezető iparágak az élelmszeripar, a fémipar és a ruházati ipar.

Mit olvasunk ki az adatokból? Az adófizető polgárok között a kézművesek aránya általában 20-30 százalék volt. Jellemző az is, hogy a ruházati ipar (szűcsök, szabók, vargák) mindenütt vezetett. Magas a fémiparosok száma is, kivéve a két nyugati városunkat. Az iparosok arányára és a vezető iparágakra vonatkozó adatok városfejlődésünk elmaradottságát fejezik ki. Egyrészt a fejlettebb övezetekhez képest nálunk később különült el a kézművesség, másrészt városainkban nem folyt tömeges ipari termelés.

Magyarországon is, másutt is eleinte kevés különbség volt

a városi és a falusi ipari termelés között. Szinte észrevétlenül következett be az az időszak, amikor bizonyos iparcikket nagyobb mennyiségben is el lehetett helyezni a piacokon. Nyugat-Európában az újonnan kibontakozó szakosodást annak idején az jellemezte, hogy sok bőrt, gyapjút igényelt. A korai középkorban a városi iparosok, Itáliától Flandriáig, mindenhol először a bőrkikészítés és megmunkálás folyama-
taiban szakosodtak. Egyes helyeken emellett az ókor óta tovább élt a posztókészítés hagyománya is (Firenze, Flandria). Hosszú ideig mégsem annyira a juhok gyapját, mint inkább bőrét keresték; kalapokat, lábbeliket, nyergeket, tarsolyokat, a legváltozatosabb használati tárgyakat készítették e fontos nyersanyagból. A falusitól elkülönülő városi kézművesség ekkor már sok olcsó munkáskezet foglalkoztatott. Bővültek az értékesítés lehetőségei, mert nőtt a fogyasztás. Mind több éhségtől úzótt ember keresett szerencsét a nyugat-európai városokban.

A bőrrrel dolgozó kézművesek közelebb álltak a falusi életformához, mint a posztógyártó kézművesek. A nyugati városokban a bőrkikészítő és varga mesterek sokáig nagy számbeli fölényben voltak. Ezt bizonyítják a katedrálisok üvegablakai is, amelyek még többnyire cipészeket ábrázolnak, takácsokat legfeljebb elvétve. A bőriparosok után a pékek és más élelmicikkekkel foglalkozó iparosok száma volt a legnagyobb. Később a divat átalakult, a polgárság szövetből és prémből készült ruhákat kezdett viselni, s mindinkább megvetették a „falusias” bőr ruházati cikkeket. Utánozni kezdték az ősi posztógyártó helyek termékeit, s ezzel új szakasz kezdődött a nyugat-európai városok árutermelésében.

A magyarországi városokban a termelés ilyen lassú, többlépcsős fejlődési folyamatának nincs nyoma. De van más különbség is. Középkori városainkban és környékükön az úri és paraszti fogyasztók mellett a rendszeres és rugalmas piaci keresletet teremtő fogyasztók léteztek ugyan, de nem alkottak széles tömeget. Kevés volt Magyarországon a valóban városi fogyasztó.

Ami városi ipari termelésünk korai fejleményeit illeti, valószínű, hogy a városi fogyasztók igénye már valamikor a 14. század folyamán hatott a termelésre. A 15. század első feléig mindössze annyi változás történt, hogy míg régebben a bőr-
iparosok mellett takácsok is találtak megélhetést, később a külföldi posztó nagy tömegű behozatala elvette a szövőmesterek kenyerét. 1379-ben a szövők aránya még 15-18, a bőriparosoké 13 százalék volt Sopronban és Pozsonyban. Városi kézművességünk általános jellemzője, hogy a piaci kereslet nagyobb számban a vargákat, szabókat éllette, tehát olyan mestereket, akik elsősorban végterméket állítottak elő. Azt mondhatjuk, hogy városi ipari termelésünk lényegében átlépte a fejlődés egyes szakaszait. Akkor bontakozott ki, amikor Nyugaton már virágzott a posztógyártás.

Iparágaink helyzetét a tömeges termelés szempontjából vizsgáljuk meg. A tömeges termelés feltétele az, hogy a termék nagy mennyiségű vagy nagyméretű, készítése sokakat foglalkoztat és a munkafolyamat szervezett. A középkorban tömeges termelés a szövőiparon kívül csak az építőiparban, egyes fémiparokban és a bányászatban alakult ki. A középkori Magyarország városaiban a posztókészítés gyakorlatilag jelentéktelen volt. Ebben szerepe lehetett annak, hogy nálunk a juhtenyésztés elmaradt, a ló- és a szarvasmarha-nevelés mellett, az előállított gyapjú kevés volt és silány minőségű. Azért a posztós mesterségek nem hiányoztak teljesen, a 14. század végén legalább hatféle ismert. Budán és Brassóban a 15. század folyamán az ún. felvásárló vagy kiadásos (németül: *Verlag*) rendszer nyomait is ki lehet mutatni, feltehetően másutt is létezett. Falusi jellegű háziipar maradt a vászonszövés, amelyet asszonyok végeztek. Bártfa, valamint kisebb mértékben Eperjes, Kassa saját vászonipart fejlesztett ki. E helyeken a város határának szegénysége szorította az asszonyokat a vászonkészítésre, Bártfán a háztartások jó harmada üzte. Az utolsó műveletet, a behozott vásznak fehérítését a város saját üzemében végeztette, s így különleges minőségű termék született, amellyel a város kizárólagos joggal kereskedett.

Egy keresett, finomabb szövettéveség, a barchent tömeggyártását már nem sikerült Magyarországon meghonosítani. A barchent szálfonala len, keresztfonala gyapot, s az úri fogasztók körében nagy keresletnek örvendett. Zsigmond 1411-ben elrendelte, hogy valamennyi barchenttel foglalkozó iparos költözzön Kassára. Ám hiába volt az erős állami támogatás (kereskedelmi monopólium, vámmentesség, kényszerintézkedések), a külföldi behozatal, a szervezetlen piac és a változékony királyi politika miatt a vállalkozás két-három év-tized alatt megbukott.

Egy másik tömegesen termelő ipar, az építőipar jellemzője az volt, hogy hiányoztak belőle a kereskedő-vállalkozók. Az egy építkezésen dolgozó mesterek, kőfaragók és a többiek együttesét páholynak nevezték, amelyet az építómester vezetett, helyettese a pallér volt. A 15. században a páholyokat kezdték kiszorítani az építőcéhek. Az építómesterek használatos csekély volt, nem tudták belőle eszközeiket fejleszteni; legfontosabb szerszámaik elérték egy batyuban. A munka befejeztével az építők szétszéledtek.

Az építkezéseknél a gazdasági haszon többnyire másodlagos szempont volt. A házépítésekhez nem kapcsolódott spekuláció. Az építők még egy-egy nagyobb vállalkozás esetében sem remélhették, hogy meggazdagodnak. Az 1350-es évekig a legkiválóbb mesterek általában birtokot kaptak jutalmul, de a 15. század építőművészei már városi polgárok voltak. Kassai István mester, a hazai késő gótika egyik legkiválóbb alkotója, a 15. század második felében többek között Bártfán, a diósgyőri vár építésén, Kassán, majd Budán működött. Maga Mátyás király foglalkoztatta. Előbb Kassa, majd Buda polgára lett, Kassán bekerült a választott község tagjai közé. Mesterünk példája is mutatja, hogy az építés különleges szabadságot ígért, de nagyobb gazdagságot aligha. Kassai István nem gyűjthetett nagy vagyont: 1465-ben például a bártfai Szent Egyed-templom páratlan szépségű szentségházáért mindössze 35 forint díjazást kapott.

A középkori fémipart általában kezdetleges szervezettség

jellemezte, technikai fejlettsége viszont a körülményekhez képest figyelemre méltó szintet ért el. A középkorban általában a különlegesen tartós, éles, erős eszközök készültek fémből. A fémek – köztük nemesfémek – feldolgozása a bányászattól a kész tárgyig igen sok kézi munkát, erőt, ügyességet kívánt. Fémeszközök tömeges gyártásáról azonban Magyarországon nem tudunk, tömeges előállítás csak kevés helyen valósult meg, például Dél-Németországban. A Felső-Ausztriában gyártott kések árubehozatalunk fontos tételét alkották, de többnyire továbbadták őket a román fejedelemségek és a török területek felé. Jóllehet, a középkori fémipar kevésbé volt alkalmas a tömegesítésre, a fémek iránti kereslet folyamatosan nőtt. Szerszámok, fegyverek, záruk, lakatok, kerékvasalások, rácsok, szögek készültek fémből a városi, mezővárosi, falusi iparosok műhelyeiben.

A bányagazdaságban és kohóiparban hazai viszonyaink között a középkor végére tömegtermelés és tőkekoncentráció jött létre. 1542-ben a Garam-vidék három bányavárosában az adójegyzékben összeírt bányászok, kohómunkások, szénégetők az adózók felét-kétharmadát tették ki. A középkori bányagazdaság nagyobb technikai fejlesztését mégis két tényező akadályozta. Minthogy faszenet használtak, az erdőkhöz voltak kötve. Kezdetleges volt továbbá a műszaki színvonal. Jóllehet a 13. század óta számos újítás született, s a Thurzók által bevezetett technikai megoldások fellendítették, fejlesztették a bányagazdaságot, a bányavárosok lélekszáma mégsem volt magas, és nem nőtt a 16. században sem.

Összegezve: magyar városainkban az ipari termelés csak hellyel-közzel, inkább kivételes esetekben öltött tömeges jellegűt. A következő kérdés az, hogy városias fogyasztótömegek hiányában milyen értékesítési lehetőségek kínálóztak az iparosok számára.

Az eltérő lehetőségek erősen megosztották a kézműves társadalmat. Például az ötvösök, a fegyverkészítők, az öntők a városon kívüli úri fogyasztók luxus megrendeléseire is számíthattak, míg egyes mesterek különleges piaci adottságaik követ-

keztében, számottevő kereskedelmet is tudtak folytatni (szabók, tímárok, mészárosok). Az iparosok többsége azonban csak korlátozott helyi igényekkel számolhatott.

A 15. század elején a Budai Jogkönyv 58 ipart különböztetett meg, s e szám a század végére 70-re emelkedett. Egy időpontban azonban mindössze 30-50 ipar működött az egyes városokban, többségüket 1-2 személy üzte. A nagyobb nyugat-európai városokban az egyszerre működő iparok száma általában 90 felett volt.

Mint mondtuk, az értékesítés első csoportjába tartoztak az úri fogyasztókra is tekintő luxusiparok. Kétségkívül az ötvösség volt a vezető mesterség, céheibe tartoztak általában a képfestők is. E mesterség többnyire nagy befektetést kívánt, mivel igen drága anyagokat használtak fel. A nemesfémek ismerete sok mestert terelt a pénzváltás, a pénzüzetek felé. Nagyszombatban a 15. század elején több esküdt, városbíró ötvösmester volt; Harber budai bíró és udvari marhakereskedő is fenntartotta ötvösiparát. Az ötvösmesterség virágzása a 15. század elejétől figyelhető meg, leginkább a nemesi és az egyházi kincshalmozás élte.

A hazai ötvösség fő központja, érthetően, Buda. Később a kassaiak, a kolozsváriak, valamint a szebeniek, brassóiak vettek részt a budai ötvösökkel. Magyarországon fejlesztették tovább az ún. sodronyzománc-technikát. Aranylemezre finom ezüst sodronyhálót helyeztek, amelynek közei különleges rajzolatot adtak. A közöket gyönyörű színű zománcokkal öntötték ki, tűzüket az aranylemez fénye fokozta. Előszeretettel alkalmazták az eljárást például kelyhek díszítésére. A 16. század első felére a mesterség erősen átalakult, mivel az új szélesebb fogyasztóréteg sok ezüstitárgyat igényelt.

A fegyverkészítés ipara a kovácmesterségből vált ki. A pánccélok, sisakok, kardok, sarkantyúk készítői külön mesterségekben tevékenykedtek. A török háborúk idején a katonákkal megrakott városokban a „kardcsiszárok” (kardkészítők, javítók, élesítők) mestersége páratlan virágzásnak örvendett. A fő-

21. *A Kolozsvári fivérek Szent György szobra (14. század)*

nemesség azonban a középkorban nem itthon vásárolta fegyvereit, hanem például Nürnbergben.

Igazi városi mesterség volt az öntés is. Középkori városi kézművességünk egyik legnagyobb értékű alkotása a Sárkányölő Szent György szobra. Alkotói, a Kolozsvári testvérek, Márton és György a 14. század második felében működtek. A Szent György szobor esetében nagyobb bronztárgyak (keresztelőmedencék, harangok) készítésekor alkalmazott mód-

szert használták. A „viaszveszejtés” során először tömör agyagon viaszból mintázták meg a kiöntendő szobor felületét. Ezután újabb agyagréteget raktak rá, majd az egészet kiégeték. Az égetés során kiolvadt viasz helyén üreg maradt, amelybe úgy öntötték óvatosan az olvadásig hevített fémeket, hogy a legkisebb részletet is kitöltse. S bár a Szent György szobor bonyolult alakzat, a művelet sikerült. Nagy művészi értéke mellett tehát egy technikai bravúr emlékét is őrzi ez a műalkotás, amely városi iparosaink hozzáértésének méltó bizonyítéka. Megrendelésének körülményei ismeretlenek, egy feltevés szerint I. Lajos király ajándékaként került mai helyére, a prágai Hradzsínba.

A 15. század óta városi mesterséggé fejlődött a löfegyverek gyártása. Kerekas ágyút Nagyszebenben már a 14. században készítettek. A mesterség részben az öntéshez kapcsolódott. A Hunyadiak óta a központi hatalom is felismerte a városokban gyártott löfegyverek fontosságát, Mátyás király nagyobb hadjáratok alkalmával több városból hozatott ágyúmestereket. Budán a 15. század végén királyi öntőműhely működött. Az öntés azonban ritkán hajtott üzleti hasznot, a város katonai okokból vonta ellenőrzése alá a műhelyt, továbbá azért, mert szerteágazó üzemi tevékenység folyt benne, amelyet össze kellett hangolni. Például a lőszert is az ágyúmester készítette.

E különleges mesterségek – már csak a felhasznált anyagok tartóssága miatt is – maradandó tárgyakat alkottak. Számos ipar terméke azonban nem maradt fenn. Tudjuk például, hogy a magyarországi tímáripár messze földön híres volt; a francia nyelvben a magyarok népnévéből képzett igével (hongroyer) fejezik ki a bőr különleges módon való kikészítését. A mesterség készítményeit nem ismerjük, pedig a tímárság az ország nyugati, északi, valamint erdélyi részein egyaránt virágzott. Sok bőriparos már a 13. századi városokban is – a kiterjedt állattenyésztésnek köszönhető nyersanyag-lehetőség következtében – tímár vállalkozásokba fogott, és olykor az elit polgárság tagja lett. Ők az üzletelő mesterek jellegzetes képviselői. Erdélyben a tímárok és vargák, más, bőrrel dolgozó iparosok

valódi virágkort éltek meg a 16. század elejéig, mert a román fejedelemségekben remek piaca volt a csizmáknak, irháknek, bőröknek s egyéb bőrárúknak. A nagy humanista Honterus Jánosnak (1498–1549), Brassó messze földön híres evangélikus prédikátorának is városi tímármester volt az apja, aki megengedhette magának, hogy fiát három külföldi egyetemen taníttassa.

A mészárosmesterség városaink többségében kiváltságos helyzetet élvezett. Az állatok levágása, feldarabolása hozzáértést kívánt, de a mesterség titkai közé tartozott a megfelelő állat kiválasztása és megvásárlása is. Sok helyütt a mészáros egyúttal tőzsér – marhakereskedő – volt, aki olykor a város határától távol üzetelt. Budán még bőrrel is kereskedtek a mészárosok, a tímárok kifejezett kárára. Nemcsak számban vezettek a többi mesterség között, hanem tehetősebbek is voltak. Brassóban viszont csak húsméréssel foglalkozhattak, mert az itt működő tímárok és más gazdag polgárok tartották kezben a bőr- és az élőállat-kereskedelmet.

A ruházati iparban a szabó-, a varga- és a szűcsmesterség volt a legelterjedtebb. Helyi adottságok, hagyományok következtében változott a helyzetük a kézműves társadalomban. A 16. század elején gazdagabb vargák cserzést is végeztek Kolozsvárott, és kiszorították a tímárokat. Bőrkikészítés, felsőrészek szabása céljából bedolgozókat alkalmaztak, példájukat a szász városokban is követték. Kassán már a 14. században néhány varga valóságos vállalkozóként működött, bár többségük mégis szegény, javító-foltozó varga maradt.

Hasonló volt a helyzet a szabóságban is. Ez volt feudáliskori városaink legnépesebb mestersége. Általában e szakma művelői szegények maradtak, azonban a nagy vidéki keresletet néhány vagyonos vállalkozó kitűnően kihasználta. A foltozó-szabók mellett egyes helyeken konfekció – ún. „váltó” – szabók is működtek, akik például Kassán a 16. században szintén tartottak bedolgozókat. Mezővárosi, falusi vásárokon adtak-vettek, és olykor még a posztókereskedelembé is sikerült betörniök. A szűcsök a vagyonosabb mesterek közé tartoztak.

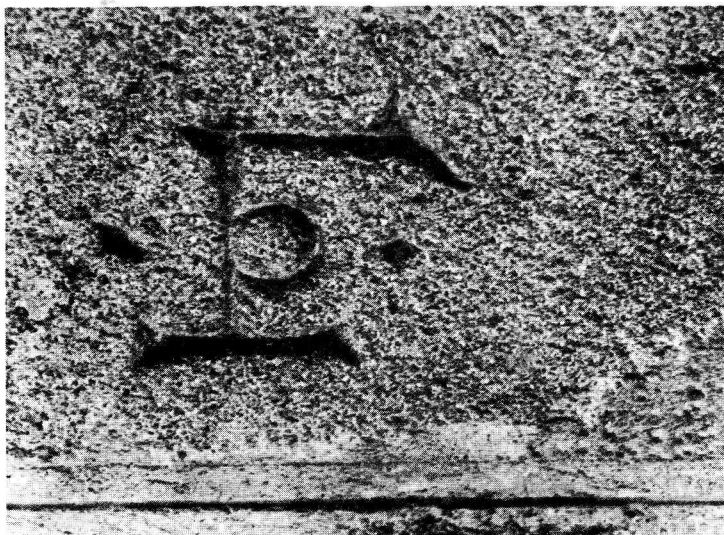
Az említetteken kívül vállalkozói manipulációkra nyújtott lehetőséget a sütőipar is. Erre Budán találunk példát. Itt a zsemlyesütők mindig el tudták adni áruikat a sok idegennek, noha a polgárok többsége nem vásárolt tőlük. Malmokat tartottak a Dunán, és így az őrlés hasznát is lefölözték. A többi városban a sütés általában háziipar maradt, az asszonyok végezték. Néhány asszony alkalmilag árult kenyeret felvidéki és erdélyi városainkban, ahol a pékmesterség szinte ismeretlen volt.

Említsük még meg a szűk, helyi vásárlóközönség részére termelő iparosokat, akik a kézművesség derékhadát alkották városainkban: kovácsok, tű- és szögművesítők, réz- és ónedény-készítők, lakatosok, kádárok, kocsigyártók, bódnárok, asztalosok, fazekasok.

Középkori kézművességünket jellemezte, hogy kevés félkész terméket állított elő, az áruk óriási többsége végtermék volt. Olykor meg lehet ugyan figyelni, hogy a munkafolyamat egy-egy része önálló mesterséggé vált ki (például a bőrkikészítés), de az is gyakori, hogy a tagolódás egy idő múltán megszűnt, a mesterségek ismét összefonódtak (tímárok, mésszárosok, vargák). Kevés népes mesterségünk volt. Kézműves mestereink kiváltságos helyzetet élveztek, mivel maguk adhatták el áruikat. Ez a körülmény magyarázza részben gazdasági önállóságukat, részben pedig társadalmi súlyukat is. Elvértve fordult csak elő, hogy termékeiket kereskedők közvetítették.

Ez a helyzet nem kizárólag a magyar városokra jellemző. Minden középkori városban élt több-kevesebb önálló iparos. Az ellenben valóban szokatlan, hogy a jelenség – a mesterek önállósága – általános legyen. Emellett még azt is tapasztaljuk, hogy egy-egy mesterség vagyonosabb művelője az elit tagjai közé emelkedett. Nagyobb nyugat-európai városban, mondjuk Nürnbergben, ez nem történhetett meg. Ott a nagy vagyonú elit réteget áthidalhatatlan távolság választotta el a kalmarkodó iparosoktól.

A kézművesség különleges helyzetben volt tehát Magyarországon. Érthető, hogy csábította mindazokat, akik ki akar-

22. Kőfaragójegy Kőrmöcbányáról

tak törni jobbágyi kötelékeikből, de a szabad emberek is vonzotta a védettség, amelyet a céhes polgárok élveztek.

Mi a céh? A céh az iparosok érdekvédelmi szervezete volt, az árakat és a piacot monopolizáló csoportosulás. A céheknek változatos formái jöttek létre, hiszen az alapításkor a község, a tanács és az iparosok kívánságait kellett összehangolni. A céhszervezet iparáganként és városonként más-más időpontban keletkezett, de előfordult, hogy egy városban több mesterséget összefogó vegyes céhek és több város azonos foglalkozású mestereit összefogó céhek is alakultak. A folyamat a 14. század második felétől hosszú időn keresztül tartott. A céhek alapítólevelei mindig korlátozásokat tartalmaztak azokkal szemben, akik a csoportosuláson kívül maradtak, így teremtetek kiváltságos helyzetet a céhtagoknak. Tény az is, hogy Magyarországon a 15. század végéig az ismert mesterségek alig harmada

(Budán kivételesen kétharmada) tömörült céhekbe. Többnyire azok, amelyek a legjobban félték a versenytől. Bortermelő városainkban például kádárcéh nem létezett, vagy kezdetleges maradt, mert – kivált szüret táján – alig győzték a munkát.

A céh egyik legfontosabb kötelessége a fogyasztó érdekeinek védelme volt. A Budai Jogkönyv például így rendelkezett: „... a pékmesterek a dénáros kenyeret negyedfél márka súlyúra, az egydénáros fehér kenyeret két márka és három nesség [nehezék] súlyúra süssék. A pékmesterek továbbá mindig süssenek a vásárra dénáros és féldénáros kenyeret.” Azokat a pékeket, akik többször készítenek rossz, sületlen árut, a Jogkönyv előírása szerint büntetésül vízbe kell hajítani.

A céh felelősséggel tartozott tagjai egyenletes színvonalú munkájáért, ellenőriznie kellett a termelést. A mesterségeken belül ez természetesen a beszerzés, a munkafolyamat és az értékesítés egyenlősítéséhez vezetett. Egy németországi röpirat, a *Reformatio Sigismundi* (1439) fogalmazta meg a leg-tömörebben: „a kézművességet azért találták ki, hogy mindenki megkereshesse vele a napi kenyerét”. Vagyis nem az egyforma jövedelem, hanem a jövedelemszerzés esélyeinek kiegyenlítése volt a cél. De ez az elv természetesen csak a céhen belül érvényesült.

A középkori kézműves céhek legfőbb célja a fennálló helyzet biztosítása volt. Ha azt nézzük, milyen vontatott volt a műszaki fejlődés, a céhszervezet hátránya kétségtelen. Ha ellenben arra a létbizonytalanságra gondolunk, amely például az ipari forradalom idején fenyegetett minden kézművest, akkor a céhes világot, mely békét és nyugalmat akart, a céhbeli aranykorának látjuk. Kétségtelen, a megelőzési gondoktól szabadult kézművesek bámulatos eljárásokat, ma is féltve őrzött tárgyak tömegét alkották. A posztókészítést, textilfestést, hajóépítést, kocsigyártást éppen úgy említhetjük példaként, mint a könyvnyomtatást, az építő-, az öntő- és más mesterek csodálatot kiváltó műveit. A céhek társadalmi jelentőségéről részletesen szólunk még a későbbiekben.

A mezőgazdasági termelés

Az iparosmunka mellett más termelőtevékenység is folyt városainkban. Kezdetről fogva nagy szerepet játszott a mezőgazdasági termelés. A királyi kiváltságlevelekben gyakran szerepeltek földadományok: szántók, rétek, legelők, erdők. A 19. század második feléig a városok határa a középkori helyzethez képest keveset változott. Az első rendelkezésre álló összehasonlító adatok azt mutatják, hogy a birtokolt terület nagysága szempontjából városaink között jelentékeny különbségek voltak. A hatalmas legelőkkel körülvett Debrecen vagy Szeged határa jóval 100 ezer kat. hold felett volt. Nagyszombaté, Pozsonyé ellenben a 15 ezer kat. holdat sem érte el. Eperjes, Bártfa területe kevesebb volt 10 ezer kat. holdnál. Kassa, Lőcse határa 20 ezer hold alatt maradt. Brassó 30 ezer kat. hold feletti területe tehát már nagynak számított.

Sok városunkban a szántóföldi gazdálkodás mellett szinte kezdettől fogva találkozunk szőlőműveléssel. Pozsony, a jobb parti Pest (Buda), Esztergom, Zágráb, Nagyszombat lakói már a 13. században foglalkoztak vele. A szőlőművelésnek az a jelentősége, hogy kiszorította a földközösségi keretekben folytatott gazdálkodást. Az 1379. évi soproni telekkönyvből kétséget kizáróan megállapítható, hogy a földközösség, melynek olyan határozott bizonyítékát adja, a 14. század közepén már felbomlott, a régi telkek felaprózódtak. A bomlást a szőlősgazdák indították el, akik megtagadták, hogy nagy fáradtsággal telepített szőlőik az újraosztáskor mások kezére jussanak. Így keletkeztek mindenütt az egyéni és örökletes tulajdonú szőlőingatlanok. A megmaradó szántók, külvárosi kertek

is magántulajdonban maradtak, míg a réteket, legelőket, erdőket a polgárok közösen használhatták.

A polgárság, ahol tehetett, szőlőt telepített. Nagyszombat polgárai a város kis határa miatt már a 13. század végén földet béreltek a szomszédos birtokosoktól szőlőtelepítés céljaira. A 15. században már általános volt, hogy egy-egy borvidéken városi, mezővárosi polgárok, sőt falusi jobbágyok béreltek szőlőket a földesúrtól. Neki a bérbeadás azért volt előnyös, mert a terület egyébként parlagon maradt volna. A Hegyalján Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kassa gazdag polgárai vagy maguk a városok vettek szőlőket; Pest, Szeged tőzsérei között szerémségi szőlőbirtokosok voltak. Itt-ott külső szőlője volt bányavárosi és más városi polgároknak is.

Minthogy a bortermelés hozzáértést, bonyolult munkaszervezetet igénylő termelési ág, pusztán robotoltató keretek között nem lehet megvalósítani. A szőlőművelő városokban és a borvidékeken számottevő bérmunkás réteg talált jórészt idényjellegű munkát. Munkája, fogyasztása miatt e réteg a városi lakosság részét alkotta. A napszámosok a gazda házában húzták meg magukat, helyüket gyakran változtatták, ők vásárolták a kenyeret, az olcsó házi vásznat, jórészt belőlük éltek a serfőzdek és a 16. század óta virágzó pálinkafőzdek.

Az 1430-as években adataink szerint Pozsonyban, Sopronban, de feltehetően Nagyszombatban is a polgárok több mint fele szőlőbirtokos volt. Pozsonyban ekkortájt egy gazdának évente átlag 32 hektoliter bora termett, Sopronban 22 hektoliter. A két város bortermelésének évi értéke durva becsléssel átlag 30 ezer arany forintra tehető. Érdeemes megjegyezni, hogy a helyi bortermelés szempontjából kedvezőtlen fekvésű Bártfa vászonipara hasonló értéket állított elő. A nyugati határszél városai bortermésük tetemes részét évszázadokon át Ausztriába, Morvaországba, Sziléziába vitték, Pozsony a 14. század óta Budára is szállított. Sopron évi termése 40 százalékat vitte külföldre, és a 15. század végén polgárainak már 80 százaléka tartott szőlőt. A város a borkivitel biztosítása céljából különféle kiváltságokat szerzett, amelyeket olyan fontos-

23. Városrészlet és gabonakereskedő Kolozsvári Tamás
garamszentbenedeki oltárképén (1427)

nak tartott, hogy az 1510-es években az osztrák kereskedőkkel szemben lemondott az árumegállító jogról, csakhogy fenntartsa ausztriai kedvezményét.

Budán minden második polgár saját borát fogyasztotta. Tekintélyes volt a kassai, kolozsvári szőlőbirtokosok száma is. E városok termése alkalmatlan volt exportra, mégis aki tehette, szőlőt vett a határban. A bor kelendő élelmezési cikk maradt, mert sok kút vize alkalmatlan volt az ivásra. A szőlőparcella értéke biztos volt, hiszen termése mindig eladható áru. A borkészlet emellett a spekulációt is lehetővé tette. Érteni kellett a tárolásához, s ha a tulajdonos kivárta a gyenge szüretű évet, jó pénzt kapott. A spekulációk miatt a bor ára a középkorban mindig magasan állt. Igaz, a szőlőművelés is jelentékeny befektetést igényelt, gyors megtérülésre a magas árak mellett sem lehetett számítani. Egy 15. századi soproni feljegyzésből azért kiderül, hogy a szőlőbe ruházott összeg tíz év alatt megkétszereződött.

Elvben bárki vehetett szőlőt. A 16. század elején Budán a nagy termést szüretelő birtokosok jó harmada kereskedő, fele vagyonos iparos volt. Pozsonyban (1434) a boradót is tartalmazó jegyzékből kitűnik, hogy az iparosok közül kb. 22 százalék elsősorban a bortermelésből élt, és még további kb. 21 százaléknak volt szőlője (itt 187 iparos közül összesen 79 volt szőlőbirtokos). Hasonló a helyzet más városaink szőlőbirtokosai körében is. Az ingatlanszerzés volt e korban a legjobb pénzbefektetés; adott esetben a ház, a szőlő vagy más birtok egy-egy kölcsön fedezetét is képezhette.

A kereskedelmi célú bortermelés serkentette a paraszti árutermelést, a szőlőtulajdonosokat a polgári tulajdonformák, a kapitalista gazdaság felé terelték. A 16. században főként Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyében mezővárosi, paraszti árutermelők boron kívül marhát és gabonát is vittek a piacra. Nyereségüket kereskedelmi vállalkozásokba fektették (bérletek, zálogügyletek), sok bér munkást alkalmaztak, elsősorban a szőlőműveléshez. A folyamat a városi fogyasztást serkentette. Egyes körzetekben, például a Hegyalján,

a fogyasztói közép réteg határozottan elkülönülőben volt. Sok szabó, ezüsttárgyakat készítő ötvös, de más iparos is azért gyarapodott jobban társainál, mert jó pénzű parasztvásárlóik voltak.

Még határozottabban bontakozott ki azonban egy másik, ellenkező hatású irányzat. Árutermeléssel kezdtek foglalkozni a földbirtokos uralkodó osztály egyes csoportjai is. Gazdaságaikban a jobbágyok robotját növelve termelték a gabonát, terményben követelték az adókat – így többek között borhoz jutottak –, papi bordézmákat béreltek, és egyéb úton is eladható készletekre tettek szert. Bekapcsolódtak a marhakereskedelembé is.

A fejlett nyugat-európai övezetekben a folyamat eltérően zajlott le. Angliában, Németalföldön, Itáliában és másutt a vállalkozásokba kezdő városiak, nemesek és mások a vidéken széles körű, kapitalista jellegű árutermelést folytattak. Nálunk, mint látjuk, voltak hasonló törekvések, de kifejezetten szerények maradtak. Polgárainknak termelőberuházásokra többnyire csak a szőlőkben futotta. Márpedig a borászatban a termelést csak szűk keretek között lehetett növelni, a tömegesítést csupán részlegesen lehetett megvalósítani.

Az elmondottak is azt támasztják alá, hogy városaink nem voltak tőkeerősek. A polgárok tőkeszegénységével kapcsolatban kell kitérni az adóterhekre. Városaink gazdasági erejét csökkentette, hogy az állam túl nagy adókat követelt tőlük. Természetesen nem az állam volt a „bajok” fő okozója. Inkább ahhoz a középkori orvoshoz hasonlított, aki a gyengéken is eret vágott.

Az 1460-as évek végén, az 1470-es évek elején kincstári reformot hajtottak végre. Mátyás király a városoktól változatlan összegű cenzust és váltakozó összegű taxát követelt. Az adót a király továbbra is földesúrként hajtotta be, s az összeg nagyságában gyakran hosszú alkudozások után állapodtak meg egy-egy város és a kincstár megbízottai. A kialakult összeget aztán felosztották a városlakók között. Általában mindenki vagyona mértéke szerint fizetett, a nincsteleneket kereseti vagy

a forgalmat. A krónikus pénzhiány fokozódott, ami különösen a közepes és kis vagyonú polgárok tőkefelhalmozását gátolta. A gazdagokat az „arányos” adóterhek kevésbé sújtották, mert kinnlévőségeik, a város határán kívül eső ingatlanjaik és üzleti forgalmuk után nem, vagy alig fizettek, s nem adóztatták meg az ingó vagyont sem. Megállapíthatjuk tehát, hogy a királynak fizetendő adóteher legalább a 15. század óta aránytalanul súlyos volt.

Vonzáskörzetek

Lőcse, Bártfa, Eperjes, a bányavárosok, az erdélyi szász városok, valamint Pest, Szeged határa alkalmatlan volt a szőlőművelésre. A földrajzi adottságoktól függően rétek, legelők, erdők, szántók borították a város határán túli vidéket, a földiken gabonatermesztés folyt. A városok határában általában nem termett annyi gabona, amennyi fedezte volna a lakosság szükségleteit, ezért kisebb-nagyobb behozatalra szorultak. Buda például teljesen a külső szállításoktól függött. A 15. században a legtöbb városlakó a piacon vette a gabonát, lisztet, pékárut. Egy kassai adójegyzékből megállapítható, hogy 1557-ben a polgárok fele tartott otthon gabonát, de alig néhánynak volt elegendő készlete az aratásig. Egyesek viszont kereskedelmi célokból akkora mennyiséget tároltak, hogy a városnak végül is nem lehettek kenyérgondjai; a falakon belül őrzött készlet bőven fedezte az igényeket. Sopronban érdekesen alakult a helyzet. Itt a közeli Bécs nagyvárosi igényei a 15. században akkora gabonakeresletet idéztek elő, hogy 1420 és 1526 között a határban megkétszereződött a termelés, s a soproni polgároknak majdnem fele, de még az iparosoknak is jó negyede gabonát termesztett. Ez azonban valószínűleg egyedi eset volt, más városokban gabonát csak a helyi piacra termesztettek vagy hoztak fel.

Szeged környékén a sovány talajon csak állattenyésztés folytatható, és a polgárok minden eszközzel arra törekedtek, hogy megszerezzék a környező pusztákat. A gabonaellátás zavartalanlását a szegediek úgy biztosították, hogy már a 15. század elején földesúri függésbe vonták a környék néhány falvát.

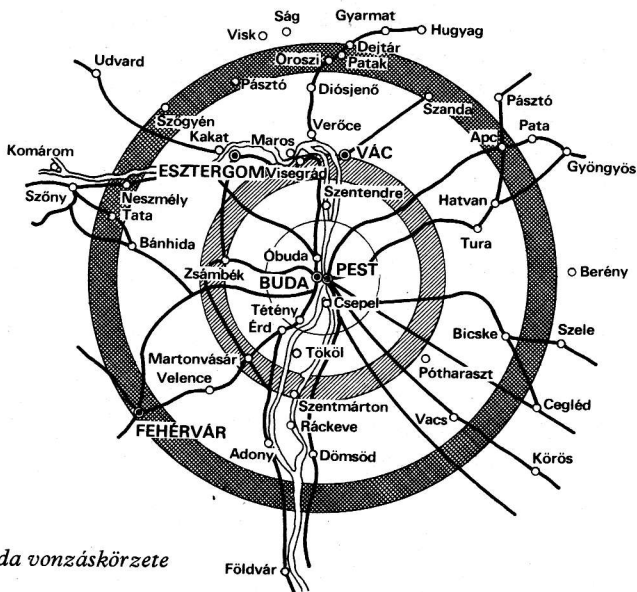
Minden fontosabb városunk szerzett falvakat, adomány, vétel útján. A 15. század első feléig Sopron, Pozsony, Kassa, Bártfa, Eperjes, Kolozsvár több környékbeli falu földesura lett. A városok az 5-15 kilométeres gyűrűt alkotó falvak lakóit jobbágyi függésbe vonták, s az általuk termelt élelmiszereket a város piacára kényszerítették, ahol a parasztok az ott kínált árukból vásároltak. A szóban forgó falvak által alkotott körzetet nevezzük a város szűkebb vonzáskörzetének.

Általában 50-60 kilométer átmérőjű volt az a tágabb körzet, amelynek lakossága a város piacát látogatta. A felhozatalt, a cserét ebben a térségben nem a kényszer, sokkal inkább a kereslet-kínálat törvényei irányították. Innen hozták a piacra az élelmiszerek, így a gabona jelentős részét is. Egyedül Budának nem voltak falvai, környékén a földeket sok helyütt szőlővel telepítették, majd a paraszti lakosság a szőlőket eladta, és máshova költözött.

Buda, az ország fővárosa, Pesttel és Óbudával együtt településhalmazt alkotott, amely ebben a különleges esetben megfelelt a szűkebb vonzáskörzetnek. Átmérője mintegy 16-17 kilométer, vagyis nagyjából azonos a mai Budapest kiterjedésével. Jóllehet nem az egész terület volt polgári tulajdonban, a Budai Jogkönyv mégis megtiltotta, hogy ebbe, az úgynevezett kétmérföldes körzetbe másutt termett borokat hozzanak be.

Megvolt a budai halmaz körül a tágabb vonzáskörzet is. Nyolc mérföld (67 km) volt az a legkisebb távolság, amelyre a száműzöttek megközelíthették városukat, a szabályt a tárnoki jog is átvette. Ez lehetett a tágabb körzet, amely gazdasági realitás volt. A fővárosi halmaz peremén városok, mezővárosok feküdtek (Fehérvár, Tata, Gyöngyös stb.). A vonzás itt már nem volt kizárólagos, a termelők több piac közül választhattak, a városiak kényszere kevésbé érvényesült.

Nagyobb városaink néhány ipari terméke szórványosan felbukkant még egy 150-170 kilométer sugarú övezetben, ahonnan városi, mezővárosi kereskedők alkalmanként felkeresték a központot, különösen országos vásárok idején. Ám alig ter-

meltek városaink olyan árut, mely a vonzáskörzeten túl az ország fogyasztóit érdekelte volna. A középkorban a váradi országos vásár volt az egyetlen hely, ahol az erdélyi, felvidéki, budai, sőt nyugati határszéli városok kereskedői találkoztak egymással. Posztók, fűszerek, viasz, állatbőrök cseréltek itt gazdát, csordákat hajtottak fel, de még a váradi vásáron is többségben környékbeli árut kínáltak eladásra. Egyébként a mértékek sem voltak egységesek, az egyes körzetekben eltérő egységeket használtak, és az egységesítő törekvések sorra kudarcot vallottak.

Buda kivételével a mohácsi vész előtt egyik városunk sem nevezhető fogyasztó városnak, mert nem éltek bennük olyan nagyúri fogyasztók, akiknek jelenléte a lakosság kereső tevékenységét határozottan befolyásolta volna. Városi polgárságunk termelőmunkája és kereskedése elsősorban egy többé-kevésbé kiterjedt körzetet látott el.

„A város és a falu közti ellentét” – írja Marx és Engels – többek között „a helyi keretből a nemzetbe való átmenettel kezdődik”. Város és falu ellentétét, mint látjuk, a középkori Magyarországon különös kettősség jellemezte, s ez a kettősség a korabeli Európában mindenütt kimutatható. A városok a középkorban a környező vidék központjai voltak ugyan, hiszen környezetüktől nyersanyagot és élelmiszert vásároltak, miközben maguk által előállított és messzebbre hozott árukat, elsősorban ipari cikkeket adtak el neki. Ám kiváltságos, központi helyzetüket a városok arra használták, hogy fogyasztó és ellátó területük felett gazdasági befolyást szerezzenek, és minden erővel igyekeztek elfojtani azokat a törekvéseket, amelyek ellenkeztek az érdekeikkel. Természetesen az egyes városi vonzáskörzetek között szövődtek azért kapcsolatok, néhány szál pedig átfogta az egész kontinenst. A középkorban azonban, miként nálunk, másutt sem létezett még a városi körzeteket összefogó magasabb szervezeti egység, országos piac. Nem volt „világgazdaság” sem.

A középkori Magyarország városainak háttérjén a mezővárosok álltak. Gazdasági szempontból a mezővárosok többé-kevésbé városias helyek voltak, néhány közülük – még 14. századi kezdetek után – messze jutott a fejlődésben. Debrecen a 16. század folyamán ezek közül is kiemelkedett. A mezővárosok összlélekszáma a 15. század végén mintegy 600 ezerre tehető, ami a jobbagság 15-17 százaléka. A lakosság kereső tevékenysége döntően az árutermelő munkán és a piackörzetben folytatott kereskedésen alapult. Magánföldesúri birtokközpontok, a király magánföldesúri hatalmában maradt települések mellett feltörő falvak éppen úgy találhatók a több százra tehető mezőváros között, mint a fejlődésben megrekedt püspöki székvárosok. Körzeti központok voltak tehát, piacuk mellé iparosok telepedtek, a határban szőlőművelés vagy gabonatermesztés folyt, az alföldiek között egyesek állattenyésztésre szakosodtak.

A mezővárosok polgárai csak birtokolták a határban levő földeket, mert azok a földesúr tulajdonában voltak. Független

ségük következtében hatalmi-politikai rendjük, intézményeik lényeges pontokon különböztek a városokétól.

A mezővárosok nagy jelentőségét abban látjuk, hogy megkönnyítették a paraszti árutermelést, és alapot nyújtottak a városiasodáshoz. A falvak ezreiből a parasztság tömegeit, mondhatni, kiemelték és a városi élet felé terelték. Másrészt azonban már a 14. század végétől megfigyelhető, hogy a feudális nagybirtokosok a maguk számára kívánták hasznosítani a mezővárosok gazdasági erejét, ezért meggátolták a lakosság társadalmi felemelkedését. A mezővárosokban a polgári életformának csupán bizonyos jegyei léteztek, a társadalmi berendezkedésük felemás volt, és mindez hátráltatta gazdaságuk kibontakozását is.

A középkorban Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági viszonyai eltérően alakultak. Miközben a 12–13. században Nyugaton a gazdasági fejlődés csúcshoz érkezett, a keleti országok még gyors növekedésben voltak. A 14–15. században a kelet-európai gazdaságok lendületben maradtak, a nyugatiak ellenben hosszú és kínos növekedési válságot éltek át. A 16. század ismét fordulatot hozott. Európa nyugati, különösen északnyugati részén újabb fellendülés következett be, megváltoztak a világtársadalmi viszonyok, Amerika felfedezésével a nagy kereskedelmi útvonalak teljesen átrendeződtek. Az új, nemzetközi méretűvé vált munkamegosztásban fokozódott Nyugat-Európa ipari fejlődése, miközben Kelet-Európa mezőgazdasági övezet maradt. Hazánk is élelmiszereket vitt ki elsősorban (marha, bor), és tömegfogyasztásra szánt ipari cikket vásárolt.

A városi társadalom működését szabályozó számtalan elv, szokás, viselkedés mögött az a mély meggyőződés húzódott meg, hogy a szükségletek túlnyomó része, csakúgy mint kielégítésük (energiaforrások, termelési eljárások, elosztás, birtoklás), természeti adottságok. Öröktől fogva léteznek, és soha nem változnak. A meggyőződést a mindennapi élet tapasztalatai valóban alá is támasztották. Aki egyszer városi polgár

lett, olyan tőkéhez jutott, amelynek értékét pénzben nem lehetett kifejezni, mert „természetadta” elemeket is tartalmazott. Szerszámai, háza, külső ingatlanja, készletei áru tárgyát képezhették ugyan, nem így azonban a polgárjog és a hozzá kapcsolódó kiváltságok, a céhtagság és a vele biztosított vevőkör, beszerzési lehetőség, általában a nyugodt és biztonságos polgári élet ígérete. Sokkal fejletlenebb volt a városok közötti érintkezés, csekélyebb a forgalom, semhogy a polgársággal járó előjogokat áruba lehetett volna bocsátani. A középkori városi tőke tehát a vagyon és a hozzá kapcsolódó előjogok formájában létezett, így is öröklődött. Birtokosának meghatározott munkájával és társadalmi helyzetével függött össze, attól nem lehetett elválasztani. Ezért volt szükségszerű, hogy a középkori városi polgári társadalom a szűkre szabott gazdasági lehetőségek között mindig azt akarta megőrizni, amiről úgy hitte, már régóta megvan.

MAGYAR HISTÓRIA

A családtól a polgári közösségig

MAGYAR HISTÓRIA

A polgári család

A középkori városi társadalmi jelenségek sejtjei a családok voltak. Majdnem minden demográfiai esemény a család körében következett be; a termelés és a fogyasztás családi keretek között zajlott. A különböző viselkedési típusok, értékrendszerek, szemléletbeli sajátosságok elsősorban a család közvetítésével folytatódtak az új nemzedékben, a család körében kellett megtanulni az alkalmazkodást a közösséghez.

Kikből állt a család? Ebben az együttesben olyan személyek éltek, akiket vérségi vagy házassági kötelék fűzött össze. A család tagjait közösen végzett gazdasági és társadalmi tevékenységük egybekapcsolta, és közös fedél alatt is laktak. A tevékenységeken való osztozás céljából persze szokásszerűen a családtagokkal élhetett olyan személy is, aki nem volt rokonságban velük. Ilyen esetben már családi magú *háztartásról* beszélünk. (Voltak olyan háztartások is – például a plébánosé –, amelyből a családi mag hiányzott.)

Sajnos nagyon kevés az adatunk arról, hogy egy-egy időpontban hányan laktak együtt, milyen kapcsolatban voltak egymással, hogy valójában mekkorák voltak a családok, háztartások. Az ilyen adatokat tartalmazó feudális kori források egész Európában ritkák. Hazánkban egyedül Kassa őrzött meg két népességösszeírást: az egyik 1549-ben, a másik 1554-ben készült. A korábbi különösen sok részletet tartalmaz, sajnos, csak egyetlen városnegyedről.

A két jegyzék arra enged következtetni, hogy a polgári háztartások mintegy 80 százalékában egyszerű házassági magú családok éltek. Az ilyen családok a szülőkből és legfeljebb

gyermekkeikből álltak, és hiányoztak belőlük a fel- vagy lemenő, valamint az oldalági rokonok. Vagyoni-társadalmi helyzetre való tekintet nélkül, a polgári családok többségében 1-2 gyermek élt, a családok létszáma nem érte el a négyet, a háztartások létszáma pedig 4-5 fő lehetett. Az is jellemző, hogy ezekben a családokban kettőnél több generáció tagjai csak kivételes esetben voltak jelen, s a családdal élő rokonok száma is elhanyagolható.

Az 1549-ből fennmaradt részletes kassai adatokat egy hasonlóan pontos egykorú mezővárosi forrással is össze lehet hasonlítani. Sziget mezőváros (Somogy m.) összeírása 1551-ben készült. A családok 80 százaléka itt is egyszerű házassági magú, átlagosan 1-2 gyermekkel, igaz, ebben a számban a gyermektelen családok is szerepelnek. Ha kizárólag a gyermekes családokat nézzük, Kassán 10 családban átlagosan 22 gyermek élt, míg Szigeten az átlag a 20 gyermeket sem érte el. A gyermekek nemek szerinti megoszlása meglepő különbséget mutat a két település között:

A gyermekek száma nemenként

	Kassa, 1549 (86 háztartásban)		Sziget, 1551 (275 háztartásban)	
	fő	%	fő	%
fiú	91	58	289	50
leány	46	30	285	49
ismeretlen nemű	19	12	7	1
Összesen	156	100	581	100

Az élet rendje az, hogy nagyjából ugyanannyi fiú születik, mint leány. Kassán, Szigettel ellentétben, a fiúk jóval többen vannak. Mi a magyarázat? A kassai összeírást olyan körültekintően készítették, hogy a nagyobb gyermekektől megkülönböztették a (feltételezés szerint 5-13 éves) kiskorúakat.

Nos, közöttük a kisfiúk és a kisleányok valóban megközelítően azonos számban vannak. A nagy aránytalanság abból adódik, hogy a 13 évesnél idősebb „fiúk” száma jóval nagyobb, mint a „leányké”.

Ezekben az adatokban a középkori városainkban elterjedt sajátos késői házasságok következményét látjuk. A kassai lát-szólágos ellentmondást egyéb ismereteink is alátámasztják: például céhes mesterré, tehát családalapító személlyé általában 27-29 éves korában lépett elő a legény. A leányok száma azért kisebb, mert ők hamarabb távoztak a szülői házból, 20-22 éves korukban, olykor még előbb, férjhezmentek.

A kérdés az, miért ez a rendszer, és mik voltak a következményei. Könnyebben megértjük a késői házasságok értelmét, ha előbb azt tekintjük át, mi volt a hatásuk a társadalom életére. Sorsdöntő problémáról van szó, arról, hogyan gyarapodott a városi népesség.

A lakosság természetes növekedéséhez az kellett, hogy minden szülői pár átlagosan legalább 3 családalapító gyermeket bocsásson útjára. Huzamosabb időn keresztül ilyesmi egyetlen európai városban sem fordult elő, lélekszámukat a bevándorlók növelték vagy tartották egyensúlyban. Miért szorult a város a külső utánpótlásra? Először is a lakosság körében nagy volt a halandóság. Az élénk forgalom, a zsúfoltság, a rossz egészségügyi viszonyok és orvosi ellátás, a kevés vagy egyoldalú táplálkozás mindenütt kedvezett a járványoknak, betegségeknek. 1348-ban például Firenze lakossága a pestis aratása után harmadára zsugorodott. Pusztítottak a háborúk, egyéb katasztrófák is, az átlagos életkor lényegesen alacsonyabb volt, mint manapság.

Ez idő szerint nem tudunk arról, hogy hazai városainkban a pestis a 17. század előtt a firenzeihez hasonló veszteséget okozott volna. Igaz, a 17. században rendkívüli méreteket öltött. Több egymást követő pestisjárvány után 1679-ben a „fekete halál” Sopronban például 2516 személyt vitt el két tanú egybehangzó állítása szerint. Sok menekült lehetett közöttük, de nem kétséges, hogy a városiak nagy része is elpusztult.

A katasztrófák, a városi élet veszélyei mellett azonban a társadalom egész viselkedése is, mondhatni, a lélekszám-növekedés ellen hatott. És éppen a késői házasság sajátos városi rendje következte. Különböző tényezők együttes mérlegelése alapján kiszámítható, hogy a 20-22 éves korokban férjhezmenő szülőképes nők a legkedvezőbb elméleti esetben sem tudtak 8-9 gyermeknél többet világra hozni. Márpedig a nagy gyermekhalandóság miatt még a házasságonkénti átlag 5 születés sem tudta változatlan szinten tartani egy-egy város lélekszámát. Ennél a számnál az egy házasságra eső születések tényleges száma határozottan alacsonyabb kellett hogy legyen. A férj és a feleség közti nagy korkülönbség és még több más (főként egészségi) ok miatt a polgári házasságok viszonylag rövid ideig tartottak, ami eleve valószínűtlenné tette a házasságonkénti magas születési átlagot.

Jelenleg kevés olyan tény ismerünk Magyarországról, amely kapcsolatba hozható a fenti okfejtéssel. Ellent azonban a néhány ismert tény nem mond neki, sőt alátámasztani látszik. Például a 17. század közepétől fennmaradt soproni anyakönyvekből azt lehet megállapítani, hogy az első százéves időszakban a házasságonkénti átlagos születések száma a városban csak 3 körül volt. Más adatokból az derül ki, hogy hasonló lehetett a helyzet a Jagelló-korban is. 1470 és 1526 között 80 összeszámolt budai és pesti polgárapa halálát 115 gyermekük élte csak meg, vagyis átlagosan alig több, mint egy. Alacsony családonkénti gyermekszámot jeleznek az imént idézett kassai adatok is.

A magyar városok tehát a jelek szerint nem voltak képesek arra, hogy természetes szaporodás útján akár csak egyensúlyban is tartsák lélekszámukat. Az egyensúlyt az olykor katasztrófákba torkolló körülmények (járványok stb.) mellett a házasságonkénti alacsony születési átlag miatt sem lehetett fenntartani. Ezért volt szükség friss erőkre, máshonnan érkező új emberekre. A nem természetes létszámkiegészítéssel kapcsolatban két kérdés vetődik fel. Mit jelentett a bevándorlás a

társadalom életében? Miért nem változtattak a késői házasság rendjén úgy, hogy több legyen a gyerek?

Az új polgárok névsorai alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy középkori városainkban a frissen betelepültek évente a polgárok létszámának mintegy 1-5 százalékát tették ki. Sopronban, Eperjesen a 15–16. század fordulóján évente 5-6 bevándorolt polgár tette le az esküt, Kassán 21. A felvettek száma sok körülmény miatt erősen ingadozott.

A polgáreskü letétele sorsdöntő esemény volt az egyén, de a közösség életében is. Ünnepeységet mutatja, hogy az új társ nevét maga a jegyző írta be a város könyvébe, az eskütétel pedig a bíró és esküdtek jelenlétében történt. A polgárjogot csak súlyos feltételek teljesítésével lehetett megszerezni. A kassai feltételeket V. László 1453. évi okleveléből ismerjük, nyilván már korábban is érvényben voltak. Először is afféle „erkölcsi bizonyítványt” kellett bemutatni, amelyet a jelölt szülővárosa állított ki, és igazolta a kérelmező becsületes származását. A jelöltnek továbbá házat kellett vásárolnia a városban, vagy odavaló polgárlányt kellett elvennie. Adott esetben két polgár vállalt kezességet azért, hogy egy év és egy napon belül leendő társuk városi ingatlantulajdonos lesz. (A kezeseket 32 márka ezüst bírság fenyegette!) Az eskütétel során a jelölt kötelezte magát, hogy a közösség valamennyi terhéből kiveszi a részét, és jogszokásait magáévá teszi. Hasonló kötelezettségeket vállaltak természetesen azok az új polgárok is, akik a város szülöttei voltak.

Jóllehet a kötelezettségek nem mindenütt voltak azonosak, időről időre módosulhattak is, de lényegüket tekintve rokonságot mutatnak. A közösség szempontjából az új tag beiktatása azt jelentette, hogy személyében folytatódni fog a kialakult városi rend. Ezért volt olyan ünnepi aktus az eskütétel. Hiszen polgár csak az lehetett, aki a falakon belül élt, márpedig a falak mögött régen kiépült az a sejtrendszer, amelyet – bizonyos túlzással – a lép hatszögletes kamrácskáihoz lehet hasonlítani. A cellák: a telkek és a rajtuk emelkedő házak száma már

hosszú idő óta nem változott, a polgárok közössége tehát az üres vagy üresedésben levő házakhoz keresett új lakókat.

Városaink elzárkózó jellegét mutatja, honnan érkeztek a bevándorlók. Jó oka volt annak, miért kértek tőlük levelet, amely megfelelő származásukat igazolta. Budai polgárok származási helyét vizsgálva kiderült, hogy 1440 és 1529 között 52 százalékuk városból jött. Pesten az arány 43 százalék, a mezővárosnak tekintendő Óbudán 33 százalék. Ezek részleges adatok. Kassán a polgárjegyzékek tanúsága szerint a mohácsi vész előtt 40 százalék felett volt a városi betelepülők aránya, később csökkent. Minthogy az ország lakóinak alig 3 százaléka élt csak a városokban, a városi származású bevándorlók ilyen magas hányada a polgári elzárkózás bizonyítékának tekinthető. A „nem-városiak” zömmel a vonzáskörzet mezővárosaiból érkeztek. A városiak között sok külföldi is volt, akik a főútvonalak mentén jöttek. Budára és nyugati városainkba, mint láttuk, osztrák, délnémet területekről költöztek, az északi és az erdélyi városokban számos sziléziai és morvaországi polgár telepedett le.

Új telepések nélkül tehát a város lassan kihalt volna. Látva azonban, mennyire válogatott a polgárság a bebocsátást kérők között, felvetődik, miért nem törekedtek arra, hogy a bennszülött polgárok neveljenek több utódot. Mi adott értelmet a késői házasság rendszerének?

A feudális kori városi polgári élet alapja a családi keretek között működő üzem, vállalkozás. Ebbe illeszkedett a családfő és a háznép iparos, gazdálkodó tevékenysége, családi keretek között sütötte az anya a kenyeret, melyet olykor a piacon adott el, ugyanazon fedél alatt szőtték a vásznat, főzték a sört, tárolták a gabonát és a bort stb. Innen irányították a határban vagy másutt folyó mezőgazdasági munkát. Sorsfordító esemény volt tehát, amikor a termeléshez és a mindennapi élethez szükséges vagyont fel kellett osztani a hátramaradottak között. Az öröklést mindenütt gondosan kialakított rend szabályozta.

A család szerkezetének alakulása szempontjából az örökö-

sődési szabályok kulcskérdése az, hogy osztódik-e a vagyon az utódok között, valamint, hogy mi az örökös kötelezettsége a „ház” többi tagjával szemben. Európában számos, egymástól eltérő rendszer létezett. Magyar városainkban olyan örökösödési rend honosodott meg, amely a szülők és gyermekek együttesét tekintette fontosnak.

Amikor valamelyik szülő elhunyt, csak azok örökölték, akiket korábban még nem elégítettek ki hozománnyal, örökrésszel. A felosztás egyenlő volt. Mint a Budai Jogkönyv mondja: „Ha egy férfi végrendelet nélkül hal meg, és van felesége, gyermeke, minden javát és birtokát egyenlő részben kell szétosztani az asszony és gyermekei között.” A másik fő elv az volt, hogy a férfi és a nő nem egyenrangú személy. Ezért az általuk közösen szerzett vagyomból a megözvegyült férj kétharmad részt örökölt, ha viszont az asszony jutott özvegységre, egyharmad járt csak neki.

A szepesi jogban, melyet 1370 körül foglaltak írásba (de amelyet csak 15 századi iratból ismerünk), már az egyforma osztozás elve érvényesült. Hasonló elvet követtek az erdélyi szászok is, jóllehet örökösödési rendszerük leírása csak a 16. század végéről, a 17. század elejéről ismeretes. Az egyenlően örökítő rendszer germán eredetű, s a német területeken kívül Észak-Franciaországban, továbbá Angliában is uralkodó volt.

Városi környezetben az utódok egyforma részesedése két következménnyel járt. Egyrészt szerencsés körülmények között vagy jó érzékkel kötött házasságok nyomán nagy vagyonok egyesülhettek. Másrészt a vagyont egyesítő családfő halála után, ha több örökös volt, a hagyaték szétaprózódott. Városainkban a vagyonok egymással ellentétes irányú mozgások során bomlottak és egyesültek, hiszen budai, pozsonyi, soproni, kassai adatok tömege mutatja, hogy az ingatlanok gyorsan váltották gazdáikat. Gyakran fenyegetett az a veszély, hogy túl sok tulajdonos között oszlik meg az ingatlan, ezért a hagyaték rendezésekor a házat nem is engedték felosztani. Kolozsvár *Successiorol valo Tractatusa* (1603) például azt mondja: „Az örökségnek oszlásában pedig az Atyai ház min-

denkor az kisebbik esztendőös fiúnak... jusson.” Ha nem volt fiú, a ház a legkisebb leányé lett. Cserében persze ki kellett fizetnie a többiek részét.

A vagyonok mozgása, a gyakori osztozás a házasságok rövid időtartamának és az egyenlősítő örökösödési rendszernek a következménye. Ezért nem alakultak ki patricius dinasztiák, ezért nem lett örökletes a családnév. A családok általában két-három nemzedék után eltűntek.

Az osztozkodás bonyolultságát és következményeit legjobban egy tipikus eset érzékelteti. Ötvös Kis János kassai ötvösmester 1569-ben halt meg. Hagyatéka mintegy négyezer forintot ért, volt benne többek között 9 szőlő és 5 ház is. Mesterünk élete során háromszor nősült, a vagyont 9 gyermek és özvegye között kellett felosztani. Az eljárás során tekintetbe kellett venni az asszonyok hozományát, a közösen szerzett vagyont is. Összesen 14 részt, mellettük három ízben további $1/3$ - $2/3$ szerinti megosztásokat kellett a városi biztosoknak, az ún. divisoroknak kialakítani, majd a részesedés mértéke szerint elosztani. A művelet napokig tartott.

Érthető, hogy a városi polgárok a vagyon megővésére törekedtek, hiszen egy-egy házasság révén olykor sokkal nagyobb vagyon állt össze, mint amekkorát egy dolgos élet során valaha is összegyűjthettek volna. A vagyon megőrzésének legfőbb biztosítéka éppen a késői házasság sajátos rendszere volt, mivel így kevés örökös született. De óvták a vagyont, a vagyon által biztosított társadalmi rangot úgy is, hogy az apa megtagadta a hozomány kiadását, ha gyermekének választottját nem tartotta megfelelőnek. A fiúk igen késői házassága mögött is jellegzetes vagyonmentő szándék húzódott meg. Minthogy a fészekrakáshoz önálló munkával alig-alig tudták előteremteni a feltételeket, sokan az apai házban várták ki azt a pillanatot, amikor átvehetik örökrészüket. A késői gyermekáldás, az alacsonyabb átlagéletkor miatt a legtöbb unoka nem ismerte nagyszüleit.

A polgárrá válás talán legfontosabb lépcsője tehát a házasság és a nyomában kialakuló vagyonközösség volt. Ám ha az

25. Polgár és polgárasszony a kassai Szent Erzsébet templom
Vizitáció oltáráról

egyik szülő idő előtt meghalt, az elárvult család súlyos megpróbáltatás elé nézett. Az apák még viszonylag hamarabb találtak feleséget, a férfi korai halála azonban mindent felborított. Az özvegyen maradt asszony, hacsak nem örökölt megfelelően, menthetetlenül magára maradt, és helyzete gyorsan romlott.

Számtalan olyan eset történt, mint amilyen a kassai Gergely esztergályos özvegyének elszegényedése. Nem szól róla krónika, néhány töredékes adatból állíthatjuk össze. 1549-ben még együtt volt a család, házuk a Fő térbe torkolló Forgács utca elején állt. 1554-ben már magányosan lakott ugyanitt az özvegy, fiáról nincsen adat. 1557-ben ötven méterrel távolabb találjuk, egy asztalos házában. Lakó volt, méghozzá többedmagával. Adója minimális, ami szintén mutatja, hogy deklaszszálódott, talán nyomorgott is. A szegények életéről nem sok irat maradt, jeltelen sírokban nyugszanak – a szó szoros, de átvitt értelmében is.

A családon, háztartáson belül rideg tekintélyelvűség uralkodott. A családfő szava döntött, a szokások és a jog az ő hatalmát erősítették. Ő döntött a hozomány felől, ő felelt a közösség előtt a családtagjaiért. Polgártársai mint a mögötte álló vagyon urát tisztelték, bizonyos, már ismert korlátok között önálló volt a piacon, boltjában, műhelyében, birtokán, házában. Felesége, még inkább gyermekei, háztartásának többi tagjai ugyanezért függő viszonyban voltak vele, otthoni önállósága tekintéllyé alakult. Ez a paternalizmus a kereszténység egyik legnagyobb hatású tételén nyugodott. Mint az egyik parancsolat mondja: „Tiszteld apádat és anyádat, hogy sokáig élj a földön, amelyet az Úr, a te istened ad neked.” A Pál apostol tanítása nyomán a kereszténységben általánosan elterjedt felfogás egyenesen párhuzamot vont a családfő és isten hatalma között. Asszony, gyermek, szolga teljes engedelmisséggel tartozott. Évszázadokon keresztül ez az elv határozta meg a nevelést, a művelődés folyamatát, a személyiség formálását. Sőt a protestantizmus még szigorított is a helyzeten. A katolikus egyház a szülői akarat ellenére kötött házasságot mint engedet-

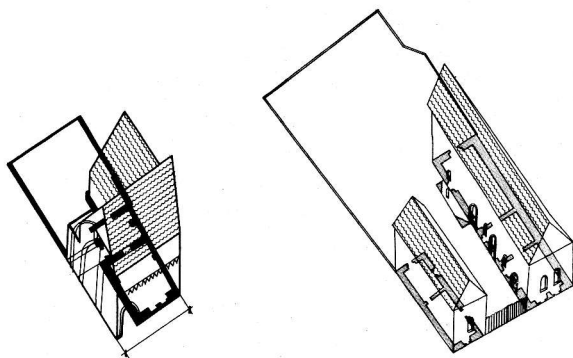
lenséget bűnnek tekintette, de nem oldotta fel. (A házasulandók közül a fiú legalább tizenhárom és fél, a leány tizenegy éves kellett hogy legyen). A protestáns felfogás szerint viszont a házassághoz a szülői beleegyezés éppen olyan nélkülözhetetlen volt, mint a házasulandóké.

A polgári ház

A polgári ház Magyarországon falusi ház volt. Abból fejlődött tovább, mint a lépésről lépésre kibontakozó polgári életforma alkotó része. „... a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében felépítette, mielőtt viaszból megépítené” – írja Marx a *Tőkében*. Középkori polgárházaink építőinek szeme előtt csak olyan ház képe lebeghetett, amely megfelelt a magyar város életkörülményeinek. A polgári ház őse, a szoba-konyha-kamra lakórészből álló, úgynevezett „hosszú ház” Észak- és Északnyugat-Európában általánosan elterjed, eredete a történelem előtti korig visszavezethető. Közös tetőszerkezet alatt következett benne a lakó-, majd a gazdasági rendeltetésű rész.

A magyarországi városokban kezdettől fogva keskeny utcai frontú, hosszanti telkek sorakoztak egymás mellett. Méreteik többnyire egységesek, osztódásuk miatt esetleg harmad- vagy felenagyságúak. Ez a telekforma, valamint az, hogy a rajta lakók gazdálkodtak is, eldöntötte: a telken a házon kívül olyan udvarnak, istállónak, egyéb gazdasági épületnek kellett lennie, amely kocsival is megközelíthető. A ház kezdetben földszintes volt, a telek hosszanti tengelye mentén épült, oromzatával az utca felé. Mellette volt a kocsibejáró. Szélesebb, egész telken előbb-utóbb két ház fogta közre a kocsutat, később a folyosót beboltozták, és az eggyé olvadt házat emeleti résszel kettőzték meg.

Műemléki feltárásokból bebizonyosodott, hogy Budán már a 13. században épült emeletes kőház. Ilyen volt a mai „Alabárdos” étterem háza is (Országház u. 2.). Budán a 14. század-

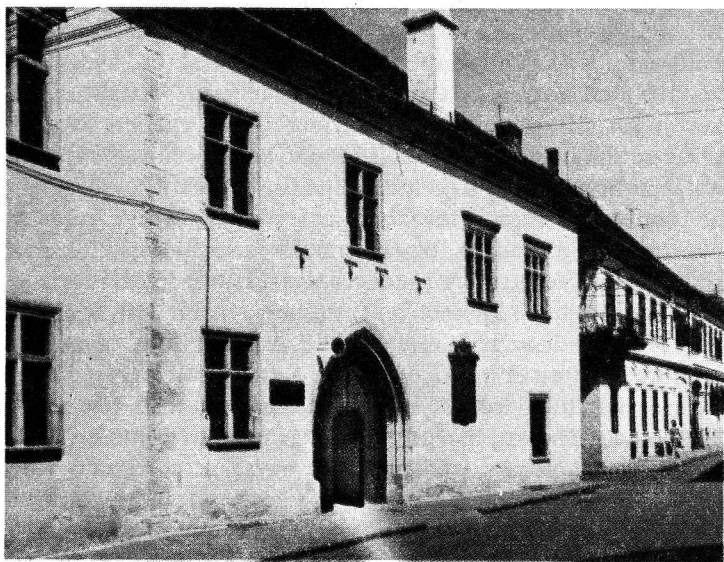

26. A budai háztípus két változata (vetületi rajzok)

ban többnyire teljes szélességükben beépítették a telkeket, s a század második felében lezárult a folyamat Sopronban és Pozsonyban is. A rendelkezésre álló adatok szerint a városi ház fő típusa az egész középkori Magyarországon visszavezethető a budaira. Oldalkapualj és egyetlen traktus, avagy két traktus által közrefogott középkapualj jellemzi, a traktusokra került később az emelet. Az egykori díszes emeleti fogadóteremre sok helyütt még ma is látható kettős-hármas kapcsolt ablakok hívták fel a figyelmet. Budán, Kassán, Pozsonyban, Sopronban és más városokban az ilyen termékhez művészi hatású, kifejezetten a reprezentációt szolgáló ülőfülkesor, majd lépcső vezetett. A gazdag polgári házak földszintjén az egykori lakóhelyiségekből bolt, műhely, raktár lett, a család az emeletre költözött, a terem mellé. A földszinten egyre mélyebbre bővítették a pincét, amely a traktusok vagy a kapubejáró alatt húzódott. A ház hátsó, szegényesebb részein az építőanyag nem kő, hanem fa; a lakás melletti építmény, serfőzde, pálinkafőzde, istálló céljaira egyaránt alakítható volt.

A 14–16. században a ház olykor későreneszánsz palotává alakult, középudvarát loggia, vagyis oszlopokra támasztott, nyitott árka-dos galéria szegélyezte. A 15. században ilyen lett a budai „Alabárdos” ház is.

A már említett városok mellett Lőcsén, Bártfán, Eperjesen, Selmec- és Besztercebányán, Brassóban, Nagyszebenben, Besztercén, de Győrött, Pécsen és még sok helyütt fellelhetők a jellegzetes gótikus polgárházak vagy legalább részleteik. A budai típus a helyi adottságok között néha különleges formában fejlődött tovább. Körmöcbányán például a kapuátjáró a 15–16. századi ház mellett haladt, nem szelte át. Kolozsvár főterén a 16. századi nagy fellendülés korszakában reneszánsz polgárházak épültek. Tetejükön gerendákból álló háromszögek sorát a tetőszerkezet gerincét képező taréjszelemen kötötte össze. Ez a hatalmas, úgynevezett fedélszék az utca felé nyitott volt, csupán korlát szegélyezte. A házak sima falait faragott ajtó- és ablakkeretek tagolták, és erdélyi szokás volt az is, hogy a falakat kívül vallásos tartalmú latin vagy magyar nyelvű mondatokkal ékesítették.

27. Mátyás király szülőháza Kolozsvárott

28. Soproni polgárház restaurált homlokzata (14. század)

29. Reneszánsz udvar a budai Alabárdos házban

A ma annyira óvott műemlék házakat gazdag polgárok építették. A kis vagyonú iparosok, gazdálkodó polgárok telkei félreeső helyen húzódtak, házaik jóval szerényebbek voltak, anyaguk sem kő, hanem fa és döngölt föld. Még mutatóban sem nagyon maradt fenn ilyen ház, amelynek árát a gazdagok háza olykor harmincszorosan múlta felül.

A hagyatéki eljárás jóvoltából tudunk néhány részletet a 16. század közepéről, Márton kassai kádármester szegényesebb hajlékáról. Márton tagja volt a választott községnek is, otthon hétagú háztartás feje, amelyben rajta kívül még két további felnőtt férfi is élt. Lakót tartott, bort és gabonát is tárolt a házban.

Ez a szerény polgári ház földszintes, egyetlen traktusból álló épület. Bejárata a Fő térrel párhuzamos Kovács utcáról nyílt. Az utcától indulva két szegényesebb kivitelű szoba következett egymás mögött, majd konyha, azután egy további – jobb kivitelű – helyiség, végül kamra sorakozott. A kamra alatt pince volt, az udvaron kút állott, a kerítés közelében pedig káposztás verem. A mintegy 500 négyzetméter nagyságú telket egy Fő téri nagy telekből szabták le. Az osztozásnál szoba került, hogy a kút közelében lóistállót és kocsiszínt fognak építeni.

A szoba-konyha-kamra együttese a Márton-féle házon is felismerhető, s ha a ház bővült is további helyiségekkel emeletet nem kapott. Jellegetes magyar városi családi ház, amely magában foglalta a munkahelyet és a gazdálkodáshoz szükséges munkahely jellegű elemeket is.

A középkori magyar városban a házak legfeljebb kétszintesek. Az emeletes építkezést a fallal védett terület (a telkek) nagy értéke, a nagyobb lélekszám, a fokozódó vagyoni különbségek, a fényűzés, a gazdálkodás csökkenő súlya indokolja. Mégis, nálunk a városképet a faluval való kapcsolat határozta meg. A városi házak többsége falusias formájú földszintes házból bővült tovább, zárt sorú rendben sorakoztak egymás mellett, ami szintén falusias jelenség. Ez már a szomszédos Csehországban, Ausztriában is másként volt, mert a nyugati,

de az oroszországi vagy a balkáni területeken is, a város széle felé haladva, éppen a házak zárt rendje (vízszintes tagozódása) szakadozik fel először, miközben maguk a házak még mindig emeletesek. Tőlünk nyugatabbra a zárt sorú település csak a falvakra jellemző.

Magyarországon, éppen ellenkezőleg: a központi részekről távolodva, először az emeletes házak tűnnek el, de a földszintes házak még zártan, vagyis az utca vonala mentén, megszakítás nélkül sorakoznak egymás mellett. A vízszintes – falusias – zártság és a csekélyebb mértékű emeletes építkezés a középkori magyar város egyik lényeges településföldrajzi sajátossága.

Bár Párizshoz, Konstantinápolyhoz s más városokhoz képest városaink népsűrűsége alacsony, a maguk módján mégis zsúfoltak voltak. Márton kádár összesen 8 fős háza népe (a lakót is beleértve) műhelyestől együtt alig 140 négyzetméternyi fedett területen zsúfolódott össze. A nálunk kialakult polgári életforma következtében a házakat és a telkeket nem lehetett felszabdalni, mert a használható terület túlzott felaprózása megszüntette volna a polgári élet lehetőségét, amit a közösség nem tűrhetett. Szoba-konyha-kamra, udvar és melléképületek, kereskedés-iparosmunka-gazdálkodás, a termelés és a fogyasztás közös helyszínén élő háztartás. Ez az a sejt, amelynek létezése csak megfelelő méretű házban és telken volt biztosítható. Nyomós oka volt tehát annak, miért örököltette például a kolozsvári idézett szabályzat a házat osztatlanul. Minden városunkban tapasztalható a törekvés, hogy a polgári ház és telek bizonyos határon alul ne osztódjék tovább. Városainkban a falak mögött feltétlenül zsúfoltság, telített állapot alakult ki a 14–15. században, amely évszázadokig tartott.

Az életkörülmények és a kialakult kulturális minták – elsősorban a stabilitás igénye – tehát a régebbi dolgokhoz való mélyszéles kötődés magyarázzák, miért nem engedte a társadalom, hogy a ház és a telek együttese felbomoljék. Volt azonban felső határ is. Nagy paloták sem épülhettek középkori városainkban, ami ismét jellegzetes magyar tünet. A barokk

korig a polgárok birtokolhattak ugyan több városi telket, tilos volt azonban két egész telket összevonni. Eltűntek a nemzet-ségi uralom idején épült lakótornyok is. A közösség nem tűrte, hogy valamelyik társuk erejét háza nagyobb kiterjedésével fitogtassa. A 16. század második felétől mind több nemes kért bebocsátást, s a polgárság immár ellenük is védekezett. „Soha senkinek sem engedtessek két házat össze foglalni és eggyé csinálni!” – szögezte le a régi szabályt a kassai község 1633-ban.

Végül néhány szót a házak anyagáról. A fa uralkodó szerepet játszott, a kőházakhoz is nélkülözhetetlen volt. Belőle készültek a földemek, a tetőszerkezet, fazsindely borította a tetőt. 1696-ban a szepesi kamara Lőcsétől és Kassától kért jelentést a házak állagáról. Kassán a házak fele kőből épült, Lőcsén alig hatodrészüik. Az adatokban a számszerűség vitatható, de annyi bizonyos, hogy a két városban a házaknak mintegy fele fából készült. A fa volt az oka egyébként a tűzvészek óriási pusztításainak. (Kassa, 1556; Kolozsvár, 1655; Brassó, 1689 stb.)

A falak mögött zajló mindennapi életről már a helyiségek elrendezése is árulkodik. A családtagoknak nem lehetett a mai értelemben vett magánélete. Nem voltak külön hálószobák, nappali, étkezőhelyiség, gyerekszoba. Közös – „nyilvánosan” – zajlott az élet, pirkadattól alkonyatig. A városi könyvek megjegyzik, hogy a tanács milyen napszakban ülésezett: gyakori eset, hogy hajnali 3-kor jöttek össze.

Aki tehette, majort, kertet tartott a falak előtt elterülő külvárosi részen. Bár így gyümölcs, zöldség, elsősorban káposzta is került az asztalra, a táplálkozás egyoldalúbb volt, mint napjainkban. Kenyérféle és hús fogyott a leginkább. Ha hinni lehet a rendelkezésünkre álló adatoknak, városainkban nagyon sok húst ettek. 16. és 17. századi egybevágó soproni és kassai adatok szerint – a csecsemőket is beleértve – fejenként és naponta 180-200 gramm húst fogyasztottak. Ez felülmúlja a mai hazai fejadagot, s a házi vágások, a böjti hal még nem is szerepelnek benne. De városaink húsfogyasztása az egykorú átlá-

gokat is meghaladta, a virágzó délnémet városokban a fejadag 130 gramm körül járt. Jó szemmel látta meg tehát Tafur spanyol utazó nemes, amikor az 1430-as években Budán járt: „Lakói túlságosan testesek, ami – mint állítják – gazdagságuk következménye.”

Magas, napi fél-háromnegyed kilós kenyérfogyasztásra engednek következtetni a gabonakészletekre vonatkozó adatok is. Valószínű tehát, hogy középkori polgárságunk túltáplált volt. S még nem is szóltunk az ünnepi lakomákról, a sokfogásos dőzsölésekről, amelyek egy-egy keresztelőt, esküvőt, áldomást, céhgyűlést s egyéb alkalmat kísérték. A vendégek számát már a Budai Jogkönyv igyekezett korlátozni. A keresztelő-lakomán például a szülőkön kívül csak a keresztszülők lehettek jelen, lakodalomra 12 főnél többet nem lehetett hívni. A közösségi gyűléseken a korlátozások ügye rendszeresen visszatért.

A gazdag polgárok az emeleti fogadóterem falait táncoló alakokkal, indadíszekkel festették ki, a padlót többnyire téglaborította. Mátyás király korában sakktáblaszerűen lerakott csempe padlóburkolást is alkalmaztak. A falakat élénk színű, dúsan rajzolt kárpitokkal fedték a tehetősek. Az ablakokat általában állati hólyagokkal, fatáblákkal fedték, bár a drága, úgynevezett köldökös üvegablakok Budán már a 15. század elején felbukkantak. A legelterjedtebb bútor a lócafént is használható láda volt. Ülőalkalmasságul az összehajtható ollószékek, négy lábú, kerek lapú ülőkék, valamint súlyosabb támlásszékek szolgáltak. Az asztalok általában négyszögletesek, ünnepi alkalmakra kihúzhatók, toldhatók. A rendszerint dupla méretű fekhely, a nyoszolya gyalult fából készült, olykor festéssel díszítették; szalmával tömték ki, erre tették a derékaljat. A gazdagok tollas derékaljat használtak. Paplan egy-egy házban már a 15. században is volt, de többnyire dunnával, pokróccal takaróztak. A szoba fűtésére a 15. század közepéig kandallót, kemencét használtak, majd megjelentek a gyönyörű zöld vagy sárga mázas csempéből épített kályhák.

A díszesebb ivóedények, korsók, kannák, tányérok ónból készültek. Az egyszerűbb konyhai edények mázatlanok, ké-

30. Nagyszebeni városrészlet

sőbb belül mázasak voltak. Az üvegedények délnémet hatásra a 15. század második felében terjedtek el a háztartásokban. A végrendelkezők mindig gondosan megemlékeztek a kancellákról, a villa ellenben ismeretlen volt, a kést pedig ki-ki magával hozta.

Fürdőszoba a középkori házakban nem volt. A gazdagok házaiban is csupán egyetlen közös árnyékszék állt az udvaron. A tisztálkodás színhelye a közös fürdő volt, a fürdőmester és segédei a régi római recept szerint forró és hideg vizes kádakat bocsátottak a vendégek rendelkezésére. Ők végezték a vér- elvonó köpülőzést, érvágást, itt lehetett nyíratkozni. Egy-egy vagyonsabb polgár végrendeletében olykor arra tett adománnyt, hogy a város szegényei ingyen fürödhessenek. Voltak vándor fürdősök is, akik vásár idején sátrat állítottak, s ilyenkor a kádakat a póznákról lelógó rézüstök helyettesítették.

Szegények és kisvagyonúak

A céhes elkülönülés

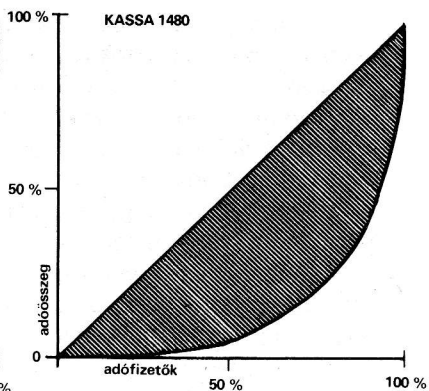
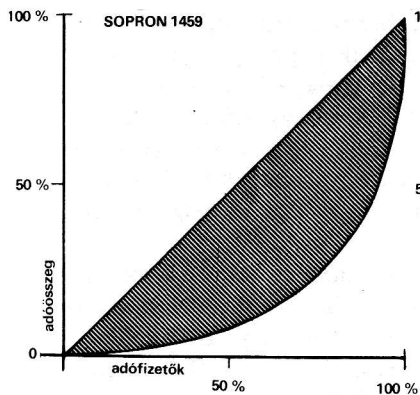
A társadalmat megosztó legfontosabb vagyoni különbségek azok, amelyek a szegényeket választják el a gazdagoktól. Átfogó képet az adójegyzékek segítségével alkothatunk róluk, hiszen városainkban az egyenesadó nagyjából érzékeltette, ki-nek mekkora a teherbíró képessége, azaz a vagyona, nincstelen személy esetében keresete.

A kérdést tehát úgy is fel lehet tenni: mekkora részt fizetett az adófizetők bizonyos hányada a közösségre kivetett adóból? A mellékelt diagramok néhány ilyen megoszlásról tudósítanak. Minthogy százalékos arányokat ábrázolnak, a más-más városban, különböző időpontokban készült források adatai egybevetethetők, függetlenül az összegtől, a pénznemtől és egyéb tényezőtől.

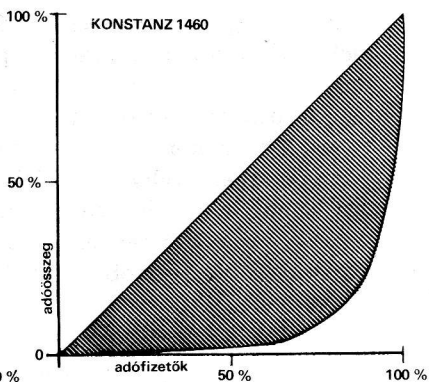
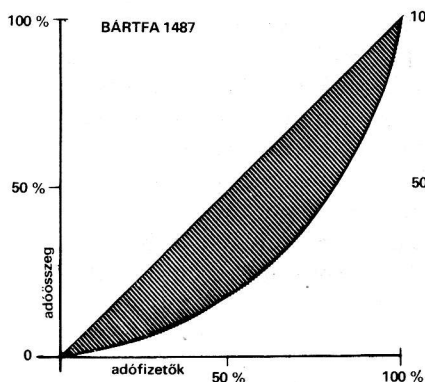
Sopron (1459), Kassa (1480 körül) és Bártfa (1487) adófizetőinek úgynevezett vagyoni koncentrációja bizonyos különbségeket mutat a három város között. Például az adózók fele Kassán csak az adó 7 százalékát, Sopronban 10 százalékát, Bártfán ellenben már 21 százalékát fizette. A görbe felső vége a nagy vagyonú polgárság súlyát jelzi. Kassán az adó negyedét az adózók 2 százaléka, Sopronban 3 százaléka, Bártfán 4 százaléka fizette.

Mit fejeznek ki az eltérések? Minél „hasasabb” a görbe, annál nagyobbak a vagyoni különbségek az adófizetők között. Vagyis Kassán és Sopronban megosztottabb a polgárság, Bártfán kiegyenlítettebbek a vagyoni viszonyok. Egészükben szemlélve ábráink mégis inkább csak eltéréseket fejeznek ki.

Hogy mi az igazi vagyoni megosztottság, azt a délnémet

Sopron (1459) és Kassa (1480) vagyoni koncentrációja

Bártfa (1487) és Konstanz (1460) vagyoni koncentrációja

kereskedőváros, Konstanz diagramja mutatja. Ez valóban különbözik a magyar városokétól. Konstanz a svájci határnál fekszik, a Boden-tó partján. Az itáliai kereskedelem fontos csomópontja volt, falai mögött hatalmas vagyonok halmozódtak fel. Tömegesen termelő szövő- és bőripára sok sze-

gény iparost, nagyobb számú bér munkást foglalkoztatott. Konstanzban az adózók fele az adónak alig 2 százalékát fizette. Az adó negyedét néhány dúsgazdag patríciusra vetették ki, akik együtt az adófizetők kevesebb mint egy százalékát adták. A gazdag délnémet városokban nagyok voltak a vagyoni különbségek, magasabb volt a lélekszám, szakadék választotta el a szegénység tömegét a gazdag polgároktól. A magyar városokról mindez nem mondható el.

A középkori magyar városok társadalma tehát viszonylag tagolatlan volt, bizonyos egyöntetűség jellemezte a nyugati nagyvárosokhoz képest. De azért komoly vagyoni különbségek szabdalták rétegekre a mi városaink lakosságát is, gazdagok és szegények között nálunk is áthidalhatatlan volt a távolság. 1655-ben például Lőcsén megbüntettek egy esküdtet, mert az utcán kezét fogott egykori szolgájával.

A magyarországi városi adófizetőknek mintegy 20-40 százaléka volt vagyontalan, fejadót vagy kereseti adót fizető személy, aki többnyire valamelyik polgári háztartáshoz tartozott. Bár a szegények száma, aránya koronként és városonként is ingadozott, az európai nagyvárosok nincstelen tömegeihez képest a középkori Magyarországon jelentőségük kisebb volt.

A polgári élet valamennyi feltételével csupán a városi lakosság kisebb hányada rendelkezett. A középkori városi élet szerte Európában magányosságra kényszerítette a házassalandó korú lakosok többségét. Ezt a következő adatok is alátámasztják:

A 13 éven felüli lakosság megoszlása a házasság szempontjából

	<i>Kassa</i>	<i>Zürich</i>	<i>Zürich</i>
	1549	1467	1637
Összeírt férfiak száma	258	1187	2185
Közülük			
nőtlen	63,2%	37%	49%
özvegy	1,2%	2%	1%
nős	35,6%	61%	50%

Összeírt nők száma	173	1649	2974
Közülük			
hajadon	40,5%	49%	48%
özvegy	6,4%	7%	15%
férjezett	53,1%	44%	37%

A két egymástól távol eső és különböző fejlettségű városban hasonló a kép, mert nagy azoknak a száma, akik nem élnek házassági kötelékben. Köztük kell keresni azokat is, akik úgy próbáltak szerencsét a városban, hogy hosszabb-rövidebb időre szolgálatot vállaltak. Kassán a nőtlen férfiak aránya a magasabb (az összes számba vettek 38 százaléka), míg Zürichben feltűnően sok magányos nő élt (29 százalék).

A „legény”, „fiú”, „cseléd” társadalmi helyzetét városainkban az határozta meg, hogy „családi” környezetben, családi felügyelet mellett élt és dolgozott. Házassága, azaz önrendelkezési joga nem fért össze a helyzetével, igaz – elvben – elmehetett, hogy tűzhelyet alapítson. E „kirekesztettek” egy része, ti. a polgárivadékok, előbb-utóbb a polgárság soraiba emelkedtek. A felnőtt lakosság jelentős hányada azonban ilyesmiről nem is álmodhatott, a különféle szolgarendű és más szegény emberek csak kivételesen tudtak annyi vagyont gyűjteni, amennyi elegendő lett volna az önállósuláshoz. Urukhoz tehát a kiszolgáltatottság kötelékei fűzték őket. A szolgálat, az alázat: ez volt a legnagyobb lecke mindannyiuk számára, ezt kellett megtanulnia fiúnak, legénynek, mindenkinek. Annak is, aki majdan önálló polgárként akart élni. Sok szolga rövidebb időre szegődött csak el, idénymunkára vállalkozott, a bányavárosokban, a polgárházak hátsó, nyomorúságos szál-lásain rendszeresen laktak bányamunkások. A családfő feléjük mindig a ridegebb arcát mutatta. Tömören fejezi ki a polgárok gyanakvását a soproni Községi Jegyzőkönyv a 17. század végéről. A választott polgárok gyűlése követelte, hogy vegyék listára a szőlőkapásokat, továbbá mindazokat, a „férj vagy feleség nélküli cselédeket, akik »polgárszolga« vagy »polgár-szolgaló« néven ide-oda csavarognak, de közben szolgálni

nem akarnak, másokat is lebeszélnek arról, hogy uruknak rendesen szolgáljanak és feslett életmódra csábítanak”.

A nincstelen városlakók rétege tarka volt, hiszen egy-egy mesterlegény, inas, kereskedősegéd helyzete nem hasonlítható a lecsúszóban levő, bizonytalan sorsú asszonyokéhoz vagy a jövő-menő gyökértelen elemekéhez. Középkori városgazdaságunk jellegéből következett, hogy a szegényréteg létszáma viszonylag alacsony volt. E réteg elégedetlenségét az elit csoportok többnyire a maguk érdekében tudták kormányozni. Így történt például 1496-ban Budán, amikor a „népharagot” a zsidók és az itáliaiak ellen irányították, vagy 1526-ban, amikor a „csöcselék” ugyanitt kirabolta a cseh kancellárt.

A legjelentősebb ilyen városi mozgalom a besztarcebányai bányamunkások 1525–26. évi felkelése volt. A mozgalom első szakaszában azért hagyták abba a munkát, mert bérüket csökkent értékű pénzben fizették ki. Bár leszerelték őket, 1526 tavaszán újból kitört a nyugtalanság, és fegyveres felkeléssé nőtt, amelyben mintegy négyezren vettek részt. Werbőczy István nádor személyesen vezette a megtorlást, és a vezetőket kivégezték.

A céhlegények mozgolódásai más természetűek voltak. Szövetkezéseik célja legfeljebb annyi, hogy lazítani akartak a mesterek túl durva önkényén. A budai irhagyártó tímárok legényei például közös dobozt tartottak, amelybe pénzt raktak. 1522-ben a tanács szigorúan eltiltotta a legényeket a szervezkedéstől, a pénztárat elvette. 1576-ban a kolozsvári ötvöslegények mozgolódása komolyabb volt, ők az alacsony béreket és a durva bánásmódot sérelmezték. Vezetőiket börtönbe vetették, de a fejedelem beavatkozása után a város végül kénytelen volt egyezkedni.

A polgárság igyekezett már csírájában elfojtani a lázongásokat. Éppen ez volt az az egyetértés, amely megalapozta az elit és a középrétegek érdekközösségét. A polgárság mindig egyetértett abban, hogy a társadalom alapvető szervezeti egysége a családi magú háztartás. A rend csak úgy maradhatott fenn magyar városainkban, ha a munkaerejük áruba bocsátá-

sából élő embereket a háztartáson és annak vezetőjén, a családfőn keresztül láncolták a közösséghez. A háztartás szerepe magyarázza azt is, miért nem voltak városainkban nyomor-nyegyedek. A szegényeket a háztartásban, a házon belül különítették el. A nincstelen, szolgarendű lakosság nagyobb hányada a házak hátsó részein élt, kamrákban, más alkalmi szálásokon. A bányavárosokban a sajátos termelési viszonyok miatt a jog sáncaiból kiszorított bánya- és kohómunkások némiképpen más helyzetben voltak, mert itt a munka és a családi élet színtere kevésbé olvadt egybe. Több volt a lakásért csak bért fizető, a háztartáshoz kevésbé kötött magányos személyek száma.

Most térjünk át a kis vagyonú városlakókra! Középkori városi polgárságunk mintegy fele csupán egyetlen értékesebb ingatlant mondhatott a magáénak: lakóházát. A ház helye, anyaga, a telek mérete befolyásolta az értéket, ami a kis vagyonú rétegen belül bizonyos különbségeket eredményezett. Iparukból élő kézművesek mellett kisebb szőlőtulajdonos polgárok is tartozhattak e rétegbe. A vagyonosabb lakosság értékesebb házaihoz ellenben még kert, major, szőlők, kisebb-nagyobb ingó vagyon, árukészlet is tartozhatott.

Hogy ingó vagyona elsősorban a gazdagabb polgároknak volt, azt egy ritka forrás, Bártfa 1542. évi adólajstroma bizonyítja. Ekkor egy országgyűlési törvény alapján az arany- és ezüsttárgyak, tehenek, lovak, bor, gabona, kalmáráruk értékének hatvanad részét kellett leróni. A város 1532-ből ismert vagyoni koncentrációja és az ingó vagyon koncentrációja nagy eltérést mutat. Az adózóknak az a fele, amely az adó 20 százalékát fizette, az ingó vagyon alig 7 százalékát mondhatta magáénak. Együttesen majdnem háromszor kisebbet, mint a csúcson helyet foglaló 5 leggazdagabb bártfai polgár. Pedig – mint az imént megjegyeztük – a bártfai vagyoni viszonyok kiegyenlítettebbek voltak a kassaiaknál vagy a soproniaknál. De a bártfai példa mellesleg azt is bizonyítja, mennyire igazságtalan volt a városi adórendszer. Az 1542-ben adó alá vont ingóságok után máskor általában nem kellett fizetni.

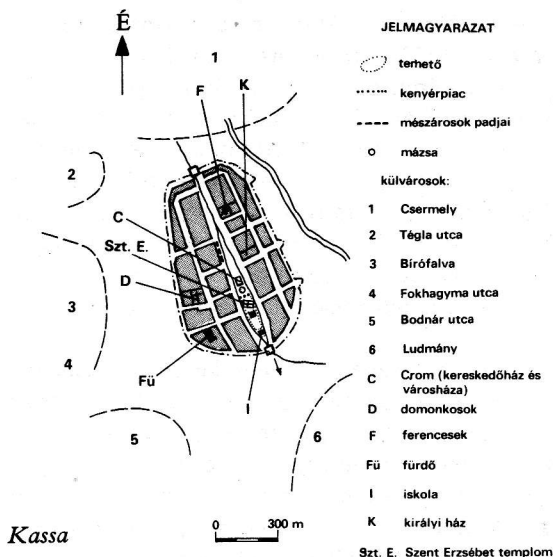
Nem magyarázhatunk azonban minden társadalmi különbséget azzal, hogy egyesek szegények, mások tehetősebbek. Az sem döntötte el polgáraink sorsát, hogy milyen keresőtevékenységet folytattak. A társadalmi elkülönítésnek változatos formái voltak. Az iparosok céhei például sokszor vallásos társaságok formájában bukkannak fel. Olyan iparoknak is volt saját oltára valamelyik templomban, amelyek nem alkottak céhet. Később, amikor létrejött a céhes szövetkezés, előfordult, hogy az oltár védőszentjének nevét vették fel. A soproni szabókét Szent Anna céhnek mondták, a mészárosokét Szent Jakab céhnek.

A céhekben általában a családra is jellemző tekintélyelvű paternalizmus légköre uralkodott. A céhek élén álló mestereket a gyűlés választotta, ahol a közös dolgokat tárgyalták meg, többnyire ünnepélyes keretek között. A legtöbb céh büntetéssel sújtotta a nyomós ok nélkül hiányzókat, általában: a céh rendjének megsértése büntetéssel járt. A kolozsvári mészárosok statútuma (1583) például a szitkozódást, tiszteletlen beszédet egy forint bírsággal sújtotta alkalmanként, azaz minden ismétlés újabb forintba került. A 15. század második felétől elterjedt a céhkönyv, amelybe belső ügyeket, egymás közti ügyleteket rögzítettek. Díszes láda őrizte a céh iratait, vagyonát. A céhnek elsőfokú bíraskodási joga is volt a tagok felett. Bajba jutott társuknak a céhtagok segítettek, támogatták az elhunyt árváit, az említett kolozsvári statútum azt is előírta, hogy a tagtársak temetésén kötelező a megjelenés. Az összetartás testületi szálai tehát szorosak, többet sejtetnek gazdasági érdekszövetségnél. Fontos szerepe volt a céheknek a város védelmében is. A bástyákat, falszakaszokat az iparoscéhek között osztották fel, amelyek gondozták a reájuk bízott részt, fegyvereiket a bástyatoronyban őrizték, ostrom esetén a kijelölt helyen harcoltak.

A 15. század második feléből reánk maradt szabályok jól tükrözik a céhek elzárkózó törekvéseit. E magatartás gazdasági indítékait már ismerjük. Egy-egy erőszakos, szélsőséges cselekedet olykor minden magyarázatnál jobban érzékelteti

a sorsdöntő folyamat lényegét. Ilyen eset a soproni tanács intézkedése is, melyet 1455-ben hozott. A tanács elrendelte, hogy minden szabad legény, mesterlegény és a többiek, akiknek nincs munkájuk, szolgálatuk, egy héten belül távozzanak. Egyszerűen takarodjanak a városból. Aki marad, az „minden kegyelem nélkül” börtönbe jut. Durva eljárás volt, ha nem is túl gyakori. Mégis jól szemlélteti, hogy azok a férfiak, akik önálló mesterek akartak lenni, családot szerettek volna alapítani, nagyobb részét esélytelenül küzdöttek céljukért. A városi gazdaság korán eljutott a telítettség állapotába, kevés volt a szabad hely.

Az inaskodás éveit előbb szokásszerűen, később kötelezően vándorévek követték. A céhtagság feltételeit a jelölt csak nagy erőfeszítés árán tudta teljesíteni. Mesterremek, lakoma, avatási taksa csupán a kisebb kötelességek közé tartozott. A pozsonyi szűcsök (1467) kimondták: „aki a mi mesterségünkben céhes mester akar lenni, először polgárjogot kell szereznie”. Ez volt az igazi erőpróba, teljesítéséhez a legtöbb céh a pozsonyhoz hasonlóan ragaszkodott. Mert igaz, a remek elkészítését egyre körmönfontabb előírások nehezítették, nyűg volt a többi kíváncsi teljesítése is, a fő teher mégis az ingatlanvásárlás volt. Az előírások betartása legkevesebb 30-40 forintot igényelt a jelölttől a 15-16. század fordulóján, ami azt jelentette, hogy sok-sok évig kellett kuporgatnia, ha nem rendelkezett némi vagyonnal már a kezdetben. Aki tehát a semmivel indult, reménytelen vállalkozásba fogott. A kor forrásaiban gyakran emlegetett, városról városra kóborló gyűlevész népesség, lopásokba, más bűnökbe keveredő bitangok, a huszita tanokra fogékony „ludasok” között sok ilyen kallódó, félbemaradt, sorsával meghasonlott, kidaszított embernek kellett lennie. Mert a 15. század első felében a szegényebb réteg, általában a vagyontalanok előtt a céhek kapui már becsukódtak. Csak az egyivásúaknak kínáltak helyet, fokozatosan családi monopóliumok lettek. A céhstatutumok a kívülről jövőkkel szemben mind több megszorítást alkalmaztak, viszont engedményeket biztosítottak a céh kebelében levőknek. Például a

céhmester fia zökkenőmentesen lépett a mesterek közé, idegen ellenben csak akkor, ha sikerült egy céhtag leányát vagy özvegyét feleségül kapnia. A budai mészárosok statutumai (1482) különösen szigorúak. Gyakorlatilag a mesterek családjában csak akkor történhetett házasság, ha ahhoz a testület is hozzájárult. Ellenkező esetben elveszett a céhtagság.

A különböző mesterségek céhei egymástól is elzárkóztak, mert az asztalos vagy a kovács társadalmi helyzete lényegesen különbözött a mészárosétól vagy az ötvösétől. Kassán például a 15. század végén az asztalosok átlagosan háromszor kisebb adót fizettek, mint az ötvösök, kétszer kisebbet, mint a mészárosok. A 16. század közepén a kovácsok, vargák, kádárok voltak a legszegényebbek. Az ötvösök adója ezeknél átlagosan ötször volt nagyobb, a szabóké kétszer.

A középkori városi polgár szemében ínséges embernek a szegény kézműves számított. Ő volt az, akit a mindig szerény haszon, a munkaerőpiac, a nyersanyagpiac és a készáru piac

hullámszámai egyéni létében fenyegettek. Főként gazdasági érdekek kényszerítették a kézművest arra, hogy céhet alkosson hasonló sorsú társaival. A céhes mesterek gondolkodásmódja a csoportéhoz idomult. Emberi kapcsolataik többségét ma kifejezetten durvának tartanánk. Nem véletlen, hogy például a kolozsvári ötvöslegények mozgolódása (1576) a kegyetlen bánásmód miatt tört ki.

A céhek arra törekedtek, hogy érdekeik védelmében részesüljenek a városi hatalomból. A középkori város az elit uralma idején már következetesen védte termelőinek és fogyasztóinak az érdekeit, a céhekbe csoportosult egyszerű polgárok hatalma megnőtt. A céhes iparos részben feladta ugyan személyes önállóságát, feloldódott a csoportban, ám cserében társadalmi rangja emelkedett, amit elszigetelt egyénként sohasem tudott volna elérni. A céhes gondolkodásmódra az is jellemző, hogy a csoport féltve őrizte különállását. Külső hatalom – például az állam – alig-alig tudott beleszólni abba, hogyan alakítsák a céhek termelésüket. Legfeljebb áruik minőségét ellenőrizhették. A városi közhatalommal viszont a céhek annyira összefonódtak, hogy azt nem lehet tőlük függetlennek tekinteni. Végül is tehát a hatalomban való részesedés, a közhatalom gyakorlása hozta közel egymáshoz a különböző kézműves céheket; érdekük közös, gondolkodásmódjuk hasonló volt. Így alkottak egységet, miközben az egyes csoportok több tekintetben határozottan elkülönültek egymástól. A céh végeredményben óvta tagjai gazdasági érdekeit, messzemenően beavatkozott magánéletükbe, és a tagok vallásos élete is a céh keretében zajlott.

A vallásos testvériségek

Az egyházi-kolostori kultúra terjesztésében a különféle városi vallásos egyesületeknek nagy szerepe volt. E testvériségek: fraternitasok, Bruderschaftok, vallásos céhek, bár gyakran összefonódtak az iparos céhekkel, a polgárság szélesebb köreit foglalták magukba. A középrétegek mellett az elitnek is voltak külön egyesületei, amelyek közül például a budai Boldogasszony-plébánia Krisztus Teste céhe különleges szerepet játszott a 15. század első felében lezajlott mozgalmakban.

Sok városunkban működött hasonló, a Krisztus Testéről elnevezett vallásos egyesület: a 16. század elején a budain kívül Pesten, Sopronban, Pozsonyban, Körmöcbányán, Besztercebányán, Selmecbányán, Lőcsén, Eperjesen, Bártfán, Nagyszebenben, Brassóban. Több városban volt Szűz Máriáról, Szent Annáról elnevezett társulat, egy-egy városban más szentek nevét viselő testvériségek is tevékenykedtek. A pozsonyi Krisztus Teste egyesületet először 1342-ben említik, korai a nagyszebeni (1372) és a lőcsei (1402) is. A budairól nem tudjuk, hogy mikor alapíthatták. Két, évenként választott „céhmester” irányította, és 1529-ig az egyesület tagjai közül került ki a budai tanácsba választott németek többsége. A céhnek nagy vagyona volt, sőt a 16. század elejéről azt is tudni lehet, hogy tőkét kamatoztatott Nürnbergben. A Krisztus Teste nevét viselő testvériségek az angliai York városában alapított céh mintájára alakultak, hozzánk németországi közvetítéssel jutottak el. „Kalandosoknak” is nevezték őket, mert a tagok a hónap első napján jöttek össze (Calendae, lat. = a hónap első napja).

Sopronban az 1368-ban alapított Szent György-társulat volt az elit polgárok testvérisége. A Szent György-templomot Schmuckenpfenig János polgármester és felesége adományából építették (1400 és 1430 között). A Szent György-társulatnak a javadalmas papok is tagjai voltak, 1495 óta az esküdtek és a javadalmas papok részére a tagság kötelező volt. A társulat a tanáccsal közösen gyakorolta a kegyúri jogokat, felügyelete alatt működött a plébánia iskolája és az iskolamester.

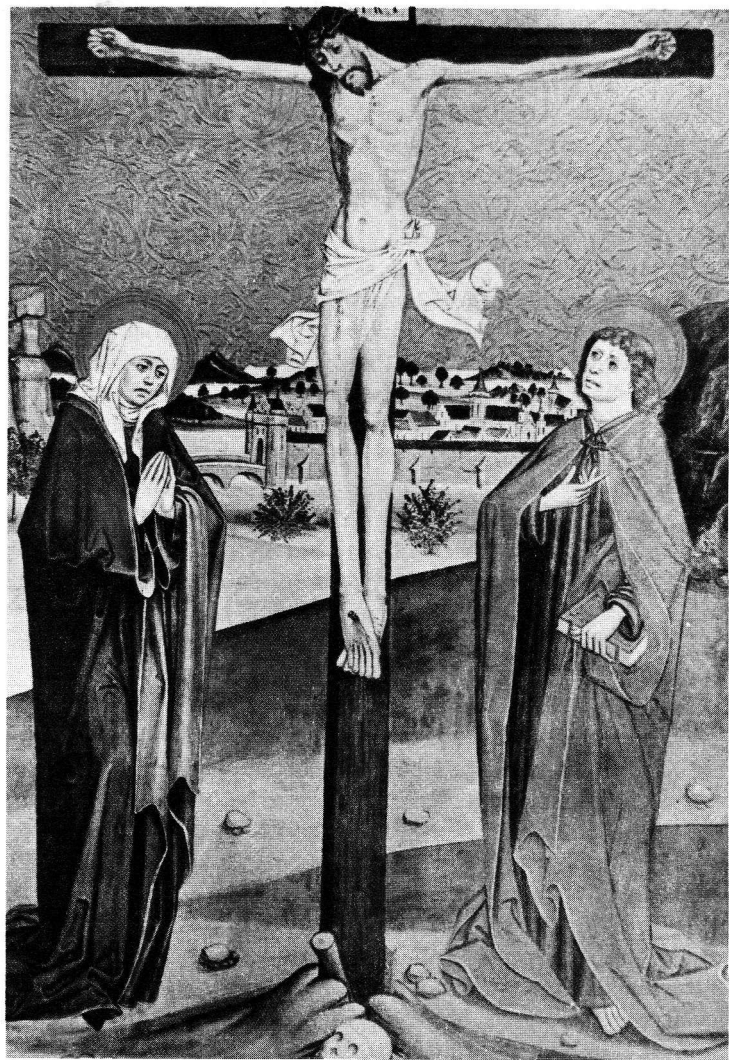
A vallásos társulatok tagjai az oltároknak, templomoknak szőlőket, földeket, házakat, egyéb ingatlanokat és nagy értékű ingóságokat hagyományoztak. Így az egyházi intézmények kezén jelentős tőke halmozódott fel, melyet a szokásos évi 5-10 százalékos kamat mellett kölcsönöztek. Budán éppen az egyházi kézen felhalmozódott tőke nagy kínálata volt az oka az alacsonyabb kamatlábnak. A reformációt megelőző időszakból fennmaradt soproni és kassai végrendeletek azt mutatják, hogy a gazdag polgárok vagyonuk olykor harmadrészét, de általában 15-20 százalékát hagyták egyházi intézményekre, egyes célokra.

A 15. században az egyház tekintélye megingott. A szerzetesrendek és a vallásos társulatok arra törekedtek, hogy fentartsák a vallásos érzést. Látványos misztériumjátékokkal, búcsújárásokkal, körmenetekkel vonták be a tömegeket az egyházi cselekményekbe. A képzőművészetek fejlődését a vallásos élet külsőségei iránt megnövekedett igények hatékonyan ösztönözték. Nem véletlen, hogy egyházi művészetünk éppen ebben a korban érkezett a csúcsra: ekkor zárult le a templomok építésének korszaka (Buda, Pest, Kassa, Brassó, Kolozsvár stb.), most készültek a legszebb szárnyas oltárok (Kassa, Szent Erzsébet-templom: 1474–77; Lőcse, Szent Jakab-templom: 1498–1508). 1506 körül működött a régi magyarországi festészet legkiválóbb alakja, M. S. mester, akinek a selmecbányai Szent Katalin-templom főoltára számára készített táblaképeit a kor európai festészetének legmegrázóbb művei között tartják számon; Grünwald isenheimi (Strasbourg mellett) oltárával együtt emlegetik.

Nálunk a középkori városi művészetek legfőbb műfaja a szárnyas oltár volt. Jóllehet, az oltárok többsége az évszázadok során elpusztult, még ma is közel kétezer, 14–16. századi oltárról származó képet tart számon a művészettörténet. Óriási többségük (majdnem 1400 darab) felvidéki, ám sok lehetett egykor a török hódoltság alá került részeken is. A törökök az elfoglalt templomok épületét nem bántották, de a berendezést, oltárokat általában elpusztították; például a váradi székesegyházról pontosan lehet tudni, hogy a középkor végén 52 szárnyas oltár díszítette. Sok, céhek által gondozott budai, pesti oltárról történik említés az oklevelekben. Ma már nincsen nyomuk. Ám például a bártfai Szent Egyed-templom még ma is őriz 11 szárnyas oltárt.

A gótikus templomokban a pillérek és a falak alkalmatlanok voltak a szobrászati díszek elhelyezésére. A ragyogás, a pompa, a minden képzeletet megragadó látványosság az oltárokon jelent meg. Főrészüik a faragott oltárasztal. Hátsó oldalán, az asztallal egyenlő széles alapon, az úgynevezett predellán állt az oltárszekrény, amely képet, domborművet vagy szobrokat foglalt magába. A szekrényhez kétoldalt egy- vagy többrészes szárnyak illeszkedtek, amelyek ajtószerűen záródtak. Festett képmezők, domborművek borították őket, rajtuk Krisztus kínszenvedéseit és a védőszentek életéből vett jeleneteket ábrázoltak. Nagybőjtben ezek a passióképek fedték a szekrényt, mert ilyenkor a szárnyakat bezárták.

A szabályos szárnyas oltároktól a kis méretű házi oltárkákig számtalan mű készült az ország egész területén. A korai táblaképek még sok itáliai hatást mutatnak, a 15. század eleje óta osztrák (bécsi) és sziléziai, később bajor–osztrák hatást. Régebben általános volt a meggyőződés, hogy német vándormesterek műveiről van szó, a festmények, szobrok idegen kultúra alkotásai. Erről szó sincs! A finomabb műtörténeti vizsgálatok eredményeként a reánk maradt emléanyagban világosan el lehet különíteni néhány helyi központot: a bányavárosit, a szepességit, a kassait és az erdélyit. Ezek nagyjából a tágabb városi vonzáskörzetekben hatottak. Említhetjük pél-

31. Városkép a jánosréti mester garamszentbenedeki oltárképén
(1470 körül)

dául a jánosréti mestert, aki minden bizonnyal körmöcbányai volt. A garamszentbenedeki Kálvária-oltár főképen (készült 1470 körül) a kálvária háttérében megkapó városképet helyezett el. Egyik várossal sem azonosítható, de a táj, a folyó által övezett városka kis méretei, a jellegzetes magyarországi oromzatos házak félreérthetetlenül mutatják, hogy a mester helybeli élmények alapján festett. Aki járt e vidéken, ma is érzi e részleten a Garam-vidéki városok levegőjét. Egy másik garamszentbenedeki eredetű képen (1427) néhány gyönyörű gótikus városi házat láthatunk. A kifejezetten olaszos hangulatú városábrázolás Szent Miklós gabonacsodájának háttéréül szolgál. A kép alkotója, Kolozsvári Tamás budai művészekkel volt szoros kapcsolatban, és gyaníthatóan a Zsigmond-kori fővárosban szerzett élményeit érzékelteti ezen a részleten, amit az támaszt alá, hogy a háznak csupán egy emelete van. Végeredményben a régi magyar festészet helyi alkotók művészete, akik egy-egy vonzáskörzet szerves egészét alkotó kultúráját közvetítették. Másként nem is lehetett. A céhes kötöttségek a szárnyas oltárok művészeit éppen úgy elkülönítették, mint a többi mestert. Elképzelhetetlen, hogy – mondjuk – egy lőcsei mester Kassán dolgozott volna, ahol mellesleg külön, az ötvösökkel társult festőcéh működött.

Festők, faragók, esztergályosok, lakatosok, szabók, kocsi-gyártók, fazekasok, kovácsok, ötvösök és társaik nemcsak gondozták az oltárokat, imádkoztak előttük. Ugyanők vonultak végig a pompás körmeneteken, fegyverbe, jelmezbe öltözve, szent énekeket zengedezve. A „nép” az út szélén állva gyönyörködött bennük. Mert ezek az események is a vallásos élet nagy látványosságai közé tartoznak.

1501-ben Modena itáliai város követe bámulattal írt az óriási tömeget vonzó budai úrnapi körmenetről, amelyben a király és kísérete is részt vett. Többek között eljátszották egy jóslat beteljesülését, azt, hogy a mohamedán hitnek akkor lesz vége, ha szétrombolják a próféta koporsóját. „Ezt a következőképpen adták elő” – írja a követ. „Mohamed mecsetjét házunk előtt állították fel, a mecsetben függött a koporsó, me-

lyet a szultán és számos pasa vett körül. Mikor őfelsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár csapott le a koporsóra, és ezt, valamint a körülötte álló törökök nagy részét lángba borította. Ami pedig nem égett el, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel ízzé-porrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta. Valóban remek élvezet volt a roham látványa.” A körmenetet népünnepély követte. A tér kútjából bor folyt, amelyet bögrékben, fazekakban hordtak. Volt aki kalapját, más egyszerűen a száját tartotta a borsugár alá. Tolongtak, verekedtek a forrás körül, a földön mindenütt részek hevertek, s a multság tetőpontján az előkelők ablakaiból sült kappanokat, ludakat hajigáltak a tömegbe.

Az esemény a Szentháromság vasárnapját követő csütörtökön, Úrnapján zajlott le, másként Krisztus Teste ünnepén. Az oltáriszentség szerzését, az utolsó vacsora misztériumát számos babona, jámbor képzet övezte a korai középkorban. Az eretnkségek később támadták a misztériumot, ezért az egyház védekezésre kényszerült, a 13. század óta mintegy ellentámadásként vette fel a Kenyér és a Bor, Krisztus Testének ünnepét. Városainkban éppen ennek az ünnepnek a kultuszához kapcsolódtak a Krisztus Teste testvériségek, amelyek vallásos célja Isten dicsérete és Krisztus testének tisztelése volt.

A körmenetek gondosan kidolgozott rendje, külsőségeik is azt mutatják, hogy a Krisztus Teste céhek és más vallásos egyesületek, mint a hatalmat kisajátító elit csoportosulásai, a társadalmat megosztó rend fenntartásán fáradoztak. A felvonuló céhek, személyek protokolláris sorrendje, az ünnepségen kifejtett pompa, a tömegbe hajigált sülték, maga a jótékonykodás, az oltárok, kegytárgyak adománya, szántsándékkal vagy mellékesen, mind-mind ezeket a különbségeket, a megosztottság örökletes voltát hangsúlyozták.

Később, a 15–16. század fordulóján a középrétegek, de az elit körében is növekedett az ellenszenv az egyház világias pompája, gazdagsága, pénzügyi manipulációi iránt. A városokban egyre nagyobb visszhangra találtak az „olcsó egyházat” köve-

telő gondolatok. El akarták törölni az egyházakat illető jövedelmeket, amelyek különösen a szegényebbeket sújtották. Zúgolódást váltott ki az is, hogy a városi kegyuraság alá tartozó templomok, alapítványok vagyongezelését többnyire esküdtek végezték – persze ellenőrizhetetlen módon.

A reformáció tanai igazi győzelmet csak az elit támogatásával arathattak. Sopronban például a gazdagok, említett, Szent György társulatán keresztül terjedtek a lutheri eszmék. 1524-ben Sopronban tartották az első magyarországi Luther-ellenes vizsgálatot, amelynek kapcsán kiderült, hogy több személy, köztük egy esküdt (Móric Pál) lutheri röpiratokat tartott, és az új tanokkal a nép is rokonszenvezett. 1524. október 30-án a hóhér ünnepélyesen elégette a Fő térre összehordott könyveket, irományokat, és maga Móric megbánta vétkét. 1526-ban azonban bírónak választották, ekkor nyíltan kiállt a reformáció mellett. Nem magányos hősként cselekedett, a polgárok többsége támogathatta, hiszen még 1517-ben bevezette a község, hogy a papokat is adóztatni kell. 1523-ban pedig a község kérte a tanácsot, adják el a polgároknak azokat az ingatlanokat, amelyeket a papok és a vallásos társulatok kaptak adományba.

Az egyházi ingatlanok megszerzése csábító lehetőség volt, és az 1526-ot követő zavaros időkben sok helyütt éltek is vele. Kassa 1533-ból megmaradt számadásaiba három komoly egyházi ingatlan eladását jegyezték fel. Az egyik régen Szatmári György érseké volt, és egymaga 1200 forintért kelt el. Az ingatlanokat gazdag kassai polgárok vették meg. A Szent Erzsébet-plébánia 1554. évi számadásai is tanulságosak. Szó sem esik már új adományokról, jövedelmekről. Az eklézsia csak a temetésekből és a sírhelyek eladásából húzott hasznot.

A reformáció eszméi végeredményben nem változtatták meg a városokban megszilárdult hatalmi viszonyokat, a társadalom döntően vagyoni különbségeken alapuló tagozódását. Bizonyos formák azonban elavultak. A vallásos testvériségek sem feleltek meg többé a korszellemnek, az ő vagyonukat is a város vette kezelésbe. A soproni Szent György társulat az 1550-es években kötetlenebb asztaltársasággá vedlett.

Az elit elkülönülése

A gazdag német polgárság házassági kapcsolatait tekintve, zárt tömböt alkotott. Nem elegyedett a nemességgel, a vele egyívású magyar polgársággal, és persze elzárkózott a közép-polgároktól is, függetlenül attól, hogy német ajkúak voltak-e vagy sem. Párt arról a területről választottak, ahonnan beköltöztek, de Buda, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Nagyszeben, Brassó és más városok német elitjét egymáshoz is szoros rokoni szálak fűzték, mintegy megpecsételendő az üzleti együttműködést.

Budán és Kolozsvárott magyarok már 1526 előtt osztoztak a németekkel a hatalomban, Pesten, Szegeden magyarok kezében volt a tanács. A magyar elit tagjai között sok középbirtokos nemesi származású egyén volt, mások a város vonzáskörzetéből, mezővárosokból költöztek közéjük. Saját rétegükből és a nemesség köréből házasodtak, ritka ellenben, hogy más városok magyar elit polgáraival lépjenek rokoni kapcsolatba. Elzárkózásuk a megyei nemességhez fűződő kapcsolatok miatt más, mint a németeké.

A vagyonos polgárok csoportosulásait nem lehet az iparos céhekéhez hasonlítani. A vállalkozások, a kereskedelem egyéni jellegű, egy-egy csoporton belül gyakran kereszteződtek egyedi érdekek. Ebből következett az is, hogy az elit polgár nagyobb függetlenséget élvezett, mint szegényebb társai, és magánéletét sem korlátozta annyi külső kötöttség. A többségénél szélesebb ismeretei voltak, sok kapcsolat fűzte más városokhoz, távolabbi vidékekhez. Vagyonnövelő lehetőségei is változatosabbak. Kereskedhetett, tőkeügyletekbe bocsátkoz-

hatott, vagy élhetett járadékaiból. Budán királyi hivatalt is vállalhatott.

Városainkban az elit összetétele változékony volt, amit a családok rövid élete és a konjunktúra ingadozásai magyaráznak. Említettük már a jó szelet élvező mézsárosok, ötvösök, szabók feltöréseit. Budán, Pesten a magyar kereskedők nyomultak előre; de láttuk azt is, milyen könnyen továbbállt egy-egy itáliai vagy akár délnémet vállalkozó, ha már megszedte magát. A 16. század első felében két olyan esetet is ismerünk, amikor durva külső beavatkozás nyomán nem az egyes emberek, hanem az egész német elit réteg helyzete megváltozott. A mohácsi vész után Szapolyai János a kezére került Budán (1529) és Kassán (1536) módszeresen kitelepítette a gazdag németeket, házaikat, birtokaikat híveinek adta. Budára már nem is térhettek vissza, a kassaiak később (1552 után) módot kaptak rá, a város mégis fokozatosan elmagyarosodott.

Az egyéni esetekre visszatérve érdekes felidézni, hogyan zajlott le egy gazdag szegedi polgár kassai helyfoglalása. Pap Benedek 1554 őszén nyerte el a polgárjogot, méghozzá látványos körülmények között. Két kezes helyett hatot sorakoztatott fel, köztük három nemest, továbbá két magyar és egy német kalmárt. Azonnal megvette a város egyik legdrágább, üresen álló házát, amelynek ablakai a kereskedők csarnokára nyíltak. Ekkor már Kassán lakott testvére, Antal, míg „cégvezetője”, Kalmár Ambrus (a források Pap „ispánjának” nevezik) néhány nappal később tette le az esküt. Kalmárral egyébként Pap Benedek sógorságban volt. A két új polgár döntő súlyra tett szert a kassai posztóbehozatalban, 1555-ben a teljes import harmada az övék volt, 20 ezer forint vámértékben. A többi kalmár üzletei messze kisebbek.

Pap Benedek és családja Szegedről menekült, amikor a város a török kezére jutott (1543). Előbb Debrecenbe költöztek, innen jöttek Kassára. Pap vagyonának javát hegyaljai szőlőbirtokok alkották. Nem viselt tisztséget Kassán, a város mégis a markában lehetett: a városházán külön füzetet vezettek azok-

ról a kölcsönökről, amelyekkel hirtelen szükség esetén kisegítette a tanácsot.

A gazdag kalmár, hála kapcsolatainak, jól befektetett vagyonának, baj nélkül menekült el a török elől, költözött máshova. Szegényebb társait azonban, akiknek vagyona egy-egy ház, a határban levő szőlő, kert, legelő volt, minden szál, jóban-rosszban, városukhoz kötötte.

Milyenek voltak a középkori magyar város elit polgárainak társadalmi kötelékei? Volt-e esélyük arra, hogy kiemelkedjenek a városi életből, átlépjenek az országos méltóságot viselők közé. Egy jellegzetes életpálya néhány részlete megmutatja, milyen korlátok magasodtak gazdag polgáraink előtt.

Budai Farkas László a 15. század első felének gyermeke. 1427-ben Budán volt háza, posztókereskedéssel, pénzüzletekkel szaporította vagyonát. Magyar neve ellenére származása, házassága, rokon kapcsolatai a német elithez kötődtek, amelynek bizalmi embere volt. (Kamerer Ulrik nürnbergi kereskedő unokáját vette feleségül.) 1439-ben bíróvá választották, és a népmozgalom idején kétes szerepet játszott, a lázongók el is akarták fogni.

1440 után távozott Budáról, s a nyugati országrészen tevékenykedett, Erzsébet királyné bizalmasaként. Sopronban olyan túlkapásokat követett el, hogy a polgárok haragjukban kivégezték két familiárisát. Pozsonynak évi 10 százalékra adott kölcsönt. Szerepe volt abban, hogy egy pénzüzletével összefüggésben Győr királyi városrésze a püspök és a káptalan magánföldesúri hatalmába került. Később Simontornya várnagya lett. A várat zálogban bírta a Garaiaktól, északi szárnyát díszesen átépítette. Tolna megye alispánjaként 1456-ban nemesi örökbirtokot szerzett. Egy év múlva a pestis áldozata lett.

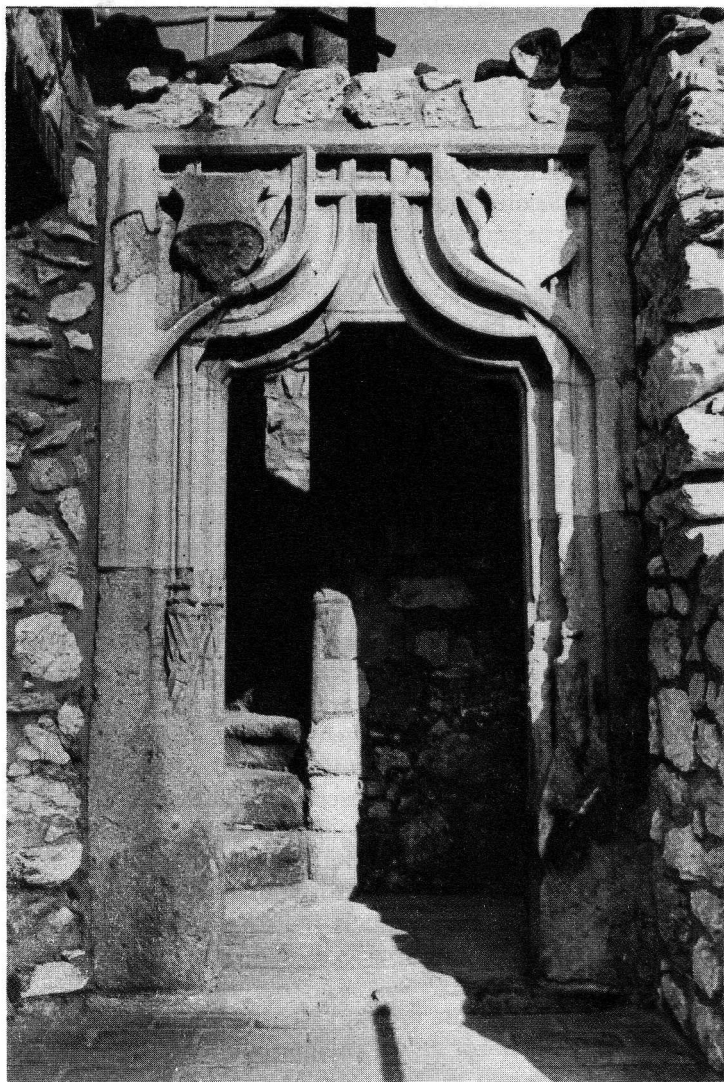
Ez a polgári életút nem ritkasága miatt érdemel figyelmet, hanem azért, mert tehetséges szereplője hiába folytatott jelentékeny pénzüzleteket, hiába rendelkezett városi viszonylatban nagynak mondható tőkével, csak a megyei nemesség felsőbb rétegeiben vívott ki magának helyet. Nagy távolság válasz-

totta el Budai Farkas Lászlót az országos méltóságok, például támogatója, Garai László nádor vagyonától, rangjától, tekintélyétől.

Magyarországon sem ekkor, sem később nem akadt egy Jacques Coeur, akinek a 15. század első felében saját bányái és hajógyárai voltak, 300 szolgának parancsolt, öt palota urának mondhatta magát, és akinek beruházásai a francia király teljes évi adóbevételeének több mint felét tették ki. Nem voltak nálunk Bardik és Peruzzik, vagy Mediciek, akiknek a költekezései Firenze évi kiadásainak negyedével értek fel. Nem voltak itt Buringok (Hamburg), Humpisok (Ravensburg), Imhofok és Welserek. Nem akadtak Thurzók és Fuggerek. Ámbár jellemző, hogy a ritka kivételnek számító polgári karrierek egyikéről, a kassai kereskedő családból származó Szatmári Györgyről az is elmondható: a *krakkói* Thurzókhoz is fűzték rokoni szálak. A krakkói egyetemen tanult, pályája elején Bakócz Tamás támogatta. Szatmári (1457–1524) királyi szolgálatban lett a Jagelló-kor egyik vezető államférfia, püspök és kancellár, aki esztergomi érsekként hunyt el.

Az említett családok, személyiségek országos vagy nemzetközi események fontos szereplői voltak, a feudális állam legfelsőbb köreiben rendelkeztek befolyással. Farkas László életútja azért jellemző, mert mutatja, hogy kevés volt a vakmerőség, a könyörtelen kalandorhajlam. Az alapok hiányoztak ahhoz, hogy gazdag polgáraink a társadalom számottevő személyiségei közé emelkedjenek. Pedig az öreg Fugger is egy szerény pincében kezdte a barchentkészítést 1450 táján, Augsburgban. A nagy genovai Piccamiglio bankár kezdetben egyetlen napszámossal műveltette szőlőjét, és öszvérháton baktatott utána, hogy ellenőrizze. Nekik a munkamegosztás és a városgazdaság sokkal fejlettebb körülményei között sikerült a váltás, volt honnan elrugaszkodniok.

Magyarországon Mátyás király közigazgatási reformjai óta egyedül a pénzügyigazgatás kínált a polgárok számára kiemelkedési lehetőséget, igaz, csak a budaiaknak. A nagy vállalkozói tapasztalatok, a kecsegtető haszon harmincadispáni, pénzverő

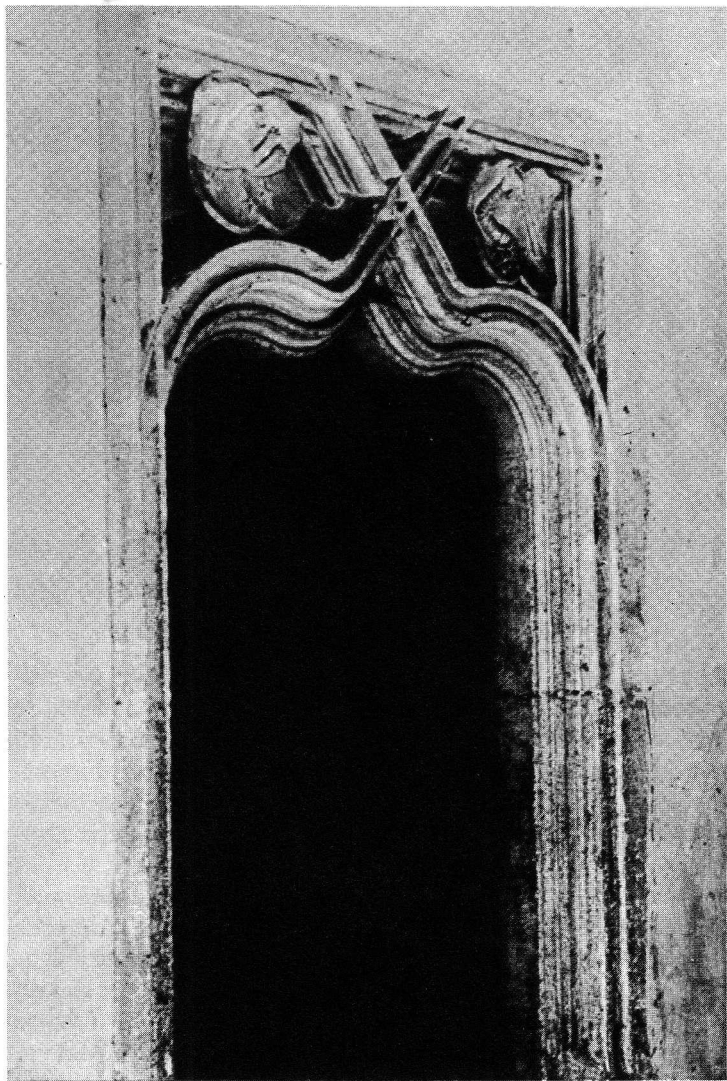

32. Címeres ajtó a diósgyőri várban (15. század vége)

kamaraispáni hivatalok vállalására csábította őket. Ernuszt János budai polgár vitte a legtöbbre, ő valóban a főrendek közé emelkedett. 1467–76 között királyi kincstartóként működött, ő szervezte Mátyás pénzügyi reformjait. Szlavón bánként halt meg, fiából püspök lett. Több budai polgár töltött be alkincstartó tiszte, és általában sok budai bíró állt kincstári szolgálatban. Sajátos módon a kincstári hivatalban működött nemesekből jó néhányan viszont a budai polgárok számát növelték.

Gazdag polgáraink két lovon ültek. Számtalan üzleti kapocs, érdek fűzte őket szegényebb társaikhoz, kisajátították felettük a hatalmat. De életformájuk távolodott az övéktől, elkülönültek rokoni kapcsolataik miatt, vallásos társulataikban, más volt az ízlésük, műveltségük. Budai Farkas László soproni, győri tettei mutatják, mennyire nem érzett közösséget az ottani polgárokkal; feudális úrként, könyörtelenül fordult szembe velük. Nem is lehetett másképpen. A gazdag polgárok ízlése a nemesség, a templomépítészetben pedig sokáig a koldulórendek hatása alatt formálódott. Ha fel is tűnnek sajátos motívumok, pecsétjeik, címereik is a nemesekét utánozták. A pompás ülőfülkesorok éppen úgy a nagyúri építkezések hatása alatt létesültek, mint a házak emeleti díszes fogadóterme. Ha – szinte találomra – egymás mellé helyezzük a diósgyőri királyi vár kaputornyának bejáratáról (15. század vége) és a nagyszebeni régi városháza egyik ajtajáról készült képet (16. század eleje), csak másodrendű különbséget látunk a pálcatagokkal keretezett és a nyílások felett címerekkel díszített bejáratok között. Az 1526 előtti budai udvari reneszánsz építészet hatása Kolozsvárott Adrianus Wolphard Fő téri házának ajtó- és ablakkeretein is felismerhető (1534). Wolphard Bolognában tanult, toszkán és magyar mesterekkel dolgoztatott.

Európában mindenütt szokás volt, hogy a gazdag polgár halálakor hozzátartozói díszes sírlapot állítottak az emlékére. A Hanza-városokban és Németalföldön a 14–15. században vésett sárgarézlapok voltak divatban, amelyeket Flandriából

33. Ajtó a nagyszebeni régi városháza épületében (16. század eleje)

34. Cromer Ágoston kassai polgár feltételezett arcmása

hozattak. Gyakran kőlapokon mintázták meg az elhunyt arcvonásait, alakját, címerét. Nálunk a kőlapok terjedtek el, de nem tudunk e sajátos fényűzés olyan mérvű tobzódásáról, mint a német városok polgárai között. Jó néhány magyarországi lelet ismeretes, a lapokat, akárcsak az úri temetkezőkét, az adománnyal javadalmazott templom padozatába súlyosztették.

Kétségtelen túlzás, ha azt állítjuk: talán elit polgárságunk arc nélküli volta magyarázza, miért nem terjedt el körében a sírkőszobrászatból önállósult világi arcképfestészet. Ez jellegzetes polgári műfaj volt, amely a délnémet városokban alakult ki a 15. század második felében, részben itáliai hatás alatt, és Dürer, Holbein remekeiben csúcspontjához érkezett. Magyar városainkból ellenben alig ismerni azonosítható polgárcsmát. Cromer Ágoston kassai kalmár ritka kivétel. A dómban

építettett díszes kápolnát az 1470-es években, és az egyik gyámköre feltehetően az ő képét faragta ki a szobrász. Ismételjük, erőszakolt összefüggés lenne a műfaj hiányából egy valóban általános és szerfelett bonyolult problémára következtetni. Mégsem mehetünk el mellette szó nélkül, már csak azért sem, mert egyébként igazán sok délnémet hatás érte polgárságunkat. Ami kétségtelen, az városaink kis száma és csekély lélekszáma. A városi polgárságban az elit nem képezett kiugróan vagyonos réteget, arculata, ízlése felemás maradt.

A vagyoni különbségek, az elzárkózás különböző irányzatai mélyen megosztották középkori polgárságunkat. Tulajdonképpen városi eszmények, sajátos kultúra, önálló társadalomszemlélet nem jöhetett létre. A középkori magyar polgári sors tragikumát talán ez fejezi ki a legjobban. Ízlést és tudatot formáló csoportjai azokhoz vonzódtak, akik hátat fordítottak neki, vagy közömbösen tekintettek le rájuk. A rendi társadalom kihasználta a polgárait, de együtt élni nem tudott velük. Magához emelni alig akarta őket, és különösebben képes sem volt rá.

A nemzetiségi viszonyok

A nemesség beköltözése

Városainkban a nemzetiségi különbségek hatottak az életformára, jóllehet a budai mozgalmak megmutatták, hogy ez a fajta megosztottság a társadalmi-hatalmi ellentétek mellett másodrendű volt. A vonzáskörzetből beköltözők nemzetiségi összetétele két módon hatott a polgárság életére. Egyrészt az alsóbb és a középrétegek nemzetiségi viszonyai erőteljesebben változtak, mint a felső rétegé, másrészt az egy nyelvet beszélők olykor területileg is elkülönültek a városban.

Sopron, Pozsony lakossága a középkorban több nyelvű volt. A 15. század végén a német nevű soproni esküdt, Gugelweit Jakab jegyezte fel egy magyar virágének két gyönyörű sorát:

*„Virág tudjad, tőled el kell mennem,
És te éretted kell gyászba elteznem.”*

Nagyszombatba a huszita háborúk idején a németek mellé sok szlovák költözött, akik a város vezetésében is részt kaptak. Jelentős volt a magyar bevándorlás is, és a 16–17. században a háromnyelvű község együttes határozatban vetette ki az adót.

A bányavárosokban a németség uralma vitathatatlan, mégis Oláh Miklós esztergomi érsek (1493–1568) leírásából tudjuk, hogy a Mohács előtti Magyarországon lakosságuk magyar, német és szlovák nyelvű volt. Kassán már 1401-ben említik a szlovákok utcáját (szegény iparosok laktak benne), Eperjesen viszont a magyarok utcasora bukkan fel a külvárosban (1411), amely a szlovákok utcájához hasonlóan (említése 1433-ban)

a továbbiakban városrészé nőtt. Bártfán is voltak idegen ajkú, lengyel és szlovák lakosok. Kolozsvár nemzetiségi megosztottságáról már nem kell szólni, említhető viszont, hogy Brassó Bolonya nevű külvárosi részén 1475-ben székelyek laktak.

A 16. század végére a német ajkú polgárok általában a lutheri, a magyarok a kálvini irányzatot követték. Így a nyelvi különbségeket vallási súlyosbította. A német mellett magyar prédikátorról is gondoskodni kellett, az egyes csoportok elkülönülése, különösen a felsőbb rétegekben, fokozódott. A kassai Pap Benedek például saját egyházközségének igazi mecénása volt. 1560-ban ő fizette Huszár Gál prédikátor Kassára költözését, aki feltételezés szerint nyomdát is hozott magával. Pap támogatta Szegedi Gergely, a későbbi debreceni prédikátor wittenbergi tanulmányait, és Szegedi hálából a debreceni gyülekezeti énekeskönyvben a 112. zsoltár szép átköltésével lelki arcképet rajzolt jötevőjéről, közölte Pap Benedek két saját versezetét is.

Az erdélyi szász városokban a vallásos céheken keresztül terjedő reformáció különös módon fokozta a polgári elzárkózást. Itt az egyházak életében az úgynevezett vizsgálatoknak nagy szerepe lett; ellenőrizték a vallásos élet szabályszerű menetét, és a hívek magánélete is terítékre került. Ilyen alkalmakkor újra és újra tiltották az „idegen”, magyar szokások felvételét (haj- és ruhaviseletet stb.), s a tilalom ellen vétőknek megtagadták az úrvacsora kiszolgáltatását. A szászok igazi elkülönülése csak ekkor, a 16. században kezdődött.

Szapolyai János addig példátlan budai és kassai beavatkozása éppen arra mért csapást, amit az erdélyi szászok is annyira meg szerettek volna óvni. A torzulás nyilvánvaló. Szapolyai a németeket bántotta, de az egész városi rendet, az önrendelkezést támadta, mert erőszakoskodott, és mert nem-polgári párthíveit ültette az elűzöttek helyére. Az erdélyi szászok elzárkózása a félelem szülötte, és éppen olyan ártalmas volt, mint Szapolyai tette. Elzárkózásuk teljesen nemzetiségivé lett, ami például tovább korlátozta a bevándorlást, vagyis a polgárság egészséges utánpótlását.

A polgári élet kedvezőtlen 16. századi változásai között kell említeni azokat az eseteket is, amikor nemesek költöztek a városba. Nemesek és polgárok között a nemzetségi uralom letűnése óta megváltozott a kapcsolat. Igaz, azóta is előfordult, hogy nemesi eredetű személy polgárral házasodott össze, de a 16. század első évtizedeiig a nemesek, ha betelepedtek, polgárként éltek, és abba a rétegbe olvadtak, amely vagyoni viszonyaiknak megfelelt. Az elit körébe is bejuthattak, de nem rendi állásuk alapján.

Az ország három részre szakadása után sok nemes földönfutó lett, és nagy számban kértek bebocsátást a városokba. A polgárok okkal féltek tőlük, ezért az országgyűlésnek már 1562-ben törvényt kellett hoznia a kérdésben. Kötelezték a városokat, tegyék lehetővé, hogy nemesek is vehessenek polgári házakat, másrészt előírta, hogy a nemeseknek polgárok módjára kell élnie (62. tc.). A nemesség beköltözése a 17. században folytatódott. Egy országgyűlési törvény már szabad letelepedésüket és kiváltságaik háborítatlan gyakorlását is engedte a városokban.

A közösség szervezőereje

A középkori magyar városokat sokáig egykamarás testületi szerv, a bíróból és az esküdtekből álló tanács vezette. Választása a polgárgyűlés dolga volt. A későbbi kétkamarás rendszer az elzárkózási folyamat során jött létre. A tanács és a választott közösség tagjait olyan módon jelölték középkori magyar városainkban, amelynek a demokráciához semmi köze sincs.

Az évente ismétlődő budai választás rendje a következő volt. A lelépő esküdtek összeírtak ötven német és ötven magyar, úgynevezett „alkalmas” tagot az új község számára. Jómódú, jó hírű polgárok jöhettek szóba, tisztes családapák, akik kellő arányban képviselték a céheket és a városnegyedeket. A tanácsban lezajlott eljárás nem választás, hanem kiválasztás volt, az előző évi névsorból az utolsó tanácsülésen kihúzták az elhunytak és az alkalmatlanok nevét, helyükre hívtak be új tagokat. Most következett a bíró és az esküdtek választása. A kijelölt száztagú község zárt teremben ülésezett. Először saját kebeléből két-két német és magyar szavazatszedőt választott, akik a megválasztandó személyek nevét, elsőnek a bírót, egy táblára írták. A nevek sorában mindig egy német és egy magyar váltogatta egymást. Először a szavazatszedők adták le voksukat, majd a többi tag szavazott fennhangon a táblára kettesével felkerülő nevekre; az egyszerű szótöbbség már elegendő volt. A rendszer leírását egy 1488. évi levél őrizte meg, amelyet a budai tanács küldött a kolozsvárinak.

A hatalmi piramis csúcsán levők tehát rövidre zárták azokat a pályákat, amelyek uralmi pozíciókhoz vezettek. A „megválasztott” község megbízható embereiből állt, fennhangon

ellenük szavazni kevesen merhettek. A községi gyűlések rendjét további eljárások segítségével is ellenőrizték.

A felvidéki városokról tudjuk, hogy a község „asztalokra” bomlott, amelyek külön-külön tárgyalták a napirendet. A mérvadó azonban az első asztal volt, körülötte ültek a tanács legmegbízhatóbb hívei, akik a hangoskodókat adott esetben leszerelték, a „közös akaratot” felfelé tolmácsolták. Az esküdtek és a választott község között évszázadokon keresztül egyenlőtlen maradt a munkamegosztás. A tanács a jogszolgáltatást, a végrehajtást és az adminisztrációt is kisajátította, a község közvetlenül nem szólhatott a hatalmi döntésekbe. Közvetett szerepe azonban mindig volt, amely a körülmények hatására fel is erősödhetett. A községnek arra is módja volt, hogy válasszon a vetélkedő csoportok között, kijátssza őket egymás ellen, a maga ízlésének megfelelően.

A város első embere a bíró volt. A külvilág előtt ő képviselte a polgárokat, elnökölt a tanácsban, irányította az igazságszolgáltatást és az igazgatást. A Budai Jogkönyv szerint a bíró legyen istenfélő, erős lelkű, bátor, jóságos és mértékletes. Tapasztaltnak is kellett lennie, ezért csak sokéves esküdt tölthette be a méltóságot. Széles hatásköre miatt hatalmát már a korai időkben több városban megosztották. Budán a 40 forintnál kisebb értékre vonatkozó ügyeket a pénzbíró intézte, ítélete ellen a tanácshoz lehetett fellebbezni. A 14. század végéig Pozsonyban is volt albíró, itt egyébként polgármester is volt, akárcsak Sopronban. Ők az igazgatási ügyeket intézték, és Sopronban a polgármester lassan a bírónál is fontosabb személy lett, majd a két tisztséget ismét összevonták.

A kétkamarás rendszer elterjedésével alakult ki, hogy az esküdtek párosával, afféle miniszterekként szakosodtak bizonyos feladatkörökre. Egyesek a külső kapcsolatokat bonyolították (felső bírósági ügyek, városi gyűlések, országgyűlések), mások az ítélkezésnél, jogügyleteknél voltak jelen, ismét mások a gazdasági, kegyúri ügyeket ellenőrizték stb. Mindez növekvő adminisztrációt igényelt, nagy becsülete volt az egyetemet végzett jegyzőnek. Budán már 1316-ban említik a főjegy-

zót, akit a tanács választott, Pozsonyban a választott község hagyta jóvá a személyét. Pártatlan embernek kellett lennie, ezért gyakran messzi földről szerződtették. A jegyző felelt az írásos ügyvitelért, őrizte a város kisebbik pecsétjét, ő eszközölt bejegyzéseket a városi könyvbe, legalább két esküdt jelenlétében. Előbb-utóbb kialakult, hogy munkájáért rendszeres fizetést kapott, majd segédjegyzőket állítottak mellé, mert egyedül már nem győzte a tennivalókat.

A 14. század közepéig az iratok zöme pecsétes oklevél volt, a nemzetségi uralom letűnése után terjedtek el a városi könyvek. Kassán 1394, Pozsonyban 1402, Körmöcbányán 1423, Eperjesen 1424, Sopronban 1427 óta vezették őket. Kezdetben a kiadott oklevelek szövegét, ítéleteket, döntéseket jegyezték fel bennük, a 15. század második felétől, amikor a választott községek is színre léptek, megváltozott a forma. Ekkor már kifejezetten az utókor számára rögzítettek bennük különböző, közösségi, valamint magánügyleteket.

Különleges források a város gazdasági tevékenységére vonatkozó iratok. Sopron, Kassa és Brassó 15–16. századi számadásait összehasonlítva, azt a következtetést lehet levonni, hogy a külvilág által városainkra kényszerített pénzügyi terhek (adók, hadikiadások, külkapcsolatokra fordított összegek) a 15. század közepe óta gyorsabban emelkedtek, mint az árak. A bevétel zömmel adókból, illetékekből, városi ingatlanokból, valamint földesúri jövedelmekből állt össze, egy-egy különleges bevételi forrás (bérlet stb.) kiegészítő szerepet játszott. A három város a gazdaság „álló” viszonyai között nem volt képes arra, hogy rugalmasan növelje a bevételeket. Így, amikor a török veszély közvetlenül fenyegetett, súlyos anyagi gondok szorongatták városainkat, és változatos jövedelemnövelő eszközökhöz folyamodtak. Sopron még a 15. század második felétől fokozta saját, községi bortermelését, és a 16. század végén az ebből származó nagy bevételek húzták ki a bajból. Kassát az tartotta átmenetileg a felszínen, hogy polgárai egy kiváltság nyomán a városnak fizették be a harmincadvámot. Brassó terhei különösen megnöttek, többek között a töröknek

járó költséges ajándékok, adók miatt. Kiadásait csak a polgárság és a falvak népének erős adóztatásával tudta fedezni. Egyébként a 16. század első felétől a hadikiadások mindhárom városban 25-30 százalékot tettek ki.

Melyek voltak a lakosság életét befolyásoló legfontosabb közösségi tennivalók? Minden városunkban nagy gond volt a vízellátás. Budán sokáig csak barlangi kutak, ciszternák adtak vizet, továbbá vízfordóktól lehetett vásárolni. A főváros azonban jóval többet követelt. Feltehetően már I. Ulászló idején létesítettek lovak által hajtott szivattyút, amely a Duna vizét nyomta fel a mai Várszínház környékére. Mátyás király azután vízvezetéket építtetett cserép- és ólomcsövekből, és három hegyvidéki forrás vizét hozta így le a mai Szentháromság tér csorgójához. A 15. század végéig hasonló vezetékeket épített Bártfa, Körmöcbánya, Pozsony, Lőcse, Eperjes, Besztercebánya, valamint Brassó is.

A malmok, fürdők, téglavetők általában a 16. század elejétől kerültek városi kezelésbe. Korábban az úgynevezett kisebb földesúri haszonvételek közé tartoztak a mészárszékekkel együtt, amelyekre a város alapításakor többnyire a lokátor és gazdag társai tették rá a kezüket. Sopronban még a 15. század elején is adományozott malmot egy-egy végrendelkező polgár. A mészárszékeken kívül a többi létesítmény alig hajtott nagyobb hasznót, de községi működtetésük a lakosság ellátása miatt nélkülözhetetlen volt.

A közegészség megóvása szintén közösségi feladat. Már a Budai Jogkönyv rendelkezett arról, hogy a mészárosok csakis a Duna-parti vágóhídon ölhetnek, kizárólag reggel. Szabályozta a Jogkönyv azt is, hogyan kell friss húst és halat biztosítani, előírta a tiszta munkát a molnároknak és a pékeknek stb. Rendelkezett a serfőzdek tisztaságáról, sőt még a sírásók munkájáról is. Az árnyékszékek csatornáit a szomszéd kára nélkül a föld alatt kellett elvezetni. A több városból fennmaradt községi (közgyűlési) jegyzőkönyvekben visszatérő téma a zajos és piszkos mesterségek (tímárok, cserzővargák, kovácsok) rendre szoktatása, az utcai kő- vagy fajárda seprése,

amely mindig a háztulajdonos dolga volt. A szemetet csak kijelölt helyen, általában valamelyik bástyáról volt szabad az árokba önteni.

Itt-ott már a 15. században tartottak városi orvost (physicust), aki bér fejében dolgozott. Ő kezelte a szegényeket, felügyelt a községi gyógyszerkészletre, járványok idején is a régi, szabott árért gyógyított stb. A városi kórházak működését alapítványok biztosították, lakóikat a birtokok látták el. A kórházakban azonban nem gyógyítás folyt, magányos öregeket és kiskorú gyámoltakat gondoztak. Egyes kórházak a középkor végéig szerzetesrendek kezén voltak.

Járványok, különösen pestis idején a tanácsok szigorú óvintézkedéseket tettek. Megtiltották a szárazföldi és vízi közlekedést, piacot csak a falakon kívül lehetett tartani, a betegeket elkülönítették, a fertőzött helyiségeket fertőtlenítették. 1510-ben Nagyszebent orvosa, Saltzman János ilyen eszközökkel óvta a ragálytól.

Városainkban, ha nem is teljesen szervezett községi, mindeképpen tömeges közösségi tevékenység volt az oktatás. Az alsófokú iskolák sokáig egyházi intézményekkel fonódtak össze. Budán már a 13. században két iskola volt, az erdélyi szász városi iskolákat a 14. század elejéről említik, a felvidékiekről későbbiek az adatok. A koldulórendi kolostorok iskolái azért voltak népszerűek, mert a nép nyelvén tanítottak, és bárki látogathatta őket. Mellettük a plébániai iskolák jó ideig másodrendű szerepet játszottak. Később jelentőségük azért nőtt meg, mert jobban megtanították a gyerekeket a városi élethez szükséges ismeretekre. A tanítót valamelyik vallásos céh szerződtette, az iskola gondját is a céh viselte.

A 15. század eleje óta a plébániák könyvtárai szépen gyarapodtak. A könyvek többségét a sekrestyében elkülönített helyen tartották az olvasók részére, előfordult, hogy lánccal erősítettek egy-egy könyvet a szekrényhez. Általában teológiai műveket, egyházatyák iratait, valamint bibliai szótárt, lexikont és irodalmi olvasmányokat tartottak. 1457-ben egy soproni polgár a *Gesta Romanorum*ot (kedvelt mese- és anekdota-

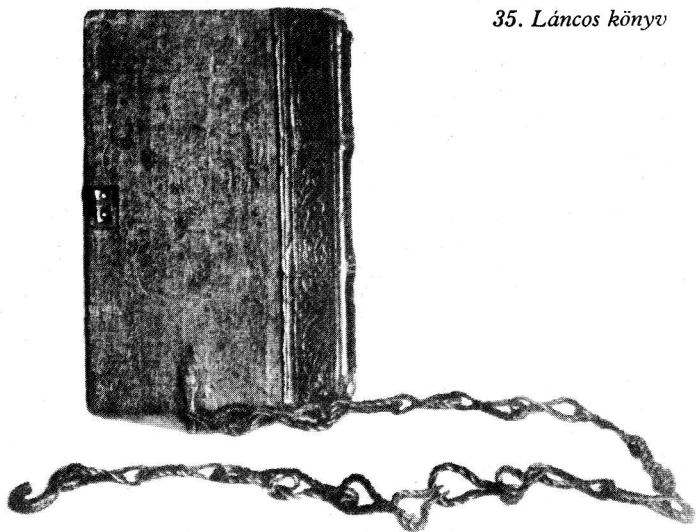
gyűjteményt), valamint a *Magnus Alexandert* (a Nagy Sándor életéről szóló regényt) hagyta a plébániának.

A reformáció idején szaporodtak el a már korábban is létező anyanyelvi iskolák. Az uralkodó iskolatípus továbbra is a latin iskola maradt, de egy-egy kiváló tanár korszerű elvek szerint átszervezte az oktatást. Bártfán Stöckel Lénárd (1539) Brassóban Honterus (1544) vezetett be olyan rendet, amelyet később több iskolában is követtek.

A jobb módú polgárok nagyobb része latinul olvasott és írt, tudott számolni, és gyakorlati jogi ismeretekkel rendelkezett. Az alsóbb fokú iskolákban az ún. trivium tárgyait (grammatika, retorika, dialektika), a felsőbb iskolákban a quadrivium tárgyait (aritmetika, geometria, csillagászat, zene) oktatták.

A baccalaureus (borostyánkoszorús), valamint a magister címet viselő személy magasabb képzettségű volt, rangja az egyetemi tanulmányok során elért fokozatot fejezte ki. Városainkban tanító, orvos, jogtudós, lelkész, jegyző lehetett belő-

35. Láncos könyv

lük. A polgárfiak többsége azonban nem törekedett egyetemi cím szerzésére. Szüleik azért küldték őket tanulni, hogy világot lássanak, bővítsék ismereteiket és ismeretségeiket. Az egyetemi cím elsősorban egyházi javadalmak szerzéséhez volt szükséges. Egy-egy jó családból való polgárfiú 28-30 éves koráig tanult, és közben évekig járt külföldi egyetemre, lehetőleg többre. Ha címet nem is szereztek ezek a diákok, általában „deáknak” (litteratusnak) nevezték őket.

Magyarországon a középkorban nem volt egyetem. A 14. századi pécsi, a 15. századi óbudai, majd pozsonyi alapítások nem jártak sikerrel. A legkorszerűbb műveltséget Ferrara, Padova, Bologna egyetemei adták, de ide kevés magyar jutott el. A városi diákok a közeli és olcsóbb bécsi egyetemet és a krakkóit keresték fel. 1440 és 1514 között a Bécsben és Krakóban beiratkozott magyarországi hallgatók közel fele városi származású volt. Száznál több diákot küldött Buda, Nagyszében, Brassó, Pozsony, Körmöcbánya, Kassa, Sopron, Szeged. Pestről 99 diák iratkozott be. Ötvennél többet küldött Lócse, Segesvár, Kolozsvár, Székesfehérvár, Beszterce és Bártfa. Jóllehet a statisztika nem teljes, vitathatatlan, hogy a városi diákok részaránya messze nagyobb, mint a polgári lakosság aránya az összlakossághoz képest.

A középkor végén az egyetemek közvetítették a humanizmus új irányzatait. A vallási és az egyházi reformok iránt sok diák olyan mély vonzalmat érzett, hogy a gyorsan népszerűvé lett Wittenberg egyetemén is eltöltöttek néhány évet, Luthert, Melanchtont hallgatva. A tudós humanizmus a mohácsi vész után főképpen a városokban virágzott.

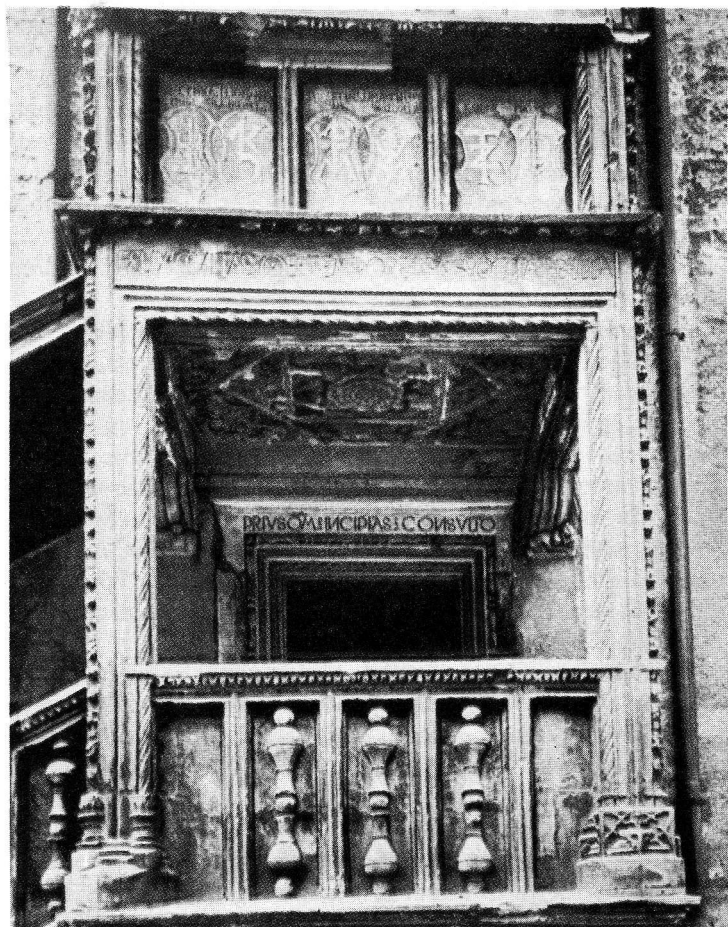
Az iskolai és az egyetemi műveltség terén középkori városaink az országban vezető szerepet játszottak. De a kiművelt szellem, a kulturális értékek birtoklása a városon belül fokozta a megosztottságot, a vagyonosok elkülönülését. A felső oktatás sokba került, kis vagyonú iparos gyermeke egyetemre legfeljebb akkor juthatott, ha mecénást talált. Különben a suszternek a kaptafánál kellett maradnia. A deákos (litteratus) műveltség is a jómódúak kiváltsága volt. Kassa 1554–57. évi

lélekszám és adóösszeírásaiban 18 személy nevéhez írták oda, hogy „deák”. Közülük 12-nek volt háza, egy kivételével mindegyik ház a Fő téren épült. Többségük az átlagnál magasabb adót fizetett, és háztartásaik létszáma is meghaladta a szokásost, azaz kétségtelen: zömmel vagyonos polgárok voltak.

Egy-egy vízvezeték, vágóhid vagy plébániai iskola ügye látszatra kevés szállal kapcsolódik egymáshoz. Valójában a közösség ellátása, az egészségügy, a kultúra terjedése a lakosság mindennapjait erőteljesen befolyásolta. A sok közös igény és közös megoldás tette, hogy a csoportokra, rétegekre oszló társadalom tagjai a termelésen, a piacon kívül más tevékenységekben is együtttest alkottak. Ennek az együttesnek a gondolkodásmódját a polgári önrendelkezés eszményei formálták, s akik a középkori város utcáit rótták, nap mint nap érezték, milyen nagy a különbség a falakon belül elterülő és a falakon túl kezdődő világ között.

Már a város kapuja is több volt, mint egyszerű bejárat. Művészi megformálása, díszei polgárt és idegent egyaránt elismerésre készítettek. A soproni várostorony például a külső falak megépítése után is újabb reneszánsz részletekkel gazdagodott, jóllehet, ekkor már tűzjelzésre használták. Íves galériával szegélyezett kerek tagja, a felette magasodó hatszögű rész (1676) éppen művészi kiképzése miatt többet fejezett ki annál, mint ami rendeltetéséből következett. Hasonlót mondhatunk a pozsonyi Mihály-toronyról, a besztercebányai várostoronyról (1567), a bártfai erődrendszer bástyáiról, az eperjesi, kolozsvári, nagyszebeni, brassói és más, ma is látható díszítő részletekről. A városokat fenyegető erők már fejlett tűzérsséggel rendelkeztek, az építők azonban a 15. század után is rendületlenül díszítették a kapukat, tornyokat, mit sem törődve azzal, hogy az ékes műtárgyak az első rohamnál elpusztulhatnak.

A város méltóságát és erejét fejezte ki a központi helyen épült városháza is. A brassói városháza 1420 után egyetlen emeletből állott, amelyet a tanács a gazdag szűcsceh piactéri házára (talán árucsarnokára) húzott. Hasonló történt Kassán

36. A bártfai városháza erkélye (16. század eleje)

is. Itt a Fő téri kereskedőcsarnokot használták sokáig városháza céljaira, ami tökéletes térbeli kifejezése annak, kik sajátították ki a hatalmat. Nagyszébenben a 15. század végén pol-

gári házból formálták a ma is látható gótikus városháza épületét, és Sopronban is lakóházból alakították ki a városházát. A soproni 1494 óta egészen a 19. század végéig a mai városháza helyén állt. Bártfa ellenben külön hivatali célokra emeltetett városházát a 15–16. század fordulóján. Itt a Fő téri kétszintes épületen reneszánsz elemek láthatók, de a hatalmas nyeregtetőt határoló oromzatok még gótikusak. A szintén magában álló löcsei városháza reneszánsz alkotás, 1549 és 1615 között építették, mert az előző az 1550. évi nagy tűzvész során teljesen elpusztult.

A középkor végi, falai mögé zárkozó polgárváros hídjai, tornyai, díszes kapui és más középületei, gondozott utcái, a kapunál vigyázó őrök, az esti kijárási tilalom és a hétköznapi élet sok-sok egyéb szabályozott mozzanata mind azt sugallta: itt bent rend van, mert rend volt, és sokáig rend is lesz. Valójában a város, többnyire észrevétlenül, olykor viharok közepe, de folyton alakulóban volt. A szüntelen hullámmásról a reánk maradt műemlékek közvetlenül tudósítanak. A közösségi erőfeszítések fő tanúi, a falak és a templomok éppenséggel arról beszélnek, hogyan változott meg a kapcsolat a város és a külvilág között.

A falakat a születő város lakói saját erejükből nem tudták volna felépíteni, királyaink adományai segítették az építkezéseket. Károly Róbert például kifejezetten ebből a célból adta a soproniaknak a fertői vám felét (1330). Máskor szakembert küldtek, mint I. Lajos Eperjesnek (1378). Az Anjou-korban a nyugati és az északi országrész fontosabb városaiban épültek fel a falak, a 15. században a figyelem az erdélyi szász városok felé fordult, mert a török ezt az országrészt fenyegette. Szeben, Segesvár, Brassó, Beszterce nagy tornyos falai ekkor épültek.

Talán a falaknál is több változást értek meg a gótikus templomok. Hosszú ideig épültek, de a nemzeti uralom letűnését követő időszakban lényeges elemeik már készen voltak. Királyaink szerepe a templomok keletkezésénél is elsőrendű volt. Budán IV. Béla mint kegyúr indította el a Mária- (Bologasszony) templom építését (1255–69). Szintén IV. Béla

építtette – még ifjabb király korában – a fehérvári Péter-Pál-templomot. A gótikus stílus, különösen a tatárjárás után a királyi udvarból terjedt, amiben a király kezdeményező szerepet játszott. A 13. század végéig Sopronban, Besztercebányán és Lőcsén is folyt templomépítés.

A 14. század végén a budai Boldogasszony-templom mellett készen volt a magyarok Mária-Magdolna temploma, állt Sopron, Pozsony, Lőcse, Körmöcbánya, Beszterce, Nagyszeben plébániája. Épült Eperjes, Nagyszombat, Kolozsvár temploma, míg Kassán a később temetői kápolnaként használt Szent Mihály-egyház készült el. Valamennyi építkezést támogatta a király adományokkal vagy olyan módon, hogy királyi műhelyek mestereit küldte segítségül.

A 15. század első felében épült fel az ország legnagyobb gótikus temploma, a kassai dóm. Elkészült a brassói „fekete templom” és a kolozsvári Szent Mihály-templom. A 16. század elején készen állt Eperjes és Bártfa plébániája is. Jellemző, hogy az eperjesit kifejezetten Zsigmond rendeletére kezdték háromhajós csarnokká építeni (1400 körül).

A felsorolásból kiderül, városaink gótikus templomai jó részt még akkor épültek, amikor a király és város között közvetlenebb volt a kapcsolat. A királyi megrendelő mellett patríciusok adományai éltették az építkezéseket. Egy 1370 körül készült nagyszombeni elszámolásból kiderül, hogy a munkálátokat a leggazdagabb polgárok fedezték. A plébánia tehát nem a közösség erőfeszítése során épült fel, hanem elsősorban a királyi hatalommal szoros kapcsolatban levő nemzetségi patriciátus, majd a helyére lépő elit alkotása volt.

Nemcsak a falak és a templomok, de városaink telek- és utcarendje, a polgári ház uralkodó típusa is, mint láttuk, 13–14. századi eredetű. A polgári város építészeti alkotásai tehát szerves fejlődés során értek egy érett állapothoz. A községi igazgatás idején bizonyos világiasodás következett be. Igaz, gazdag polgárok még a 15. század második felében is tettek nagyobb adományokat: Hentel fehérvári polgár például 1478 előtt kápolnát építtetett a Péter-Pál-templom mellé. Besztercebányán

37. Nagyszombat egy 18. századi metszeten

Platth Miklós, Kassán Cromer Ágoston csatolt gótikus kápolnát a plébániához. De szaporodtak már a közcélú világi rendeltetésű épületek is, és a 16. században, a reformáció, a török háborúk idején megváltoztak a beruházások céljai.

Ha befejezésül kitekintünk a 16–17. századi magyarországi változásokra, azt látjuk, hogy városaink középkori jellege módosult, de alapvetően nem változott. A 16. század második felétől „árforradalom” zajlott le, amely a mezőgazdasági áru-termelésnek kedvezett, a városi ipari termelés esélyei ellenben romlottak. A városok nem vettek részt a marhakereskedelemben és a borkereskedelemben is csökkent a súlyuk. 1526 után bebizonyosodott, hogy a teljes polgári autonómia csak közjáték volt, a polgári szabadságokon az állam katonai jelenléte, gyakoribb beavatkozása, a nemesek beköltözése miatt csorba esett. A kedvezőtlen körülmények általában erősítették a polgárság konzervatív törekvéseit, mert közösségei változatlanul akarták megőrizni életkörülményeiket, újra és újra olyan utódokat akartak volna maguk között látni, akik a régi létezési módot, a régi közösségi kapcsolatokat szeretnék fenntartani. Mégis, minden új generáció színre lépésével változott az élet, és végeredményben változott, halványodott a középkori város.

Irodalom

- Budapest története. 1–2. k. Főszerk.: Gerevich L. Bp. 1973.
- „Városképek–műemlékek” sorozat. Szerk.: Papp I. Műszaki Kiadó, Bp.
- „Magyar műemlékek” sorozat. Szerk.: Dercsényi D. Képzőművészeti Alap Kiadó, Bp.
- Kosáry Domokos : Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. k. Bp. 1970. 430–602. l. (Az egyes városok, mezővárosok, levéltárainak leírása, melyet bő szakirodalom egészít ki.)
- Hajnal István : Az európai város kialakulása. Bp. é. n. *Városi Szemle*. 27. k.
- Györffy György : A középkori város és kezdetei Magyarországon. (Bp. tört. 1. k. 219–248. l.)
- Makkai László : A magyar városfejlődés történetének vázlata. (Vidéki városaink. Szerk.: Borsos J. Bp. 1961. 25–76. l.)
- Mályusz Elemér : A magyarság és a városi élet a középkorban. Századok. 78. k. 1944. 36–62. l.
- Fügedi Erik : Középkori magyar városprivilegiumok. (Tanulmányok Budapest múltjából. 14. k. 1961. 17–108. l.)
- Major Jenő : A városalaprajz, mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 9. k. 1965. 153–174. l.
- Szűcs Jenő : Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.
- Pach Zsigmond Pál : Nyugat-Európa és a magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.
- Paulinyi Oszkár : Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. *Történelmi Szemle*, 5. k. 1962. 173–188. l.
- Mályusz Elemér : Budai Farkas László. (Tanulmányok Budapest múltjából. 15. k. 1963. 153–187. l.)

- Kubinyi András** : Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37. k. 1967. 227–291. l.
- Székely György** : A huszitizmus és a magyar nép. *Századok*, 90. k. l. 1956. 331–367. és 556–590. l.
- Entz Géza** : Gótikus építészet Magyarországon. Bp. 1974.

A képek jegyzéke

1. *Középkori takácsműhely*. Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. é. n. (A továbbiakban: MMT.) 2. kötet, 321. l.
2. *Lübeck pecsétje 1280-ból*. Planitz, Hans: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Wien, 1975. 232. l.
3. *Vándorkereskedő a 14. században*, MMT 1. k. 238. l.
4. *Pénzváltó mérleg Óbudáról (12. század)*. Budapest története 1. k. 275. l.
5. *Az esztergomi latinusok pecsétjének előlapja (13. század)*. Magyar Nemzeti Múzeum
6. *Az esztergomi latinusok pecsétjének hátlapja (13. század)*
7. „Magyar” kőfaragó feje az esztergomi királyi palotában. Dercsényi Dezső: Románkori építészet Magyarországon. Bp. 1972. 59. kép
8. „Francia” kőfaragó feje az esztergomi királyi palotában. Uo. 61. kép
9. *Feliratos kő, valószínűleg Budáról (13. század)*. Budapest története. 1. k. 241. l.
10. *A pestiek 1244. évi szabadságlevele (14. századi átirat)*. Budapest története. 1. k. 297. l.
11. *Erdőirtó telepes képe egy pecséten (1290)*. MMT 1. k. 223. l.
12. *Pozsony 1593-ban (Jobbról a második a városháza tornya)*. Zavadová, Katarína: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov. Bratislava, 1974. (A továbbiakban: Verný obraz) 18. kép
13. *Katalin, kassai polgárasszony sírlapja (1375)*. MMT 1. k. 205. l.
14. *Püspök arcmása a pozsonyi városháza kapualjában*. A szerző felvétele
15. *Királyné arcmása a pozsonyi városháza kapualjában*. A szerző felvétele
16. *A Boldogasszony templom az újjáépítés előtt (1879)*. Budapest története. 1. k. 384. l.

17. *Bártfa fából faragott makettje*. Mencl, Václav: Středověká města na Slovensku. Bratislava, 1938. 27. kép
 18. *Hordószállító kocsi*. MMT 2. k. 149. l.
 19. *Szekér*. MMT 2. k. 168. l.
 20. *Selmecbánya látképe bányaművekkel (1760)* Verný obraz. 6. kép
 21. *A Kolozsvári fivérek Szent György szobra (14. század)*
 22. *Kőfaragójegy Körmöcbányáról. A szerző felvétele*
 23. *Városrészlet és gabonakereskedő Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltárképén (1427)*. Radocsay Dénes: Gótikus festmények Magyarországon. Bp. 1963. 6. kép
 24. *A kolozsvári magyar iparosok adójegyzéke (1453)*. MMT 2. k. 100. l.
 25. *Polgár és polgárasszony a kassai Szent Erzsébet templom Vizitáció oltáráról*. MMT 2. k. 313. l.
 26. *A budai háztípus két változata (vetületi rajzok)*. Budapest története. 1. k. 393. l.
 27. *Mátyás király szülőháza Kolozsvárott*. Mihalik Tamás felvétele
 28. *Soproni polgárház restaurált homlokzata (14. század)*. Entz Géza: A gótikus építészet Magyarországon. Bp. 1974. 60. kép
 29. *Reneszánsz udvar a budai Alabárdos házban*. Országos Műemléki Felügyelőség
 30. *Nagyszebeni városrészlet*. Mihalik Tamás felvétele
 31. *Városkép a jánosréti mester garamszentbenedeki oltárképén (1470 körül)*. Radocsay. Gótikus festmények Magyarországon. 21. kép
 32. *Címeres ajtó a diósgyőri várban (15. század vége)*. Országos Műemléki Felügyelőség
 33. *Ajtó a nagyszebeni régi városháza épületében (16. század eleje)*. Entz Géza: A gótikus építészet Magyarországon. 165. kép
 34. *Cromer Ágoston kassai polgár feltételezett arcása*. Országos Műemléki Felügyelőség
 35. *Láncos könyv*. MMT 2. k. 438. l.
 36. *A bártfai városháza erkélye (16. század eleje)* Feuerné Tóth Rózsa: A reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. 1977. 67. kép
 37. *Nagyszombat egy 18. századi metszeten*. Mencl, Václav: Středověká města na Slovensku. 14. kép
- A hátsó borítón: *Budai városrészlet a 15. század hetvenes éveiben* (Fametszet a Schedel-féle Világkrónikából). Országos Műemléki Felügyelőség

Térképek, grafikonok

<i>Firenze</i>	15
<i>Saint Omer</i>	17
<i>Novgorod</i>	33
<i>A korai Fehérvár</i>	41
<i>A korai Esztergom</i>	43
<i>Pest a 13. században</i>	71
<i>A magyar városhálózat a 14. század első felében</i>	100
<i>Buda</i>	127
<i>Sopron</i>	137
<i>Pozsony</i>	158
<i>Kolozsvár</i>	165
<i>A 15. századi posztókereskedelem fő irányai Európában.</i>	
Heers, Jacques: l'Occident aux 14e et 15e siècles. Paris, 1970.	
196. l. alapján	172
<i>Buda vonzáskörzete. Budapest története. 2. k. 27. l.</i>	200
<i>Sopron (1459) és Kassa (1480) vagyoni koncentrációja</i>	
<i>Bártfa (1487) és Konstanz (1460) vagyoni koncentrációja</i>	229
<i>Kassa</i>	236

Tartalom

EURÓPA A 10–13. SZÁZADBAN

Az európai városok középkori kezdetei	11
Új fejlemény: városalapítások	23
Miért különlegesek a középkori Európa városai	31

A KORAI MAGYAR VÁROSOK

Fehérvár és Esztergom	39
A városképződés feltételei. A latinusok	45
Korai városaink két típusa és a magyar városhálózat	52
Korai városaink sorsa	57

„ÖRVENDJEN VÉDELEMNEK AZ IDEÉRKEZŐ!”

Pest és Buda a 13. században	69
A király és városai	79
Városaink fejlődése a 14. század elejéig	88

A LÁTHATATLAN HÁBORÚ

Nemzetiségi uralom a városi közösségekben	107
Az Anjouk és a városok	114
Hatalomváltás Budán; a vállalkozó elit	120
A gazdagok kiegyeznek a középpolgárokkal	123
A központi hatalom nem szövetkezik a városokkal	134
A városok nem szövetkeznek egymással	139
A nemesség és a városok	143
A polgári elzárkózás a középkori Magyarországon	149

RÉZ, BOR, POSZTÓ...

Középkori városaink lélekszáma	155
A külkereskedelem és a városok	160
A középkori városi ipar	177
A mezőgazdasági termelés	191
Vonzáskörzetek	198

A CSALÁDTÓL A POLGÁRI KÖZÖSSÉGIG

A polgári család	207
A polgári ház	218
Szegények és kisvagyonúak. A céhes elkülönülés	228
A vallásos testvériségek	238
Az elit elkülönülése	245
A nemzetiségi viszonyok. A nemesség beköltözése	254
A közösség szervezőereje	257
Irodalom	270
A képek jegyzéke	272
Térképek, grafikonok	274

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda, 79.2749

Budapest, 1980

Íves offsetnyomás. A szöveg monophoto eljárással készült

Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Gaál Katalin

A fedélterv Murányi István munkája

Megjelent 32 000 példányban, 14 (A/5) ív terjedelemben

Ez a könyv az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint készült

